

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯამახიშვილის სახელობის ისტორიის,
არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

ლ. ნაზიარიძე

დ ა რ კ ვ ე თ ი ს
მ რ ა ვ ა ლ ფ ე ნ ი ა ნ ი ე ს ი

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1978

ნაშრომი წარმოადგენს დასავლეთ ამიერკავკასიის შრავალფენიანი ტეგლის პირველ პუბლიკაციას. მონოგრაფიაში დახასიათებულია დარკვეთის ეხის უძრავი კულტურული ფენებიდან მომდინარე სხვადასხვა ეპოქის ნაშთები (გვიანი მეზოლითი — ადრებრინჯაო). მოპოვებული ახალი მასალებისა და ადრეარსებულის გათვალისწინების საფუძველზე დახასიათებულია დასავლეთ ამიერკავკასიის პირველყოფილი საზოგადოების განვითარების ცალკეული ეტაპები — გვიანი მეზოლითი, ადრენეოლითი, ენეოლითი.

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს დასავლეთ ამიერკავკასიაში მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვისა და მასზე გადასვლის პროცესს ჩვენების პირველ ცდას.

წინასიტყვა

პირველყოფილი საზოგადოების ისტორიის ადრეული საფეხურების შესწავლაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მრავალფენიან არქეოლოგიურ ძეგლებს. განსაკუთრებით დიდია მათი მნიშვნელობა სუსტად გამოვლენილი ნეოლით-ენეოლითური კულტურების კვლევაში. ნეოლით-ენეოლითური კულტურების წარმომავლობის, ქრონოლოგიისა და პერიოდიზაციის საკითხები დღემდე ცუდადაა შესწავლილი მთელ კავკასიაში. აღნიშნული საკითხების კვლევა უნდა ეყრდნობოდეს კარგი სტრატოგრაფიის მქონე მრავალფენიან ძეგლებს. სამწუხაროდ, დღემდე არ არსებობს კავკასიის არც ერთი მრავალფენიან ძეგლის სრული პუბლიკაცია, რამაც უთუოდ იქონია გავლენა ამ საკითხების დამუშავებაზე. ასეთ ვითარებაში დაკვეთის მრავალფენიანი ეხის მასალების შესწავლამ და გამოქვეყნებამ შესაძლოა თავისი წვლილი შეიტანოს აღნიშნული საკითხების გაშუქებაში.

მრავალფენიანი ძეგლების განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო, ჩვენი მთავარი მიზანი იყო კარგი სტრატოგრაფიის მქონე ძეგლების ძიება, რომლებიც აღნიშნულ საკითხებზე მუშაობის საშუალებას მოგვცემდა. იმის გამო, რომ უძრავი ფენები უთრო მეტად მოსალოდნელი იყო მღვიმეებსა და ეხებში, ვიდრე ღია სადგომებზე, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო მღ. ყვირილის ხეობამ და მისმა მღვიმეებმა. ყოველივე ამან განაპირობა ჩვენი მონაწილეობა ს. ჭანაშიას სახ. სახელწიფო მუზეუმის ყვირილის ხეობის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში (ხელმძღვანელი დ. თუშაბრამიშვილი). აღნიშნული ექსპედიცია პიათურის რაიონში სტაციონალურ გათხრებთან ერთად ქვის ხანის ძეგლების გამოვლენის მიზნით დაზვერვით სამუშაოებსაც აწარმოებდა. დაზვერვების დროს არაერთი ძეგლი იქნა ნაპოვნი და შემოწმებული, დაწყებული მუსტიედან — ადრებრინჯაოს ხანამდე. ჩვენი მიზანი იყო გათხრისათვის ისეთი მრავალ კენიანი ძეგლის შერჩევა, რომელშიც დაცული იქნებოდა ნეოლით-ენეოლითური ფენები.

ამ მზრევ ყურადღება მიიქცია აღნიშნული ექსპედიციის მიერ ადრე მიკვლეულმა დარკვეთის კლდოვანმა ეხმა, ზედაპირზე და გვერდით გაშვებულმა საინტერესო მასალა შეიკრიბა, ამიტომ ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელის დ. თუშაბრამიშვილის რჩევით და ხელმძღვანელობით დაიწყო მათ მიერ აღმოჩენილი ძეგლის გათხრა. დარკვეთის ეხი ითხრებოდა ხუთი სავლე სეზონის (1968—1972 წწ.) განმავლობაში.

წინამდებარე ნაშრომი ეძღვნება დარკვეთის მრავალფენიანი ეხის მონოგრაფიულ შესწავლას.

ნაშრომი შესრულდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში. ძეგლის გათხრისას და ნაშრომზე მუშაობისას დახმარებისათვის უღრმეს მადლობას მოვასხენებ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინასტორიული ხანის არქეოლოგიის განყოფილების გამგეს დ. თუშაბრამიშვილს.

ნაშრომზე მუშაობისას ხელის შეწყობინათვის მადლიერების გრძნობათ მინდა მოვიხსენიო აწ განსვენებული ქვის ხანის არქეოლოგიის განყოფილების ყოფილი გამგე ალ. კალანდაძე.

ეხის გეგმა, ფენათა სტრატეგრაფიული კრილები შეადგინა არქიტექტორმა ო. თორთლაძემ. საილუსტრაციო მასალა შეასრულეს ან. ამბრიაშვილმა და გ. კიკალიშვილმა, რისთვისაც მათ მადლობას მოვასხენებ.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ყვირილის ხეობა არქეოლოგიური თვალსაზრისით მეტად საინტერესო რეგიონია. იგი უძველესი დროიდან მჭიდროდ იყო დასახლებული პირველყოფილი საზოგადოებებით. ყვირილისა და მისი შენაკადების ხეობების მრავალრიცხოვანი მღვიმეები და ეხები მდიდარია ქვისა და ენეოლითის ხანის სხვადასხვა ეპოქის ნაშთებით, ხოლო მდინარეთა ველებზე, ბორცვებზე, ტერასებსა და მაღლობებზე აღმოჩენილია ბრინჯაოს, ანტიკური და ფეოდალური ხანის ბრწყინვალე ძეგლები.

ყვირილის ხეობის სოძველეებით დაინტერესება ჯერ კიდევ გასული საუკუნის მიწურულში დაიწყო, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დაინტერესებას არ ჰქონია სისტემატური და მეცნიერული ხასიათი. მას იჩენდნენ ძირითადად არქეოლოგიით დაინტერესებული მოყვარულები და არა მეცნიერები — სპეციალისტები. უნდა ითქვას, რომ ამ დაინტერესებულმა პირებმა გარკვეულ როლი შეასრულეს ძეგლების აღმოჩენაში და მასალების შეგროვებაში.

ამგვარ აღმოჩენათა რიცხვს ეკუთვნის კიათურის რაიონის ს. რვანის მღვიმეში აღგლობრივი მცხოვრებას პ. მოსაშვილის მიერ ფაუნისტური მასალებს შეგროვება. ხოლო მისი აღმოჩენის საფუძველზე 1884 წელს სამთო ინჟინრის ბერნაცკის¹ მიერ ამავე ზღვიმეში ჩატარებული გათხრები. ეს, მართალია, არ იყო მეცნიერული კვლევა-ძიება, მაგრამ ამგვარმა საშუალებებმა თავისებური ნიადაგი შეამზადეს მეცნიერული კვლევა-ძიებისათვის.

ყვირილის ხეობის ქვის ხანის არქეოლოგიური ძეგლების მეცნიერული შესწავლას ისტორია ძირითადად ორ ეტაპად იყოფა. პირველი ეტაპი მორცავედა ჩვენი საუკუნის პირველ ნახევარს და ხასიათდებოდა ძირითადად ახალი ძეგლების ძიებითა და გამოკვლენით, იშვიათ შემთხვევაში კი ცალკეულ ძეგლთა შესწავლით. მეორე ეტაპი დაიწყო 50-იანი წლებიდან. მას უკავშირდება ყვირილის ხეობის ზემო წელის სისტემატური, გეგმაზომიერი და მრავალმხრივი კვლევა-ძიება. ამ პერიოდში აუცილებლობად იქცა ძეგლების მონოგრაფიული შესწავლა და მათთან დაკავშირებული ზოგადი საკითხების კვლევა.

ყვირილის ხეობაში არქეოლოგიური ძეგლების პირველი მეცნიერული კვლევა-ძიების დაწყება უკავშირდება პოლონელი მეცნიერის ს. კრუკოვსკის სახელს. მან 1916/18 წლებში არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა კიათურის რაიონის მთელ რიგ მღვიმეებში: გვარჯილას-კლდეში, ბნელ-კლდეში და

¹ Б е р н а ц к и й А. Искапаемые остатки пещерного человека и пещерных животных на Кавказе. «Кавказ», № 25, 17/11. 1884.

ბერნაცკოს მიერ გათხრილ მღვიმეშიც. საცდელი გათხრები მის მიერ ჩატარებულ იქნა აგრეთვე გუნდაეთის ტერიტორიაზე მდებარე მღვიმეებში: საძროხი-აში, საქინკიაში, ჩელთის თავში, ხერგულის-კლდეში (ვაჭვეთან) და თარო-კლდეში (მუქრუთთან). აღნიშნულ მღვიმეებში მან ზედა პალეოლითის სხვადასხვა საფეხურისათვის დამახასიათებელი მასალები მოიპოვა. გვარჯილას-კლდის მასალები მან გვიანი მადლენის ეპოქით დაათარიღა.

საქართველოს პალეოლითის შესწავლაში გარკვეული წვლილი მიუძღვის ს. ზამიატინს. 1934/36 წლებში საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიის, ანთროპოლოგიისა და ენთოგრაფიის ინსტიტუტის ექსპედიციის ერთ-ერთი რაზმი მისი ხელმძღვანელობით სამუშაოებს აწარმოებდა დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, აფხაზეთისა და ყვირილის ხეობის ზემო წელზე. მისი მუშაობის შედეგად აღმოჩენილ და შესწავლილ იქნა ზედა პალეოლითის რიგი ძეგლებისა. ს. ზამიატინმა დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლების შესწავლის საფუძველზე მოგვცა მათი ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია, რომელიც დღემდე ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას³.

1940 წელს თბილისის სახ. უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კათედრის ექსპედიციამ კიათურის რაიონის ს. მღვიმეში გათხარა კლდოვანი ეხი „დალი“ — აქ მოპოვებული ზედაპალეოლითური მასალა ნ. ბერძენიშვილს (კილაძე) ნიერ მონოგრაფიულად იქნა შესწავლილი⁴.

ამის შემდეგ ყვირილის ხეობის ზემო წელი თითქოს დავიწყებას მიეცა. აქ არავითარი სამუშაოები არ მიმდინარებდა ქვის ხანის ძეგლების გამოვლენისა და შესწავლის მიზნით. ხანგრძლივი შუალედის შემდეგ 1953 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გვარჯილას-კლდეში ჩაატარა საკონტროლო გათხრები. აქ მოპოვებული მრავალრიცხოვანი მასალა ადრე მოპოვებულ კრუკოვსკისეულ მასალებთან ერთად მონოგრაფიულად შეისწავლა დ. თუშაბრამიშვილმა. მან ეს ძეგლი მადლენის ბოლო პერიოდს მიაკუთვნა⁵.

აღნიშნული კვლევა თავისებურ მოსამზადებელ სამუშაოს წარმოადგენდა ამ სისტემატური და ფართო ხასიათის კვლევა-ძიების გაშლისათვის, რასაც 1958 წელს ხელი მოჰკიდა შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთების პალეოლითური ექსპედიციის (ხელმძ. ალ. კალანდაძე) სახელმწიფო მუზეუმის ყვირილის ხეობის პალეოლითურმა რაზმმა დ. თუშაბრამიშვილის ხელმძღვანელობით.

ყვირილის ხეობის პირველყოფილი კულტურის ძეგლების შესწავლაში დაიწყო მეორე, თვისობრივად ახალი ეტაპი. პერაოდულ მუშაობას ყვირილის ხეობაში დაუპირისპირდა სისტემატური და გეგმაზომიერი ხასიათის კვლევა-ძიება.

³ С. К р у к о в с к и й, Пещера Гварджилас-Клде в Ргаин, Изв. Кавказского музея, т. 10, вып. 3, 1916, с. 253—260.

⁴ С. Н. З а м я т и н и. Новые данные по палеолиту Закавказья, СЭ, № 2, М.—Л., 1935, с. 116—118.

⁵ ნ. კ ი ლ ა ძ ე (ბერძენიშვილი). მღვიმეის პალეოლითური ნაშთები, საქ. სახ. მუზეუმის შობბე, XII-B, თბ., 1944, გვ. 279—290; მ ი ს ი ე ვ. მღვიმეის პალეოლითური ნაშთები. საკან-დღაბო დისერტაცია, თბ., 1948.

⁶ დ. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი. გვარჯილას-კლდის პალეოლითური ნაშთები, თბ., 1960.

ძეგლების გამოვლენისა და შემოწმების მიზნით სტაციონარულ გათხრებთან ერთად ყვირილისა და მისი შენაკადების ხეობებში ტარდებოდა დაზვერვითი სამუშაოები, რის შედეგადაც სხვადასხვა ეპოქის მრავალი ძეგლი იყო გამოვლენილი ქვედა პალეოლითიდან დაწყებული ადრე-ბრინჯაოს ხანის ჩათვლით. ექსპედიციამ აღმოაჩინა და შეისწავლა 30-ზე მეტი ღია ტიპის სადგომ-სახელოსნო და ათიოდე კარსტული მღვიმე და ეხი.

პირველი ძეგლი, რომლის გათხრაც დაიწყო ექსპედიციამ 1958 წელს და შემდეგ მრავალი წლის განმავლობაში ისწავლებოდა, იყო ჭრუჭულის მღვიმე სოფ. ზოდის ტერიტორიაზე. აქ გამოვლენილი იყო ქვედა პალეოლითის ტიპური ძეგლი. მის ზედა ფენებში კარგად ჩანს მუსტიედან ზედა პალეოლითზე გადასვლის ეტაპი⁶.

1959 წელს მდ. ჭრუჭულის მარცხენა ნაპირზე, სოფ. საჩეკის ტერიტორიაზე, ექსპედიციამ ნიაკვლია ზედაპალეოლითური თხელი ფენის შემცველ ეხს⁷.

ამავე წელს ყვირილს ხეობის პალეოლითურმა რაზმმა (ხელმ. დ. თუშაბრამიშვილი), მდ. ჭრუჭულის ხეობაში, სოფ. ზოდის ტერიტორიაზე ნიაკვლია ნეოლით-ენეოლითური ხანის ფენების შემცველ მღვიმეს — სამელე-კლდეს. 1959, 1961 წწ. მღვიმეში გაკეთდა სადაზვერვო თხრილები, ხოლო 1964/66 წლებში ტარდებოდა უფრო ფართო ხასიათის გათხრები. 1966 წელს სამელე-კლდეში დადგინდა სამი კულტურული პორიზონტი, რომლებიც ერთმანეთისაგან განოყოფილი იყო მოტკეპნილ-მოლესილი სატაკის დონეებით. აღნიშნული მასალა მონოგრაფიულად შეისწავლა გ. ჯავახიშვილმა⁸. სამელე-კლდის სულ ქვედა პორიზონტს (III) იგი გვიანი ნეოლითიდან ენეოლითზე გადასავალი საფეხურით ათარიუებს, ხოლო სულ ზედა პირველს — ადრე-ბრინჯაოს ხანით⁹.

1962 წელს ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმ. დ. თუშაბრამიშვილი) ჭრუჭულის ხეობაში ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვების დროს შემოწმდა მარცხენა ნაპირზე მდებარე მღვიმეები: სამელე და სამერცხლე-კლდეები. სამელე-კლდეში აღმოჩენილი I კულტურული ფენა ზედა პალეოლითის დასასრულს განეკუთვნებოდა¹⁰, II კულტურული ფენა კი ქვედა პალეოლითისას.

1968 წელს ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რაზმმა (რაზმის უფროსი მ. ნიორაძე) დ. თუშ-

⁶ დ. თუშაბრამიშვილი. შუა კავასიონის სამხრეთ კალთების პალეოლითური ექსპედიციის ყვირილის რაზმის მიერ 1959 წ. ჩატარებული საველე სამუშაოების შედეგები. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ისტ. ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1959 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. მოხსენებათა ანოტაციები, თბ., 1960, გვ. 14.

⁷ დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. წერეთელი. საჩეკის ეხის ზედაპალეოლითური ნაშთები. ძეგლის მუგაბარი. № 37. 1975.

⁸ გ. ჯავახიშვილი. დასავლეთ ამიერკავასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის, ისტ. მეცნ. კანდიდატის სამეც. ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბ., 1971.

⁹ გ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 96.

¹⁰ დ. თუშაბრამიშვილი. ყვირილის ხეობის პალეოლითური ექსპედიციის მიერ 1962 წ. ჩატარებული სამუშაოების შედეგები. ისტორიის ისტ. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წ. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. მოხსენებათა ანოტაციები, თბ., 1963, გვ. 4.

აპრაშიშვილის ხელმძღვანელობით დაიწყო გათხრები სამერცხლე — კლდეში. გათხრები ორი საჯელე სეზონი გრძელდებოდა. ხოლო 1966 წელს სტრატეგრაფიისათვის დამატებითი მონაცემების მოპოვების მიზნით სამერცხლე — კლდეში ჩატარებულ იქნა დამატებითი სამუშაოები. აღნიშნული სამუშაოების შედეგად სამერცხლე — კლდეში გამოვლინდა სამი კულტურული ფენა: I — ენეოლით — ადრებრინჯაოს ხანისა. II — ზედაპალეოლითური, III — ქვედა პალეოლითური იერის მქონე მასალა. II ფენის მასალა მონოგრაფიულად შეისწავლა მ. ნიორაძემ¹¹.

1966 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ყვირილის ხეობის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ქიათურის რაიონის სოფ. მღვიმევის ტერიტორიაზე ნიკრისის ღელის მარჯვენა ნაპირზე გამოავლინა კიდევ ერთი მრავალფენიანი მღვიმე — ძუძუნა. ამ მღვიმის ზედა კულტურული ფენა შეესატყვისება სამელე და სამერცხლე — კლდეების ზედა ფენების მასალებს და ენეოლითადრებრინჯაოს ხანით თარიღდება. II კულტურული ფენა ზედა პალეოლითის განეკუთვნება¹².

1967/72 წწ. ქიათურის რაიონის სოფ. ვაქევიში ნ. ბერაძენიშვილის ხელმძღვანელობით მუშაობდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ქვის ხანის შემსწავლელი არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელიც სტაციონარულ გათხრებს აწარმოებდა ხერგულის — კლდეში. ექსპედიციამ დაადგინა, რომ ხერგულის კლდის პალეოლითური ნაშთები ერთი კულტურული ფენიდან მომდინარეობს და განეკუთვნება ზედა პალეოლითის ადრეულ საფეხურს, კერძოდ, ორინი-აის შუა პერიოდს. აღნიშნული მასალა კარგად გვიჩვენებს ქვედა პალეოლითიდან ზედა პალეოლითში გადასვლის პროცესს¹³.

1968/72 წწ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის რაზმის მიერ (რაზმის უფროსი ლ. ნებიერიძე) ითხრებოდა დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი.

დარკვეთის ეხის ყველაზე ადრეული ფენა (ზევიდან V ფენა) გვიან მეზოლითის განეკუთვნებოდა. IV ფენის მასალები უკერამიკო ნეოლითის შეესატყვისება, ხოლო III და II ფენებში აღმოჩნდა სამელე-კლდის, ძუძუნასა და სამერცხლე — კლდის ანალოგიური მასალები. დარკვეთის ეხის რამდენიმე კვადრატში აღმოჩნდა ენეოლითურ ფენაში ჩაშვებული „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ადრეული ეტაპის სამარხები.

დარკვეთის ეხში აღმოჩენილი მასალების შესწავლის შედეგები საფუძვლად დაედო წინამდებარე ნაშრომს¹⁴.

¹¹ მ. ნიორაძე. სამერცხლე-კლდის მღვიმე, თბ., 1975.

¹² დ. თუშაბრაძისეილი. საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციების ანგარიშები. თბ., 1969, გვ. 9.

¹³ გ. დოჩანაშვილი. ხერგულის-კლდეში 1967—68 წწ. მუშაობის შედეგები, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ტ. VI, 1974, გვ. 38—50; მისივე, ხერგულის კლდეში ჩატარებული არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს. (მოკლე ანგარიშები), 1973, გვ. 12—15.

¹⁴ ლ. ნებიერიძე. დარკვეთის მრავალფენიან ეხში ჩატარებული მუშაობის ძირითადი შედეგები. მოკლე ანგარიშები. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს, 1973, თბ., გვ. 20—29.

დარკვეთის ეხის კულტურული ფენების სტრატობრაფია

დარკვეთის ეხი მდებარეობს ზემო იმერეთის ჩრდილო — დასავლეთ ნაწილში, ჭიათურის ზეგნის რაიონში, მდ. ყვირილის მარცხენა ნაპირზე, კანონისებრი ხეობის კირქვის მასივში, სადგურ დარკვეთის (ჭიათურის რაიონი) რკინიგზის ბაქნის პირდაპირ. ჭიათურის ზეგანი იწყება რაჭის ქედის სამხრეთ ფერდობებთან და ვრცელდება სამხრეთ-თოხრულა — ჩხერი-მელას მთაგრეხილამდე, აღმოსავლეთიდან მას ესაზღვრება ლიხის ქედი, რომელიც თაირსებურ მაკავშირებელს წარმოადგენს ცენტრალურ და მცირე კავკასიონს შორის.

ზემო იმერეთის რელიეფი დანაწევრებულია მდინარეთა ხშირი ქსელთ, რომელთა მთავარ ძარღვს მდ. ყვირილა წარმოადგენს. იგი სათავეს იღებს რაჭის ქედის სამხრეთ კალთებზე, ერწოს ტბიდან. ვხადავხა იერთებს პატარა მდინარეებს და კოლხეთის დაბლობზე უერთდება მდ. რიონს.

მდ. ყვირილა და მისი შენაკადები სერავენ ზემო იმერეთის მაღლობს, ყოფენ მას კლდოვანი ნაპირებით შემოფარგლულ ზეგნებად (დარკვეთ — ზოდის, თხევისის, მღვიმევის, რვანის და სხვა) და მოედინებიან კანონისებურ ხეობებში. ამ ხეობების საშუალო აბსოლუტური სიმაღლე 700—750 მ-ია. აღნიშნული ზეგნები შესდგება კრისტალურ სუბტრაქტზე განლაგებული ზედა ცარცული კირქვებისა და მესამეულის დანალექებისაგან — მიოცენ — ოლიგოცენის ასაკის თიხებისა და ქვ-შაქვებისაგან¹. ზედა ცარცული კირქვები დიდი რაოდენობით შეიცავენ ტურონ — სენონის წყების კაქს, რომლებიც ზედაპირულად გვხვდება მესამეული დანალექებისაგან გადარეცხილ უბნებზე². მდ. ყვირილის კირქვიანი ზოლის სიგრძე 30 კმ-ს აღწევს. სიგანე 10—12 კმ-ია, კირქვების მაქსიმალური სიმძლავრე 250 მ-ს შეადგენს.

სწორედ ამ ხეობების კანიონები და კლდოვანი ნაპირები ატარებენ სხვადასხვა გეოლოგიური ეპოქების კვალს. მეოთხეული პერიოდის დანალექები და პირველყოფილი ადამიანის ცხოვრების კვალი დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ზღ. ყვირილისა და მისი შენაკადების მღვიმეებსა, ეხებსა და ტერასებზე. ამიტომ გასაგებია ის ცხოველი ინტერესი, რომელსაც უკანასკნელ ხანებში გეოლოგები და არქეოლოგები იჩენენ მდ. ყვირილის ხეობაში.

¹ ზ. ტ ი ნ ტ ი ლ ო ზ ო ვ ი. მდ. ყვირილის ხეობის გეომორფოლოგიისათვის. ვეოგრაფიულ მეც. კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბ., 1954, გვ. 147—148.

² შ. ყ ი ფ ა ნ ი. ზემო იმერეთის მაღლობის კარსტული რაონების გეომორფოლოგიური თავისებურებანი. საქ. სსრ მეცნ. აკადემია, საქ. სსრ ვეოგრაფიული საზოგადოების შრომ., IV. თბ., 1959, გვ. 52—53.

დარკვეთის ეხი განლაგებულია მდ. ყვირილის პირველი კალის ზედა მარცხენა ტერასაზე კანიონის სულ ქვედა თაროზე (კარნიზი) მდინარის თანა ედროვე დონიდან დაახ. 5 მეტრის სიმაღლეზე. ეხის შესასვლელი

სურ. 1. დარკვეთის ეხის ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.

მიმართულია ჩრდილო — აღმოსავლეთისაკენ. ეხი შრალა და ნათელია, ამიტომ საცხოვრებლად იგი მეტად ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო.

გათხრების დაწყებისას ძეგლი თავდაპირველ მდგომარეობაში არ დაგვხვედრია. მდინარე ყვირილის გასწვრივ ვიწროლიანდაგაიანი რკინაგზის გაყვანას დროს ეხის წინა ფართობი და გვერდები ჩამოიჭრა და ჩამოიშალა. ეხის გაშიშვლებაში ჩანდა სხვადასხვა კულტურული თენებებიდან მომდინარე ნაშთები. ხელუხლებლად გადარჩენილი ეხის მოედნის სიგრძე დაახ. 15 მეტრს, ხოლო სიგანე 5 მეტრს უდრიდა. არქეოლოგიური ნაშთებისა და კულტურული ფენების ზუსტი ფიქსირების მიზნით, გათხრების დაწყებამდე ეხის კედლის გასწვრივ განლაგებული კვადრატები აღინიშნა არაბული ციფრებით, ხოლო გრძივი

ღერძის პერპენდიკულარულად განლაგებული კვადრატები — ლათინურა ასოებით. გრძივ ღერძზე გამოვიდა 15 სრული და ერთი არასრული კვადრატი, ვანიზე კი 5 კვადრატი. ასე, რომ ეხი მთლიანად დაიყო დაახ. 75 კვადრატად (1X1 მ). კულტურული ფენებისა და მოპოვებული ნაშთების გავრცელების დონეების დადგენის მიზნით, ეხის ზედაპირის ყველაზე მაღალი წერტილიდან 50 სმ სიმაღლეზე, ეხის კედელზე გავავლეთ გათარაზოებული პირობითა პორიზონტი (ნულის ხაზი). პირობითა პორიზონტიდან ვაწარმოებდით მასალისა და ფენების ფიქსირებას. ხდებოდა ცალკეული იარაღებისა და ნივთების კოორდინატების აღება.

მუშაობა ეხში დაეწყო ნაცველი თხრილის გავლებით, რომლისთვისაც ავირჩიეთ ეხის ცენტრალური ნაწილი (7A, 7B, 7C, 7D, 7E კვადრატები). აღნიშნულმა საცდელმა თხრილმა მოგვცა განავი ზრელი (ტაბ. 3), რისი წყალობითაც შეგვექმნა წარმოდგენა ეხის ცენტრალურ ფართობზე მდებარე ფენების დაფენების სახაზისა და მათ თანმიმდევრობაზე. მხოლოდ ასეთი წინაწერტული სტრუქტურის მოღებეს შემდეგ დაეწყო გათხრა ეხის ძირითადი ნაწილისა. პირველი საცდელი თხრილის გათხრის შემდეგ მივიღეთ ფენების წინაწერტული სტრატეგია ული სტრატეა:

I ფენა — ნაცროვანი, სისქე დორღით შეესაბამება ეხის კედელთან (7A კვადრატში) 0 ხაზიდან 50 სმ-ით ქვევით იწყებოდა. საცდელი თხრილის დასაჩვენებელი სტრატეგიაში კი 0 ხაზიდან 55 სმ სიღრმეზე იყო. მთელ საცდელ თხრილში იგი 0 ხაზიდან 64 სმ-ის სიღრმეზე მთავრდებოდა. ე. ი. ამ ფენის სისქე მე-7 კვადრატის ვარდა ყველგან დაახ. 9 სმ-ია. ხოლო მე-7 კვადრატში 11 სმ ფენის ქვედა დონე იყო 8 სმ სისქის თხის კვანძი იატაკზე, რომელიც ეხის კედელთან (7A კვ.) წყდებოდა. იატაკს დონე მთავრდებოდა 0 ხაზიდან 72 სმ-ზე. ფენა შეიცავდა ცნობილ ადრეპრონეგაოს ხაზის მასალებს.

II ფენა — მოცუვისფრო ფხვნილი თხნარი, ნაცრის მინარევით, დაახ. 30—25 სმ სისქისა. ეს ფენა იწყებოდა 0 ხაზიდან 72 სმ-ის სიღრმეზე და გრძელდებოდა 1,13 მ-დე. მისი ქვედა დონე, ისევე როგორც პირველი ფენისა იყო 5 სმ-ის სისქის თხის მოტყეპნილ იატაკზე. იატაკს უშუალოდ ედო ნახშირის თხელი შრე (5 სმ), რომელსაც ზემოდან წვრილი ღორღი ეყარა (3 სმ). ამ ფენებში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა კერამიკა, ქვისა და ძვლის იარაღები.

III ფენა — ნაცროვანი, სისქე დაახლ. 30—32 სმ-ია. იწყება 0 ხაზიდან, 1. 13-დან და გრძელდებოდა 1,45 მ-მდე. მისი ზედა ნაწილი მკვერთია, ქვედა კი შედარებით ფხვიერი. ეს ფენა არქეოლოგიური ნაშთებით ყველაზე მდიდარი იყო.

IV ფენა — ღორღნარევი ნაცრიანი, იგი გამყოფი შრის გარეშე უშუალოდ იყო მესამე ფენის ქვეშ. მისი საერთო სისქე საშუალოდ 25—27 სმ-ია. იგი იწყებოდა 0 ხაზიდან 1,45 მ და გრძელდებოდა 1,70 მ-მდე. ამ ფენის ზედა ნაწილში ღორღი ნაკლები იყო ვიდრე ქვედაში. ფენის ქვედა ნაწილში შეიმჩნეოდა კერის ნაშთი (დამწვარი მიწა, ნაცარი) ლინზის სახით. ფენის ძირში ღორღის რაოდენობა მნიშვნელოვნად მატულობდა და სუფთა ღორღში გადადიოდა. წინა ფენისაგან განსხვავებით ამ ფენაში მხოლოდ ქვისა და ძვლის მასალა შეგვხვდა.

V ფენა — ლორღისა და დიდი ლოდების შემცველი. დაახლ. 1 მ-ის სისქისა. ფენის ზედა ნაწილში ლორღისა და ლოდებს შორის თავისუფალ ადგილებში მცირე რაოდენობით აღმოჩნდა ჩაცვივული მასალა. საერთოდ კი ეს ფენა უმასალაა.

საცდელი თხრილის თხრა შევაჩერეთ ლორღიანი ფენის ქვედა ნაწილში, რადგან თხრილის სიეწროვისა და მასში მყოფი ლოდების გამო თხრა გაჭირდა. გადაწყვიტეთ, სიღრმეში თხრა გაგვეგრძელებინა მხოლოდ მას შემდეგ, როდესაც ეხის ძირითად ფართობზე ლორღიან ფენაზე დავიდოდით.

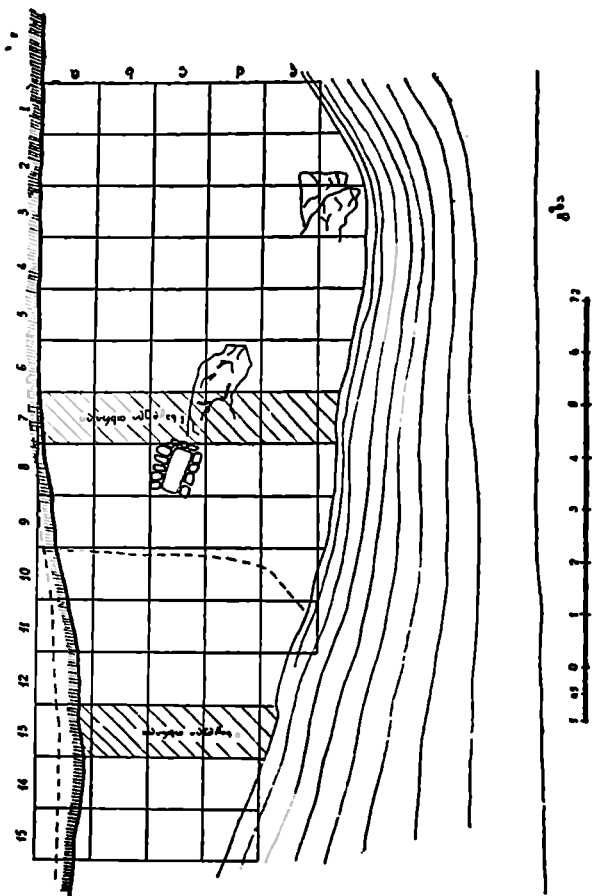
I საცდელმა თხრილმა (ლორღიანი ფენის ჩათალით) მოგვცა ერთმანეთისაგან ფიზიკურად და სტრუქტურულად განსხვავებული ხუთი ფენა. მიღებული სტრატოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებით დავწყეთ ეხის ძირითადი ფართობის თხრა. გათხრა დაიწყო 1—6 კვადრატებში B, C, D და E ხაზებზე. გრძივი კრილის შემონახვის მიზნით გათხრების ბოლოსათვის 1—6 კვადრატების A მწკრივი ხელუხლებლად დაცეოვებოდა მხოლოდ 1971 წელს მოხსნა.

ეხის ძირითად ფართობზე ყოველი კვადრატის დაღრმავება მიმდინარეობდა ისე, რომ მეზობელი კვადრატი ხელუხლებელი რჩებოდა, რაც კრილების დამატებითი შემოწმების საშუალებას იძლეოდა. მომდევნო კვადრატების გათხრა ხდებოდა მხოლოდ მისი კედლების ფიქსირების შემდეგ. ეხის ძირითადი ფართობის გათხრამ ამგვარი მეთოდით გვიჩვენა, რომ აქ ფენების მონაცვლეობა ანალოგიურია პირველი საცდელი თხრილისა.

ეხის ძირითად ფართობზე ლორღიანი ფენის მოხსნის შემდეგ 1d კვადრატში გასუფთავებას გამოჩნდა ლორღის ქვეშ მდებარე, დაახლ. 8—30 სმ სისქის ნაცროვანი ფენა. ეს რიგით მეექვსე ფენა (მე-5 კულტურული ფენა) ზედა ნაწილში წარმოადგენს ნაცროვან მკვირვ ფენას (10 სმ სისქის), რომელიც ქვედა ნაწილში იცვლება მოვარდისფრო, გაღმწვარი თიხანარევი ნაცროვანი ფენით, რომლის სისქე 7—10 სმ-დე მერყეობდა. ეს ფენა ლორღის ფენის მოხსნის შემდეგ გამოჩნდა, როგორც ეხის ძირითად ფართობზე, ასევე პირველი თხრილის შემდგომი ჩაღრმავებისასაც. იგი განსაკუთრებით მძლავრი აღმოჩნდა ეხის წინა ნაწილში, სადაც მისი სისქე 20—30 სმ აღწევდა. ეხის სიღრმეში (კედელთან) ეს ფენა თხელდებოდა და ზოგან კიდევაც ქრებოდა ჩამოშლილი ლოდების გამო. ყველაზე დიდი მასალა ამ ფენიდან მოგვცა ეხის წინა ნაწილმა. ჯერძოდ 1d, 2d, 3d, 4d, 5d და 4E 5E კვ-მა.

განივი კრილის შემოწმებისა და მასალის გავრცელების გარკვევის მიზნით. მეორე საცდელი თხრილი გავავლეთ მე—13 ABCD კვადრატებში. აქაც უმნიშვნელო ცვლილებებით განმეორდა პირველ საცდელ თხრილში დადგენილი ფენების სტრატოგრაფია. მეორე საცდელმა თხრილმა გვიჩვენა, რომ მის მეზობელ მე—12 კვადრატში ჩაშვებული სამარხი უნდა ყოფილიყო. მეორე საცდელი თხრილის კედელში გამოჩენილმა მკერტიცხოვანმა, მაგრამ მეტად მკაფიო „მტკვარ-არაქისის“ კულტურის ადრეული საფეხურისათვის დამახასიათებელმა, კერამიკამ ცხადყო, რომ ჩვენ აქ ადრებრინჯაოს ხანის სამარხები უნდა გვქონოდა. იმის გამო, რომ სამარხებზე მანიშნებელი მასალა მუშაობის დამთავრებისას გამოჩნდა, მათი გათხრა გადავდეთ მომავალი 1971 წლის სამუშაო სეზონისათვის.

1971 წლის დასაწყისში ქიათურის ადგილობრივმა მხარეთმცოდნეებ ს. ხითარიშვილმა შეატყობინა ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის

სურ. 2. დარკვევის ეხის პეგმა

ხელმძღვანელს დ. თუშაბრამიშვილს, რომ დარკვეთის ენში „აღმოჩნდა უთავო გიგანტების ჩონჩხები“. აღვიღებ ჩასვლა მაშინვე ვერ მოხერხდა.

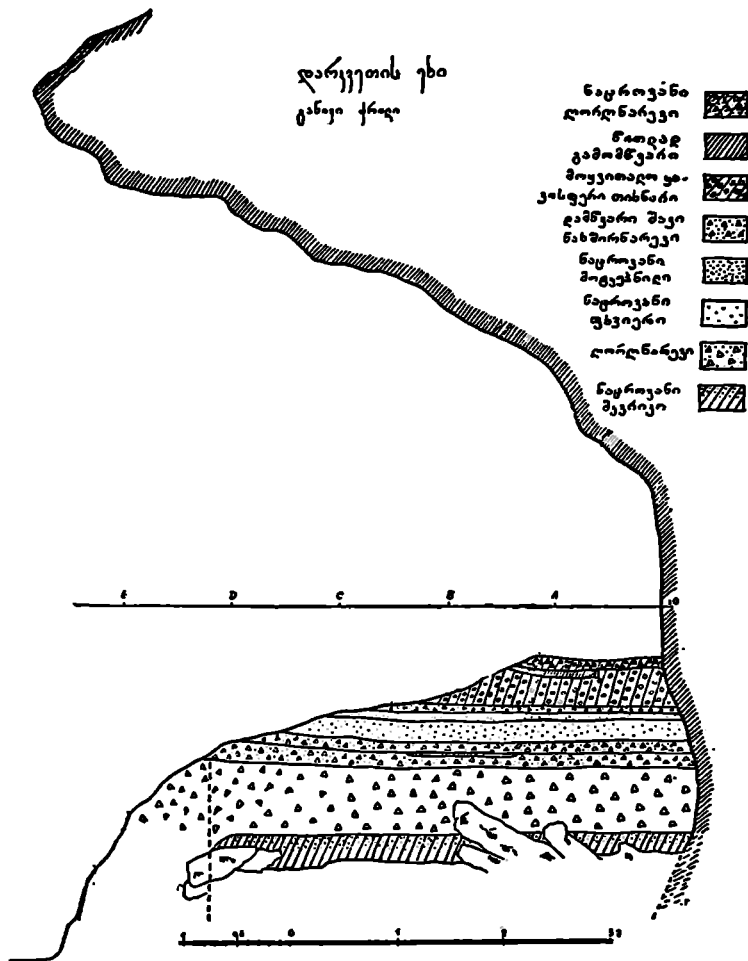
1971 წლის ზაფხულში გათხრებში დაწყებისას ფენები მე-10, მე-11, და მე-12 კვადრატებში არეული და ჩამოშლილი დაგვხვდა, ზოლო ღორღი და ნაცროვანი მიწა მთელ ფართობზე მიმოფანტული. ამკარად ეტყობოდა, რომ სამარხები ვილაცას უთხრია. მიწა კი გატანის ნაცვლად გათხრილ ფართობზე გადაუყრია. მაშინვე მივმართეთ ს. ხითარიშვილს. აღმოჩნდა, რომ მას „გაუთხრია“ აღნიშნული სამარხები, ჩონჩხის ძვლები და თიხის კურქელი კი გადუცია ქუთაისის მუზეუმისათვის. გათხრილი სამარხების შესახებ ცნობები ს. ხითარიშვილისაგან მივიღე. ორი ჩონჩხი ყოფილა ეხის კედელსა და დიდ ლოდს შორის, რომელიც მე-10, მე-11 და მე-12 კვადრატებს შოიდავდა. ჩონჩხის მდებარეობა მას ავარაუდებინებდა, რომ მიცვალებულებს პირი კედლისაკენ, ე. ი. სამხრეთისაკენ ჰქონდათ მიქცეული. მიცვალებული მარჯვენა გვერდზე ესვენა ნახევრად მოკრუნჩხულ მდგომარეობაში. თავი დასავლეთით ჰქონდა მიქცეული. ამ სამარხში ორი ჩონჩხი ყოფილა. მეორე ჩონჩხის ძვლები არეული იყო. ეს სამარხი, როგორც შემდეგ გავზომეთ, დაახლოებით 1,80 მ სიღრმეზე ჩადიოდა. მეორე სამარხი მდებარეობდა მე-11 და მე-12 კვ-ის განივ ღერძზე, პირველი სამარხი პერპენდიკულარულად. მიცვალებულებს თავი ჩრდილოეთისაკენ უნდა ჰქონოდათ დამხრობილი. პირი კი აღმოსავლეთისაკენ მიქცეული. ს. ხითარიშვილის გადმოცემით, ჩონჩხებს თავი არ ჰქონდა.

როდესაც მთლიანად გათხარა 10 ABCD, 11 ABCD და 12 ABCD კვადრატების მწკრივი მათში მასალა არეული აღმოჩნდა. ეხის ამ ნაწილში არსებული ფენები დაზიანდა, ჭერ ერთი, „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის დროინდელი სამარხების ჩაშვების დროს, მეორედ კი ადგილობრივი მხარეთმცოდნის დაინტერესების გამო. გადარჩენილი ფენების თხრისას ჩვენ შეგვხვდა მის მიერ გათხრილი სამარხის ინვენტარის ნაწილი — ძვლები და კერამიკა. აღმოჩნდა ბადიის სარქველის ფრაგმენტი, კურქლის პირის ნატეხები რქისებური შვერილით და „მტკვარ — არაქსის“ კულტურისათვის დამახასიათებელი კურქლის პირ — გვერდის ნატეხები. აქვე ნაპოვნი იყო თავის ქალას ფრაგმენტები, ადამიანის ქვედა ყბა და ცალკეული კბილები. ამგვარად, ვარაუდი დაკრძალული უთავო მიცვალებულების შესახებ არ გამართლდა. აღნიშნული ვითარების გამო ცხადი ხდება, რომ მე-10, 11, 12 კვადრატების მთელი განივ ღერძზე ფენები დარღვეული იყო, რაც აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ სტრატოგრაფიის გამოყენებისას.

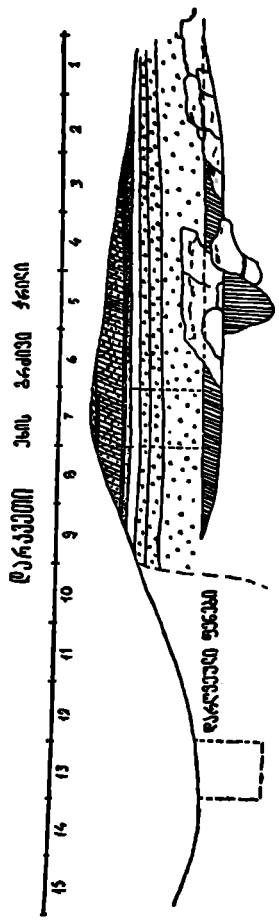
როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გრძელი ჰრილი გქონდა ეხის კედლის გასწვრივ 1—6 კვადრატების A მწკრივში. გრძივი ჰრილის შემოწმებისა და სიღრმეში ფენების გავრცელების ხასიათის გარკვევის მიზნით ეხის წინა ნაწილში 1—6 კვ-ის E მწკრივში გავავლეთ მესამე საცდელი თხრილი. E მწკრივის კვადრატების გათხრისას მოხდა ჰრილებისა და სტრატოგრაფიის კიდევ ერთხელ შემოწმება. E მწკრივის კვადრატებში ღორღის ფენაზე დასვლისა და მეზოლითური ფენის მოხსნის შემდეგ ფენების ვერტიკალურა ჯავრცელების გარკვევას მიზნით გავავრძელეთ სიღრმეში თხრა. თხრილის სიღრმე ღორღიანი ფენის ქვემოთ ორ მეტრს აღწევდა. ახალი კულტურული ფენა ჰრილში არ გამოჩენილა. გრძელდებოდა ისევე ღორღისა და ლოდების

შემცველი ფენა. ეხის იატაკამდე ვერ დავედით, რადგან კედელი ვერტიკალურად ღრმად ეშვება იგი შესაძლოა ყვირილის დონესაც კი ჩასცდეს.

ამგვარად, ეხში სტრუქტურული შემადგენლობისა და შეფერილობის მიხედვით 6 განსხვავებული ფენა დადგინდა. აქედან ხუთი მათგანი კულტუ-

რული ნაშთების შემცველი იყო. ეხში გათხრების პროცესში გაკეთდა ორი განივი და ორი გრძივი კრდილი. კრდილებმა გვიჩვენა, რომ ფენებს ეხში

893

სურ. 4. დასავლეთის ნიშნის პერიოდის ქრონო

ჰორიზონტალური მდებარეობა ჰქონდა. ხოლო ფენათა მონაცვლეობა მთელ ფართობზე თითქმის ერთნაირი იყო. ამის გამო ჩვენ აქ აღარ მოგვყავს დანარჩენი ჰორიზონტების აღწერა. ეხის მთელ ფართობზე ნაშთები ჰორიზონტალურად თითქმის თანაბრად ვრცელდებოდა. ამ მხრივ გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ ეხის კედელთან მდებარე კვადრატები. მესხეთე ფენის კვადრატების გარდა ყველა მათგანი გამოირჩეოდა მასალის სიჭარბით. ძვლოვანი მასალის განსაკუთრებული სიჭარბე შეიმჩნეოდა მე-14, 15, 16 კვადრატებში. ეს ეხის განაპირას მდებარე კვადრატებია და იქმნებოდა წთაბეჭდილება აქ ნასუფრალის თავმოყრისა.

სტრუქტურული და ფერში არსებული განსხვავების მიუხედავად. ეხის კულტურულ ფენებს აერთიანებს ერთი საერთო ნიშანი — ფენებში ნაცრის სიუხვე, რაც იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ცეცხლი ინტენსიურად გამოიყენებოდა აქ მოსახლეთა მიერ. მეზოლითური და ნეოლითური ფენების თავზე დიდი ლოდების ჩამოწოლა ამ რაიონში მომხდარ რაღაც ძვრებს უნდა უკავშირდებოდეს, რის გამოც ეხში ცხოვრება გარკვეული ხნით უნდა შეწყვეტილიყო. მეზოლითური ფენის თავზე ჩამოწოლა ლოდებმა და ღორღმა ერთი მეტრი სისქის სტერილური ფენა შექმნა. ამ პერიოდში, როგორც ჩანს, აღამიანმა მიატოვა ეხი. შემდეგ ცხოვრება აქ კვლავ განახლებულა და გვაქვს ადრენეოლითური ფენა. ადრენეოლითური ფენის თავზე ისევ გვხვდება ჩამოცვივებული უზარმაზარი ლოდები, რის გამოც, როგორც ჩანს, ცხოვრება ეხში კვლავ შეწყვეტილა ნეოლითურ ეპოქამდე. ეხში არა გვაქვს განვითარებული ნეოლითის ხანის ნაშთები. ეხის შიტოვება აღამიანის პირე ხანგრძლივი არ უნდა ყოფილიყო, რადგან ერთი მეტრი სისქის სტერილური ფენა დაგროვდა გვიან მეზოლითისა და ადრე ნეოლითის შორის. ამასთანავე საგულისხმოა, რომ ეს სტერილური ფენა უნდა შექმნილიყო დროის მოკლე მონაკვეთში, რომელიც ტექტონიკური პროცესების შედეგად და არა დროთა ვითარებაში. ეხში აღამიანთა ცხოვრების პერიოდშიც, როგორც ჩანს, მიმდინარეობდა მრცო ჰერის თანდათანობითი დაშლა, რასაც მოწმობს ფენებში არსებული, ეხის ჰერიდან ჩამონაშალი წვრილი ღორღი. ეს პროცესი სხვადასხვა ეპოქებში სხვადასხვა ინტენსივობისა ჩანს. მეოთხე კულტურული ფენა სხვებთან შედარებით მეტს შეიცავდა ნაშალ მასალას. ეხის კედლებისა და ჰერის თანდათანობით შლა დღესაც მიმდინარეობს, რაც იქ მუშაობისას აშკარად ჩანდა.

III ფენის თხრისას 8 C კვადრატში, 0 ხაზიდან 1—1,5 მ სიღრმეზე გამოჩნდა კერა. აქ დიდი რაოდენობით იყო დაგროვებული ნაცარი, ნახშირის ნატეხები და დამწვარი ძვლები. კერის მოხსნის შემდეგ 0 ხაზიდან 1,35 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა, რომ კერა მოწყობილი იყო დიდი ზომის, მოგრძო და ბრტყელ ფილაზე. გარეგნულად იგი კიბის საფეხურს მოგვაგონებდა. მისი სიგრძე 85 სმ უდრიდა, სიგანე კი 35 სმ იყო. მის — გარშემო დალაგებული იყო დიდი ზომის ბრტყელი რიყის ქვები და ღორღის ბრტყელი ფილები. ისე, რომ კერის ქვეშ იქნებოდა ბრტყელი ქვებით დაგებული იატაკი. კერა თავის მხრივ იღო თიხის მოტყეპნილი იატაკზე, რომელიც 0 ხაზიდან 1,40-1,45 მ სიღრმეზე იყო. თიხის მოტყეპნილი იატაკი აქაც ისევე, როგორც ეხის მთელ ფართობზე, იღო ღორღნარევე ფენაზე, კერის მოხსნის შემდეგ აქაც ისეთივე სურათი მივიღეთ, როგორიც გვქონდა საცდელ თხრილში და ეხის მთელ ფართობზე. 0 ხაზიდან 1,40 მ სიღრმეზე კერამიკა მთლიანად შეწყდა. სწორედ

აქ უნდა იყოს საგულისხმო საზღვარი ორ სხვადასხვა ფენას შორის. იგი კარგად ჩანს, როგორც ფენების განსხვავებული სტრუქტურიდან, ასევე მასალის შემადგენლობიდანაც.

მეზოლითურ ფენაში, 1 E კვადრატში 0 ხაზიდან 2,10 მ სიღრმეზე, აშკარად ჩანდა ცეცხლის ნათების კვალი. დამწვარ დატყეპნილ მიწაზე მრავლად იყო ნახშირისა, ნაცრისა და ცხოველების დამწვარი ძელებით გროვა დარკვეთის ეხის ფენებში მოპოვებულმა მასალამ ცხადყო, რომ ეხი საცხოვრებლად გამოუყენებიათ მეზოლითის ხანაში და იქიდან მოკიდებულ მცირეოდენი შუალედების გამოკლებით, იგი აღრებრინჯაოს ხანამდე გამოიყენებოდა საცხოვრებლად. ამას ხელს უწყობდა აგრეთვე ადამიანის ცხოვრებისათვის ამ რაიონის ხელსაყრელი ეკოლოგიური პირობები, წყალთან სიახლოვე და ეხის სიმშრალე და განათებულობა.

როგორც ჩანს, მეზოლითის ხანაში მდ. ყვირილის მოქმედება ეხში შეწყვეტილი იყო. მდინარეს უფრო ღრმად ჰქონდა ჩაქრილი თავისი კალაპოტი და ეხი გაუთავისუფლებია თავისი მოქმედებისაგან. ფენებში არსად არ შეგვხვდრია მდინარეული სილა და რიყის ქვის ნაშთები, რაც ეხში მდინარის პერიოდული მოქმედების მანიშნებელი შეიძლება ყოფილიყო. მეზოლითური ნაშთების პოვნა მდ. ყვირილის პირას თავისთავად საინტერესო ფაქტი უნდა იყოს ამ ხეობის ტერასების წარმოქმნის დროის განსაზღვრისათვის. იგი შეიძლება დაეხმაროს გეოლოგებს მდინარის მიერ ხეობის ჩაქრის დროის ინტენსივობის დადგენაში.

ეხის გათხრების დამთავრებისას მიღებულმა სტრატეგრაფიულმა კრილმა კორექტივები არ შეიტანა ეხში 1968—69 წწ. გაკეთებულ პირველი სადაზვერვო თხრილისა და ეხის ძირითადი ფართობის მიღებულ კრილებში.

ნიმთიერი მასალა

V ფენა¹. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხის სულ ქვედა, რიგით მეხუთე (ზევიდან ქვევით) კულტურული ფენა აღმოჩნდა 0 ხაზიდან 2,10 მ სიღრმეზე, უშუალოდ დაახ. 1 მ სისქის ღორღიანი (სტერილური) ფენის ქვეშ, რომელზედაც ალაგ-ალაგ დიდი ლოდები იყო ჩამოწოლილი. სტრუქტურულად იგი წარმოადგენდა დაახ. 30—33 სმ სისქის, სხვადასხვა სიმკვრივის ნაცროვან ფენას, რომელიც საკმაო რაოდენობით შეიცავდა კაჟისა და ობსიდიანის იარაღებს, წარმოების ნარჩენებს და ცხოველთა ძვლებს. ფენის შეფერილობა ერთგვაროვანი არ იყო. ეხის ნაპირთან მას მოწითალო ფერი დაჰკრავდა, ეხის შიგნით კი ნაცრისფერი.

მასალის ძირითად ნაწილს შეადგენს წარმოების ნარჩენები, რომლებიც წარმოდგენილია სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ანატეკე—ანატეხებითა და ნუკლეუსებით.

V ფენაში ნაპოვნია შემდეგი სახის ნუკლეუსები: ფანქრისებური (ტაბ. 2. ნახ. 1) 4 ცალია. სამი მათგანი ობსიდიანისაა, ერთი — კაჟისა. ყველას ემჩნევა მიკროლაშქლების ატეკევის კვალი. ეს ნუკლეუსები ცალმხრივია გამოყენებული, მეორე მხარე კი დაფარული აქვთ კაჟრის კანით. არის ისეთი ჭგუფიც, რომელთა მიკუთვნება როზელიმე ტიპის ნუკლეუსებისადმი ჰქირს (7 ცალი). აქვე ნაპოვნია ნუკლეუსების განივი (8 ცალი) და გრძივი (2 ცალი) ანატეკეები. განივი ანატეკეებიდან სამი ობსიდიანისაა.

კაჟის მასალაში რიცხოვრივი უპირატესობა ენიჭება დანისებურ ლამელებს, მათზე დამზადებულ ნაწარმს და ლამელების ნატეხებს. ამ ფენის ლამელების უმეტესობა ვიწრო, თხელი, სწორწახნაგა დანისებური ლამელებია, ზშირად მკროლითაური. სულ 204 ლამელაა. მათგან 41 ცალი მთელია, 60—თავბოლოვადამტერეული, 19—ლამელის თავია. აღნიშნულ ლამელებში მხოლოდ 15 ლამელაა განიერი, რომელთა სიგანე საშუალოდ 2 სმ-ია. ამ ლამელებს აქვთ პალეოლითური ელფერი. დანარჩენი უმრავლესობა ვიწროა. მათი სიგანე 0,5—1 სმ-მდეა. ამ ლამელების უმეტესობას მეორადი დამუშავება არა აქვს. მაგრამ აქვს გამოყენების კვალი გვერდებზე წერილი ამონატეხების სახით. მეორადი დამუშავება აქვს ლამელების მხოლოდ მცირე ნაწილს: თავრეტუშირებული ლამელები (12 ც). მათგან 9 მიკროლითურია, 3 საშუალო ზომისაა. ამ ჭგუფის ლამელებში გამოიყოფა თავამოღარული (5 ც); თავსწორრეტუშიანი (5 ც) და თავიობრეტუშიანი (2 ც), ბლაგვებურგა

¹ კულტურული ფენები დახასიათებულა ქრონოლოგიური თანამდევრობით.

მიკროლაშები (ტაბ. 2. ნახ. 27. 28) 4 ცალი. მათგან სამი კაჟისაა, ერთი — ობსიდიანისა. ისინი დაახლოებით თანაბარი ზომისაა. მათი სიგრძე 1,5—2 სმ შორის მერყეობს, სიგანე 0,3 სმ-ია. არის აგრეთვე ცალგვერდრეტუშინი ლაშები (2 კ).

კაჟის იარაღებს შორის ყველაზე მკაფიო ჯგუფს შეადგენს მცირე ზომის, კიღურა საფხეკეში დამზადებული კაჟისა ან ობსიდიანის თხელ ლაშისებურ ანატკეცებზე. რეტუში წვრილფაცეტიანია და თანმიმდევრული (ტაბ. 2. ნახ. 24).

ჩაოდენობის მიხედვით შემდეგი ადგილი უჭირავს საჭრისებს (ტაბ. 2. 7—14, 20—22), სულ 17 ცალია. მათგან 15 დამზადებულია მცირე ზომის დანისებურ ლაშებზე, ორი კი ლაშისებურ ანატკეცზე. 11 საჭრისი ცალმხრივია 6— ორმხრივი. ცალმხრივ საჭრისებში სპაზობს ვიწრო დანისებური ლაშების გვერდზე, კუთხის სასაჭრისე ჩამონატების მეშვეობით დამზადებული საჭრისები (9 კ). ერთ-ერთ საჭრისს თავი ირბადა აქვს რეტუშირებული. მათი სიგრძე მერყეობს 2—4 სმ შორის, სიგანე 0,4—1 სმ-დგ. ცალმხრივ საჭრისებში გვაქვს აგრეთვე ცალმხრივი ირბი საჭრისები, დამზადებული კაჟის ლაშისებური ანატკეცის ცალ გვერდზე ირბი სასაჭრისე ჩამონატების მეშვეობით. სიგრძე 4,5—5 სმ, სიგანე 1—1,5 სმ-ია. ორმხრივი საჭრისები ერთი ტიპისა არ არის. მათში სამი ორმხრივ სწორი მიკროლითური საჭრისია. სიგრძე 1,5—3,5 სმ, სიგანე 0,4—0,5 სმ შორის მერყეობს და სამი ორმხრივ სწორი და კუთხის საჭრისი. ორი მათგანი დამზადებულია ვიწრო დანისებურ ლაშეზე, ერთი კი მსხვილ ლაშისებურ ანატკეცზე, სიგრძე 3—5,5 სმ, სიგანე 1—2 სმ შორის მერყეობს. ნაპოვნია საჭრისების დამზადებისას, სასაჭრისე ჩამონატების გაკეთებისას მიღებული სამწახნაგა მიკროანატკეცები.

კომბინირებული იარაღები V ფენაში თითქმის არაა. გამოხატულია საფხეკ-საჭრისი, ფრჩხილისებურ სამუშაობრიანი საფხეკი და თავირბ-რეტუშირებული კუთხის საჭრისი, დამზადებული სამფერდა დანისებური ლაშის ბოლოზე. სიგრძე 4 სმ, სიგანე —1,2 სმ.

V ფენაში სულ ორი სახვრეტი იყო ნაპოვნი. ერთი მთელია და დამზადებულია კაჟის ვიწრო დანისებური ორფერდა ლაშის ბოლოზე. წვერი რეტუშითაა გამოყვანილი, გვერდები კი ნაწილობრივია რეტუშირებული. სიგრძე 6 სმ-ია, სიგანე 1,2 (ტაბ. 3, ნახ. 2). მეორე დაზიანებულია. ბურლიც ერთადერთია ნაპოვნი (ტაბ. 3, ნახ. 4). დამზადებულია ვიწრო სასაჭრისე ჩამონატების მაგვარ ანატკეცზე. ორივე გვერდი რეტუშირებული აქვს დამბლაგვებელი რეტუშით. სიგრძე —3 3,5 სმ, სიგანე —0,4 სმ.

დაკბილული იარაღებიც ცოტაა (ტაბ. 3, ნახ. 1,3), 4 ცალი. ყველა მათგანი დამზადებულია ვიწრო დანისებურ ლაშეზე. ერთი ცალი ორგვერდრეტუშირებულია, ორს კი ცალგვერდზე აქვს რამდენიმე კბილიანი.

ასტამისებური იარაღი ერთადერთია. დამზადებულია კაჟის ვიწრო ლაშეზე, იარაღის ერთი ბოლო მთავრდება დარტყმის მოედნით და ბურკობით, მეორე სწორი ბოლო კი დამრეცადა ათლილი (ტაბ. 3, ნახ. 6). სიგრძე —2,5 სმ, სიგანე —1,7 სმ. ასევე ერთადერთია კაჟის მასიურ ნატეხზე დამზადებული საჩეხი. მისი ოვალური სამუშაო პირი ორმხრივია ათლილი. ეს იარაღი ნუკლეუსიდან უნდა იყოს გადაკეთებული.

გეომეტრიული ფორმის მიკროლოთები წარმოდგენილია სამკუთხედებითა და ორიოდ ტრაპეციით. სამკუთხედები (ტაბ. 2, ნახ. 23—30 32—35) 8 ცალია. ყველა მათგანი ასიმეტრიულია. ისინი ბლაგვკუთხა სამკუთხედება მოგვაგონებს, რომელთა ორი გვერდი დაბლაგვებულია. ამ სამკუთხედებიდან მხოლოდ ერთია ობსიდიანისა, დანარჩენი კაყისაა. დამუშავებულ გვერდზე ემჩნევა გამოყენების კვალი. ერთ-ერთი სამკუთხედი დაზიანების შემდეგ საპრისად გამოყენებით. ტრაპეციები ამ ფენაში მეტად მარტივი სახისაა, უხეში (3 ცალი). ორივე ტრაპეცია მალაი და ორფერდამუშავებულია. მესამე დაზიანებულია და ქირის მისი ზუსტი ფორმის აღდგენა. ერთი მათგანი დიდი ზომისაა და მსხვილფაცეტური რეტუშითაა დაფორმებული (ტაბ. 2, ნახ. 5—6). სიგრძე—2,8 სმ, სიგანე—1,9 სმ. მეორე შედარებით უფრო მომკროა, მისი გვერდებიც მსხვილფაცეტური რეტუშითაა დამუშავებული. სიგრძე—2 სმ, სიგანე—1 სმ.

რიყის ქვრს იარაღებიდან ამ ფენაში ნაპოვნია მხოლოდ ერთი ბრტყელი, გვერდებმოზარული საწაფი (ტაბ. 3, ნახ. 18) და მრგვალი შტრღლის ქვა ძელის იარაღები ამ ფენაში ცოტაა (ტაბ. 3, ნახ. 13—17). ისინი წარმოდგენილია ფრინველის ძვლებისაგან დამზადებული სახვერტ-სადგისებით. იარაღები კარგადაა გაპრიალებული; რქის გახეხილ-გაპრიალებული წვერიანი იარაღი. მისი ბოლო, როგორც ჩანს, ტარში მავრდებოდა (ტაბ. 3, ნახ. 14), ნეკნისაგან დამზადებული ორი გაურკვეველი დანიზნულების ნივთი. ერთ-ერთს შუაში აქვს სახვერტი, მეორეს კი ეპიფიზთან. ნივთი გაპრიალებული ყოფილა (ტაბ. 3, ნახ. 15); საკიდი ფრინველის ძვლისა, ეპიფიზთანაა გახვერტილი (ტაბ. 3, ნახ. 16); თავის ქალას ფრაგმენტი. (?) ამოჭრილი პარალელური ზოლებით და ტუხილი ხაზით (ტაბ. 3, ნახ. 13).

ეხის ნაპირზე, ძ₂, ძ₃ კვადრატებში ნაპოვნი იქნა კერის ნაშთი. კერის პრილს ღიზნის სახე ჰქონდა. 10 სმ სისქის მოეარდისფრო თიხანარევი ნაცროვან ღიზნაში ნადაგი მძლავრად იყო ვადაწვარი, რაც ცეცხლის ნთების ინტენსიურობაზე მიუთითებს.

IV ფენა — წინაშედაბარე ფენათან შედარებით IV ფენა უფრო მძლავრი აღმოჩნდა. მასალა მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. წარმოების ნარჩენებს ისევე, როგორც ქვედა ფენაში რაოდენობის მხრივ წამყვანი ადგილი უჭირავს მათგან აღსანიშნავია ანატეცე — ანატეხებისა და ნუკლეუსების სიჭარბე.

ნუკლეუსები IV ფენაში ბერია (ტაბ. 5—7, 11—14) (25 ც). მათგან 13 ცალი ტაბურია და შესაძლებელია ფორმაზე მსგელობა. დანარჩენი 12 ცალი კი წარმოადგენს დაზიანებულ ნუკლეუსებს და მათ ნალევემს, რომელთა თავდაპირველი ფორმის გარკვევა ქირს. ნაპოვნი ნუკლეუსის გვერდებია (4 ც) და თავის ნატეხები (4 ც), რომლებსაც შერჩენილი აქვთ ლაშქლებისა ან ანატეცეების ატეცვის კვალი. ფენაში ნაპოვნი კაპრის კონკრეტია, რომლის გამოყენება უცდიათ, მაგრამ უხარისხობის გამო მიუტოვებიათ.

ნუკლეუსებში სჭარბობს კონუსისებური ერთფუძიანები (10 ც), მათ ნაწილს (5 ც) კარგად აქვს მოშადებული დარტყმის მოედანი და ემჩნევა როგორც ანატეცების, ისე ლაშქლების ატეცვის კვალი. თითქმის ყველა ნუკლეუსი ცალმხრივია გამოყენებული, მეორე მხარე ხელუხლებელია და კაპრის კანითაა დაფარული ან უხეშადაა ათლილი. ნუკლეუსებს უპრავლესობას ემჩნევა შალაშინად გამოყენების კვალი, რასაც მოწმობს ფუძესთან მისი

ნაპირების შესწორება. ყველაზე დიდი ნუკლეუსის სიგრძე — სიგანეა 6×4 სმ, უმცირესი კი 3×3 სმ. VI ფენაში ნაპოვნია ორი პრიზმისებური ნუკლეუსი. ერთ-ერთი მათგანი ორფუძიანია და ორი მხრიდან ემჩნევა ანატკეცების ატკეცვის კვალი. მეორე კი დაზიანებულია და აქვს ვიწრო ლამელების ატკეცვის კვალი. ზომა 4×2 სმ. გამოირჩევა ფანქრისებური ნუკლეუსები, მათ ემჩნევა მცირე ზომისა და მიკროლითური ლამელების ატკეცვის კვალი. მათი საშუალო სიგრძე-სიგანე $4,5 \times 1,8$ სმ შორის მერყეობს.

IV ფენაში ლამელები კვლავ ინარჩუნებენ წამყვან მნიშვნელობას. სულ 194 კაჟისა და 10 ობსიდიანის ლამელაა. მათში სპარბოზს ვიწრო და სწორი დანისებური ლამელები (124 ც), შედარებით ნაკლებია არასწორი და განიერი ლამელები (70 ც). მაქსიმალური სიგრძე მათელი ლამელისა 7,5 სმ, მინიმალურისა კი 2,3 სმ. თავბოლოვადამტვრეული ლამელების სიგრძე მერყეობს $1-5$ სმ-მდე. ლამელებს სიგანე $0,5-1$ სმ შორის. ლამელების სიგანე $0,5-1$ სმ შორის მერყეობს. ამ ფენაში არის ათიჯერ ლამელა, რომლის სიგანე 2 სმ-დე აღწევს. დამუშავებული ლამელები აქ ცოტაა. არის ერთი თავრეტუშირებული დანისებური ლამელა.

ლამელისებური ანატკეცები ცოტაა (15 ცალი), ისინი ხასიათდება უსწორმასწორო მოყვანილობით და განიერი წახნაგებიანი გვერდებით. აქვთ დარტყმის მოედანი და ბურცობი.

ტრაპეციები ამ ფენაში საგრძნობლად მატულობს წინა და მომდევნო ფენებთან შედარებით (16 ცალი). აქ ისინი გეომეტრიული მიკროლითების ერთადერთი სახეა. ყველა მათგანი ორფერდამუშავებულია დამრეცი რეტუშით (ტაბ. 5, ნახ. 16—19).

საფხეკები IV ფენაში ცოტაა და ამასთანავე სხვადასხვა ტიპისა: 1. ბოლოციღურა საფხეკები (3 ც), მათ ოვალური სამუშაო პირი აქვთ და ანატკეცზეა დამზადებული. საფხეკები საკმაოდ უხეშია. რეტუში არ არის თანმიმდევრული ზოგჯერ იარაღებზე კაჟრის კანი არც კი არის მოშორებული (ტაბ. 4, ნახ. 1—4). 2. საფხეკი მრგვალი, მიკროლითური, დამზადებული ობსიდიანის ანატკეცზე, რეტუში მალალი და მსხვილფაცეტიაანია (ტაბ. 4, ნახ. 4). 3. მალალი საფხეკი, მიკროლითური, დამზადებული კაჟის ანატკეცზე. რეტუში მსხვილფაცეტიაანია. დიამეტრი იარაღისა 2 სმ-ია: 4. საფხეკი ამოღარული, დამზადებული დიდ მასიურ ლამელისებურ ანატკეცზე. სამუშაო პირი მუცლის მხრიდანაა დამუშავებული. სიგრძე — 4 სმ, სიგანე — 4 სმ: 5. საფხეკი უნაგირისებური სამუშაო პირით, დამზადებული კაჟის ანატკეცზე. სიგრძე — 3 სმ, სიგანე — 3 სმ.

საჟრისები ამ ფენაში ბევრი არ არის და არც ფორმების მრავალფეროვნებით გამოირჩევიან. (ტაბ. 1. ნახ. 18—21, 34—38). ძირითადად აქ ნაპოვნია დანისებური ლამელების გვერდებზე დამზადებული საჟრისები. 1. ირიბი საჟრითი, დამზადებული ორფერდა ლამელის ცალ გვერდზე: 2. სწორი საჟრისები (2 ც) დამზადებული ორფერდა ლამელის ცალ გვერდზე. სამუშაო პირი ცალ მხარეს რეტუშირებული აქვს. 3. ორმხრივ სწორი საჟრისი, დამზადებული კაჟის მიკროლითური ლამელაზე. 4. ზიწვიანი საჟრისი, დამზადებული კაჟის თხელ ანატკეცზე.

სახერტების უმრავლესობა დამზადებულია ლამელაზე ან ლამელისებურ ანატკეცზე (5 ც) (ტაბ. 4, ნახ. 71). 1. სახერტი დამზადებული ლამელისებურ ანატკეცზე, წვერი ომრხრივამოყვანილია. სიგრძე — 4,5 სმ, სიგანე — 2,5 სმ.

2. სახერეტი, დამზადებული ობსიდიანის თხელ ლამელისებურ ანატკეცზე. წვერის ცალი მხარე და გვერდი რეტუშირებულია ფაქიზი რეტუშით. სიგრძე— 4 სმ, სიგანე -- 1,5 სმ. 3. სახერეტი-ბურღი (ტაბ. 4, 10—11), დამზადებული კაყის ორფერდა ლამელაზე (3 ც). ერთ-ერთ მათგანს წვერი და ორივე გვერდი დამუშავებული აქვს შემხვედრი რეტუშით, მეორეს კი წვერი და გვერდები დამუშავებული აქვს საწინააღმდეგო სიბრტყეზე მდებარე რეტუშით. მათი სიგრძე— 2,8 სმ, სიგანე— 1 სმ. მესამეს წვერი და ცალი გვერდი გაფორმებული აქვს ზურგის მხრიდან. გამონაკლისს შეადგენს ანატკეცზე დამზადებული ერთადერთი სახერეტი, რომლის წვერი ცალმხრივად გამოყვანილი.

დაკბილული იარაღი ამ ფენაში ორი ცალია. ერთი მათგანი დამზადებულია კაყის სამფერდა ლამელაზე და ცალი გვერდი აქვს დაკბილული. კბილანები რეტუშის საშუალებითაა გამოყვანილი. სიგრძე— 4 სმ, სიგანე 2 სმ. მეორე იარაღი დამზადებულია ობსიდიანის ვიწრო სამფერდა ლამელაზე და დაკბილული აქვს ორი ჯვერდი. იარაღს ცალი გვერდი მთლიანად მუცლის მხრიდან აქვს დამუშავებული. მეორე გვერდი კი, ნაწილობრივ მუცლის, ნაწილობრივ ზურგის მხრიდან (ტაბ. 3).

IV ლენის კაყის იარაღებში მკაფიოდ გამოყოფა იარაღებ, რომლებიც ძნელია ერთ გარკვეულ ტიპოლოგიურ ჯგუფს მივაკუთვნოთ. მათი თავისებურების გამო გვიხდება ცალ-ცალკე აღწერა: წვეტანისებური იარაღი, დამზადებული კაყის ორფერდა თხელ და განიერ ლამელაზე. იარაღს ფოთლისებრი წვეტანის ფორმა აქვს და ცალი გვერდი მთლიანად დამუშავებული აქვს მუცლის მხრიდან თხელი, დანრეცი რეტუშით, მეორე გვერდი კი დაუმუშავებელია ნაწილობრივ მუცლის, ნაწილობრივ ზურგის მხრიდან. დარტყმის ბურცობი ათლილია. სიგრძე— 6 სმ, სიგანე— 2,5 სმ (ტაბ. 3, 33 ნახ).

წვეტანისებური იარაღი დამზადებული კაყის თხელ ლამელისებურ ანატკეცზე (ტაბ. 4, ნახ. 29). ცალი გვერდი დამუშავებული აქვს თხელი ფაქიზი რეტუშით, მეორე თხელი გვერდი კი დაუმუშავებელია. დამუშავება ეტყობა მხოლოდ ფუძესთან. დარტყმის ბურცობი ოდნავ ათლილია. სიგრძე— 4 სმ, სიგანე— 2,5 სმ.

ასტამისებური იარაღი დამზადებული კაყის თხელ ლამელისებურ ანატკეცზე (ტაბ. 5, ნახ. 39). იარაღს ზურგის მხარე ფუძესთან აქვს დამუშავებული. ფუძე ზურგის მხრიდან გათხელებულია. იარაღის ცალი გვერდი მთლიანად რეტუშირებულია მუცლის მხრიდან, სწორი თავი კი მუცლის მხრიდან ათლილია. სიგრძე— 6 სმ, სიგანე— 2,5 სმ.

იარაღი (ტაბ. 4, ნახ. 26) დამზადებული კაყის თხელ ლამელისებურ ანატკეცზე, ორივე გვერდი ზურგის მხრიდან მთლიანადაა რეტუშირებული. იარაღი ტოვებს შთაბეჭდილებას, რომ ორი დარტყმის ბურცობი და მოედანი აქვს. ერთ-ერთი დარტყმის ბურცობი შესწორებულია. სიგრძე— 7 სმ, სიგანე— 2,2 სმ.

სახერეტი, დამზადებული კაყის ლამელისებურ ანატკეცზე (ტაბ. 4, ნახ. 27), იარაღის ორივე გვერდი მთლიანად დამუშავებულია მუცლის მხრიდან. წვერის ცალი მხარე დამუშავებულია მუცლის მხრიდან. სიგრძე— 6 სმ, სიგანე— 2,5 სმ.

იარაღი, დამზადებული კაყის ლამელისებურ ანატკეცზე (ტაბ. 4, ნახ. 22). იარაღი ირგვლივ რეტუშირებულია, ცალი გვერდი ამოღარული აქვს, ხოლო

თავი დამუშავებულია მხალისი რეტუშით. დარტყმის სიბრტყე შესწორებულია, დარტყმის ბურცობი კი ოდნავ ათლილი. სიგრძე—8 სმ, სიგანე 2,5 სმ. ამ იარაღს შესაძლოა დანა-საფხეკის დანიშნულება ჰქონოდა.

იარაღი (ტაბ. 4, ნახ. 28) დამზადებული კაჟის თხელ ანატყეცზე. იარაღის ცალი გვერდი დაბლაგვებულია მსხვილფაცტისანი რეტუშით, მეორე გვერდი კი ხელუბლებლად დატოვებული. შუაში იარაღს შუაჩენილ აქვს კაჭრის ანი. დარტყმის ბურცობი ათლილია. სიგრძე—5 სმ-ია. სიგანე—2,5 სმ.

შალაშინი დამზადებული ობსიდიანის მხალს სამფერდა ანატყეცზე. სიგრძე—4 სმ, სიგანე—4 სმ.

ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები ფენაში ცოტაა. ისინი წარმოდგენილია ერთი მთელი ბრტყელი ცულით და ამგვარი იარაღების ნატეხებით. ნაპოვნია მოგრძო, ოვალური ფორმის ხელსაფქვეავის ფრაგმენტი (ტაბ. 5. ნახ. 1).

IV ფენაში ნაპოვნია დაზიანებული იარაღის ნაწილები (6), რომელთა თავდაპირველი დანიშნულების გარკვევა ჰქირს. ამასთანავე არის მთელი, მაგრამ გარკვეული დანიშნულების იარაღი. იგი ორმხრივდამუშავებულია, მხალისი ამობურცული ზურაგი რეტუშირებულია. შესაძლოა იგი ჩასართად ყოფილიყო გამოყენებული.

IV ფენაში 0 ხაზიდან 1.70 მ-ის სორმეზე დიდი ლოდის ქვეშ აღმოჩენილ კერაში ნაპოვნი იყო ირმის რქა, დიდი ზომისა (ტაბ. 5, ნახ. 15), ნახეხი და გაპრიალებული წვერით. რქის ფუძე ცეცხლისაგან იყო ოდნავ დაზიანებული.

IV ფენაში ნაპოვნია პაწაწინა რქები, წაწვეტილი და ნახეხი წვერით (3 ც), მათ ეტყობა იარაღად გამოყენება, აქვე ნაპოვნია ძელის სადგისი და სახერტი დამზადებული ფრინველის ლულოვან ძვალზე (ტაბ. 5, ნახ. 8—10).

III ფენა—III ფენაში მასალის რაოდენობა მატულობს იმის გამო, რომ აქ უკვე გვაქვს თიხის ჰურქლის მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტები. ეხის ტერიტორიაზე მრავლად გვხვდება წარმოების ნარჩენები. მათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია ნუკლეუსები. მათი უმრავლესობა დაზიანებულია და ჰქირს თავდაპირველი ფორმის დაღგენა. ამასთანავე შემორჩენილი ნაწილები ცხადყოფენ, რომ ისინი საკმაოდ უხეში და დაუდევრად ნაკეთები ყოფილა. აქ არ გვხვდება დახვეწილი ფორმის ნუკლეუსები, რომლებსაც ეტყობა დანისებური ლამელების ატყეცვის კვალი. გამონაკლისია ობსიდიანის დაზიანებული ცალი, საიდანაც აუტყეცით ვიწრო და სწორი დანისებური ლამელები. ნუკლეუსები ძირითადად კონუსისებურია (6 ც). არის პრაზმისებური ორფუძიანი უხეში ნუკლეუსიც, ანატყეცების ატყეცვის კვალით. მრავლადაა ნუკლეუსის ნატეხები და დაზიანებული ცალები (26 ც). ფენაში ნაპოვნია ნუკლეუსის შესწორების შედეგად მიღებული განივი და სიგრძივი ანატყეცები. დიდი რაოდენობითაა ანატყეც-ანატეხები (925 ც). მათში 27 ანატყეცი ობსიდიანისაა, დანარჩენი კი კაჟისა.

ლამელების რაოდენობა წინა ფენებთან შედარებით მცირდება, თუმცა ჰერჯერობით მათ მაინც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება (129 ც). მათგან 106 ცალი კაჟისაა, 23—ობსიდიანისა. დიდი ნაწილი ვიწრო და თხელია, მათ ნეოლითური იერი აქვთ. სიგანე 0,8—1,1 სმ შორის მერყეობს. მაქსიმალური სიგრძე—4,5 სმ-ია. შედარებით ნაკლებია განივი და მსხვილი ლამელები (26 ც). ისინი უსწორმასწორო მოყვანილობით ხასიათდება. მათი საშუალო

სიგანე 1,7 სმ-ია. ლამელების ნაწილს აქვს გამოყენების კვალი წვრილი ამონატეხების სახით.

საფხეკები ამ ფენაში ძალიან უხეშია და მასიური. ამავე დროს დაუდევრადია ნაკეთობი (17 ც). დიდი ნაწილი არატიპურია. ისინი ძირითადად ბოლო-კიდურა საფხეკებს განეკუთვნება. დამზადებულია მასიურ ანატეკებზე. სამუშაო პირი არათანამიმდევრული რეტუსითაა გამოყვანილი. ხშირია შემთხვევები უხარისხო კაყის გამოყენებისა. ამასთანავე კაქრის კანი ზოგჯერ ხელუხლებლად დატოვებული. ორი საფხეკი დამზადებულია ნუკლეუსის განივ ანატეკზე. რეტუსი უმეტესად მსხვილფაქტურია. მათ უმეტესობას მორკალული, ხშირად ასიმეტრიული სამუშაო პირი აქვთ. აქ არ გვხვდება მინიატურული და ბეჭითად ნაკეთები საფხეკები. ამავე ფენაში ნაპოვნია საფხეკისებური იარაღები დამზადებული უსწორმასწორო ანატეკებზე. ხუთ მათგანს სამუშაო პირი ამოღარული აქვს, ორს კი სწორი. რამდენიმე საფხეკისებური იარაღი დამზადებულია ნუკლეუსის განივ ანატეკზე (ტაბ. 6, ნახ. 2). სახოკი ერთადერთია და დამზადებულია მოგრძო, მასიური ანატეკის ბოლოზე (ტაბ. 6, ნახ. 14). არის აგრეთვე ოთხი სახოკისებური იარაღი. წინა ფენისაგან განსხვავებით აქ საგრძნობლად ეცემა საჭრისების როლი. შეიძლება ითქვას, რომ იარაღების ეს სახე აქ თითქმის ქრება, თუ არ ჩავთვლით ერთადერთ საჭრისს დამზადებულს ვიწრო დანისებური თაიგადამტვრეული ლამელია ცალ გვერდზე, ირიბი სასაჭრისე ჩაპონატების მეშვეობით (ტაბ. 6, ნახ. 10).

III ფენა ყურადღებას იპყრობს შუბისპირების სიმრავლით და მრავალფეროვნებით. ყველა მათგანი ანატეკზეა დამზადებული და ორმხრივ-დამუშავებულია წნეებით რეტუსით. მათში გამოირჩევა ქუსლამოღარული, ფრთადამუშავებული და გვერდებამოღარული შუბისპირი (ტაბ. 6, ნახ. 6). ეს იარაღი დაზიანებულია და ეცხლშია ნამყოფი. არის აგრეთვე ყუნწიანო, ანატეკზე დამზადებული, ორმხრივდამუშავებული შუბისპირებაც. ნაპოვნია ყუნწიანი შუბისპირის ნახევარფაბრიკატო.

ამ ფენაში ერთადერთი ნამგლის ჩასართია ნაპოვნი (ტაბ. 6, 16). იგი დამზადებულია კაყის თხელ ანატეკზე. იარაღი ორმხრივდამუშავებულია, ოდნავ გამოხატული კბილანებით. ეს ჩასართის მარტივი ფორმა უნდა იყოს. ფორმითა და დამუშავების ხარისხით იგი განსხვავდება ადრებრინჯაოს ხანის ცნობილი ნამგლის ჩასართებისაგან.

III ფენაში გეომეტრიული მიკროლითების რაოდენობა მინიმუმამდეა დასული. სულ ორად ორი ტრაპეციაა ნაპოვნი. ეს ტრაპეციები ორფერდ-დამუშავებულია და დამზადებულია დანისებური ლამელების განივკვეთებზე. ამავე ფენაში ნაპოვნია იარაღების ისეთი ჩგუფი, რომელთა დანიშნულების გარკვევა პირს (16 ც).

ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები ამ ფენაში ცოტაა. სულ ორიოდე ცალია ნაპოვნი: სერპანტინისაგან ნაკეთები, ტრაპეციის მოყვანილობის და ტრაპეციისავე განივკვეთის მქონე კარგად გახეხილ-გაპრიალებული პატარა სატერ-სათლელი (6 სმ სიგრძისა და 3 სმ სიგანისა) და ბაზალტისაგან დამზადებული ძირბრტყელი და ზურგამობურცული სათლელი. იარაღის მუცელი და სამუშაო პირი მთლიანად გაპრიალებულია, ზურგი კი მოკოდილია, სიგრძე — 9,5 სმ, სიგანე — 4,5 სმ და სოლსებური ცული მოკოდილი ზურგით და ოვალური სამუშაო პირით (ტაბ. VI, ნახ. 30).

ფენაში ნაპოვნია ქვიშაქვის სახეები და მაგარი ჭიშის შურდულის მრგვალი ქვები, რომლებსაც დარტყმის კვალი ეტყობა. ხელსაფეკვები (3 ც) აქ ოვალური ფორმისაა, ქვედა ნაწილი ამობურცულია, ზედა სამუშაო პირი კი ოდნავ ჩაღრმავებული. ზედაპირზე ეტყობა ხეხვის კვალი.

IV ფენისაგან განსხვავებით აქ ნაპოვნია ფიქალისაგან დამზადებული, ფრფიტისებური ოთხკუთხა განივკვეთის მქონე სამაჭურის ფრაგმენტები.

კერამიკა III ფენის სიახლეა. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ აქ მას განვითარების საკმაოდ გზა აქვს განვლილი. თიხის ჭურჭელი ამ ფენაში ძირითადად ფრაგმენტების სახითაა წარმოდგენილი, რომელთა აღდგენა არ ხერხდება. შესაძლებელი ხდება მხოლოდ მათი დაჯგუფება ცალკეული ნიშნების მიხედვით და ასეთ ჯგუფად აღწერა. მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტების შესწავლის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება სამეთუნეო ნაწარმის ზოგადი დახასიათება.

III ფენის თიხის ჭურჭელი ძირითადად მოშავო-მონაცრისფროდაა გამომწვარი, მოვარდისფრო ჭურჭლების რიცხვი შედარებით მცირე ყოფილა. კეცის სისქე საშუალოდ 0,7—0,8 სმ-ია. თუმცა არის რამდენიმე ფრაგმენტი 2 სმ სისქისა და 0,6 სმ სისქის მცირეოდენი ნატეხებიც. ჭურჭლების დიდი ნაწილი გარედან გაპრიალებული ყოფილა. იშვიათად შეიმჩნევა შიდა გაპრიალების კვალიც. გაუპრიალებული, ხაოიანი ზედაპირიანი ჭურჭლები შედარებით ნაკლებია. ხაოიან კერამიკაზე ქარსის მინარევები უფრო ჭარბადაა, ვიდრე მოპრიალებულზე. თიხა კარგად ნახელი და საკმაოდ მკვრივია. მინარევებიდან აღსანიშნავია კირის, კვარცხისა და ქარსის ნაწილაკები. ნაპოვნია ფრაგმენტების პატარა ჯგუფი რომელთა ზედაპირი მთლიანად დაფარულია ქარსის მბზინვარე ნაწილაკებით. შეიმჩნეოდნენ ჭურჭლების დამზადების სხვადასხვა წესი. ჭურჭლების ნაწილი ვარდისფერზედაპირიანი და შავსარჩულიანია. არის მთლიანად შავი ჭურჭლებიც. გამოწვა ხშირად არათანაბარია, რის გამოც ერთიდაიგივე ჭურჭელი სხვადასხვა ნაწილში სხვადასხვა ფერისა ყოფილა, ზოგჯერ კი ლაქებით დაფარული.

III ფენაში სულ ნაპოვნია 88 სხვადასხვა ჭურჭლის პირის ნატეხი, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდება კეცის სისქით, ფერით, გამოწვისა და გაპრიალების ხარისხით. ჭურჭლების დიდ ნაწილს დაბალი, დაახ. 2 სმ სიმაღლის ოდნავ გადახრილი ყელი ჰქონდა, რომელიც თანდათანობით გადადიოდა სფეროსებრ მუცელზე. ჭურჭლების პირის დიდი ნაწილი არათანაბრადაა გამოყვანილი და კარგად არაა მოსწორებული. ნაპირები არ არის გადმოსლილი. მცირე ნაწილს სწორი პირი და ცილინდრული ყელი ჰქონდა. ყველაზე მაღალი ყელის სიმაღლე 4,2 სმ უდრის. ჭურჭლების პირისა და ყელის სისქე საშუალოდ 0,5—0,7 სმ-ია. პირის დიამეტრის გაზომვამ გვიჩვენა, რომ უმრავლესობა დიდი ზომის ჭურჭლებს ეკუთვნოდა. არის 40 სმ პირის დიამეტრის მქონე ჭურჭლის ნაწილები. ჭურჭლების უმრავლესობა დერგებითა და ქოთნებითაა წარმოდგენილი. ცოტაა ჯამების ნაწილები.

ამ ფენაში არის ასშიოდნე ჭურჭლის პირის ნაწილი, რომლებსაც ბაკო დაქდეული აქვს. არის აგრეთვე გამჭოლხვრელიანი პირის ფრაგმენტი. ხერხელს ემჩნევა, რომ სველ თიხაზე, გამოწვამდეა გაკეთებული. გვხვდება ისეთი ნატეხებიც, რომლებსაც ხერხელი ჭურჭლის გამოწვის შემდეგ გაუკეთდა.

III ფენაში ნაპოვნია კოპებიანი თიხის ჭურჭლის პირები (ტაბ. 8, 12, 14, 18) (3 ფრაგმენტი). კოპები უშუალოდ ჭურჭლის პირთან ყოფილა

მიძერწილი. ორ შემთხვევაში კოპებს რქისებური შვერილის ფორმა აქვს, მესამეს კი ნისკარტისებური და თითქოს ცხოველის თავის გამოსახულებას წააგავს.

III ფენის სამეთუნეო ნაწარმს შორის გამოყოფა სხვადასხვა ჰურჭლის 19 ძირი და მათი ნაწილები. ძირები ძირითადად ორი სახისაა: ბრტყელი და სფერული, ოდნავ მობრტყელო. სკარბობს ბრტყელძირა. ბრტყელი ძირების უმრავლესობას ქუსლები ოდნავ გამოკუთხული აქვს, მცირე ნაწილს კი ძირიდან კედლებზე კუთხოვანი გადასვლა აქვს. სფერულძირიან ჰურჭლებზე (4ც) ძირი თანდათანობით გადადის კედლებზე, მათი ძირის დიამეტრი დიდი არ არის, დაახ. 6—7 სმ-ია. ძირები მსხვილი და მასიურია. ძირის ერთ ფრაგმენტზე შეიმჩნევა ქსოვილის (ქილოფის) კვალი. III ფენაში ნაპოვნია განსხვავებული თიხის ჰურჭელო, რომელთაგან აღსანიშნავია შემდეგი ჯგუფები:

1) შიგნიდან წითლად შეღებილი თიხის ჰურჭლები. მათ ახლაც კარბად ემჩნევა საღებავის კვალი. შიგნიდან წითლად შეღებილ ჰურჭლებში ორი ჯგუფი გამოირჩევა, მათ შორის განსხვავებაა ცომის სტრუქტურაში, ხარისხში და გამოწვაში.

ა) შეღებილი ფრაგმენტების უმრავლესობა ეკუთვნოდა უხეში ცომის მქონე, კვარცის მინარევებიან, ფხვიერი კეცის მქონე მოშავო-მონაცრისფრო ზედაპირიან ჰურჭლებს. მათ შოდაპირ ვარდისფერი აქვთ, რომლებსაც ზედ შერჩენილი ჰქონდათ ოქროს კვალი (48 ფრ.). ამ ჰურჭლების კეცის სისქე 0,7 სმ უდრიდა.

ბ) შავი ჰურჭლები კარგად გაპრიალებული ზედაპირით, მკვრივი ცომით, მინარევების გარეშე. მათი შიგნითა მხარე შეღებილია წითელი საღებავით. ზოგიერთ ნატეხზე საღებავი გარედანაც შეინიშნება (7 ფრ.), სისქე 0,5—0,6 სმ.

2) მოვარდისფრო-მოყავისფროდ გამომწვარი, ორივე მხრიდან კარგად გაპრიალებული თხელკეციანი ჰურჭლის ფრაგმენტები (20 ფრ.), შეშკულო ე. წ. „თევზიფხური“ ორნამენტით. ცომი მკვრივია და კარგადაა ნაზელი. შიდა და გარეთა პირზე შეიმჩნევა კირისა და მბზინვარე ქარსის ნაწილაკები წერტილების სახით, თიხა კარგადაა დამუშავებული. ფრაგმენტები სამ სხვადასხვა ჰურჭელს უნდა ეკუთვნოდეს. გამოწვა თანაბარია, ჰურჭლები ხელითაა ნაძერწი. მსგავსი ფრაგმენტი ნაპოვნი იყო აგრეთვე ეხის მიწის ზედაპირზე გათხრების დაწყების წინ და ასევე ერთი ფრაგმენტი ეხის პირველ ფენაში. აღნიშნული თიხის ჰურჭლების კეცის სისქე 0,3—0,4 სმ. მსგავსი ორნამენტი დადასტურებულია ოქუმის მღვიმის ორ ფრაგმენტზე. ოქუმის კერამიკა მორუხბოდაა გამომწვარი და ზედაპირი არა აქვს გაპრიალებული. მასაც ურუქია მბზინვარე ქარსის ნაწილაკები. კეცის სისქე, ფაქტურა და ორნამენტი ერთნაირია. განსხვავებულია მხოლოდ გამოწვა. ამგვარივე ორნამენტი ნაპოვნია ახშოირის მღვიმის ენეოლითურ ფენაში. როგორც ჩანს, იგი დამახასიათებელია დასავლეთ ამიერკავკასიის მღვიმეების კულტურისათვის.

3) წითლად შეღებილი და გაპრიალებული, თხელკეციანი თიხის ჰურჭლის ფრაგმენტები. ე. წ. იმპორტული (?) კერამიკა (47 ფრ.). თიხა კარგადაა ნაზელი, ცომი მკვრივია და ერთგვაროვანი. შიდა და გარეთა პირზე შეიმჩნევა ქარსის მბზინვარე წარტილები. კეცის საშუალო სისქე 0,3—0,5 სმ შორის მერყეობს. აღნიშნულ ფრაგმენტებში გამოიყოფა ორი ჯგუფი.

ა) ნატეხები, რომლებსაც ორივე მხარე (შიდა და გარეთა) შეღებილი და გაპრიალებული აქვს მოვარდისფრო-მოწითალოდ (48 ფრ.). კურკლების ნაწილს კეცი შავი ჰქონია, ნაწილს კი მოვარდისფრო. მათში სკარბობს ზავუციანი, ორივე მხრიდან წითლად ან მოვარდისფროდ შეღებილი ნატეხები.

ბ) მეორე ჭკუფი ეკუთვნოდა მხოლოდ გარედან წითლად შეღებილ და გაპრიალებულ კურკლებს (26 ფრ.). ამ ნაკეთობებს კეცი და შიდაპირი შავი ჰქონდა, ზედაპირი კი წითლად გაპრიალებული. მეორე ჭკუფის კურკლებს ზედაპირი უფრო მკაფიო წითელი ფერისა ჰქონდა.

4) მექვიანი ორნამენტით შემკული კურკლები (ტაბ. 7, 1—2). ამ ორნამენტით შემკული სამიოდე კურკლის ნაწილია ნაპოვნი. აღნიშნული ნატეხები ძირითადად დერგებს განეკუთვნება. კურკლები თხელკეციანი ყოფილა. კეცის სისქე 0,7 სმ-ია. გადანატეხში შეიმჩნევა კირისა და მდინარის სილის მინარევები. კურკლები მოვარდისფროდ ყოფილა გამოწვარი, თუმცა აქ მათ მოშავო-მონაცრისფრო ფერი დაჰკრავს. გარედან კურკელი ხაოიანია. შიგნიდან კი მოლესილი ყოფილა. კურკელი უხეშია, ხელითაა ნაქრწი. პირი უსწორმასწოროა. პირის დიამეტრის გაზომვიდან ჩანს, რომ კურკლები დიდი ზომისა ყოფილა. ორნამენტი (მექვეები) ჯეულ თ-ხაზე, კურკლის შიგნიდან, წვეტიანი იარაღით გამოუსვანიათ. მექვი იშვიათ შემთხვევაში გაჰქოლია, რაც უხეში და უხარისხო დამზადების შედეგად უნდა იყოს. ორნამენტი კურკლის პირს შემოუყვება, მექვიებს მწკრივი არასწორია, მანძილი მათ შორის სამუალოდ 2 სმ-ია.

5) კურკლის კედლის ნატეხები (ტაბ. 8, 4) ზედაპირზე წვრილი ნაჩრეტებით, შიგნიდან შავი, პრიალა სარჩულით. ნაჩრეტები გამჭოლი არ არის, მაგრამ საკმაოდ ღრმად ჩადის კეცში სარჩულამდე. ნაჩრეტებს ორნამენტის დანიშნულება ჰქონდა.

6) კედლის ფრაგმენტი მოვარდისფრო, გარედან ემჩნევა ქსოვილის ნაკლებები, შიგნიდან შავსარჩულიანია და კარგად ნაპრიალებია!

თახისაგან დამზადებულ ნაწარმს შორის აღსანიშნავია კვირისტაეები. ისინი გვხვდება ორნამენტისა და უორნამენტო (ტაბ. 6, 26—29). ამ ფენაში 5 კვირისტაგია ნაპოვნი. კრილში სამი მათგანი კონუსურია, ორს ძირი ოდნავ გამობურცული აქვს და კრილში რომს უახლოვდება. მათგან ორი გაპრიალებულია, ორი კი ხაოიანი. ერთის ზედაპირი შემკულია წრიულად განლაგებული ნაჩრეტებით. კვირისტაეების დიამეტრი მერყეობს 3,5—5 სმ-დე. შუაში მათ წვრილი ხერელი აქვთ.

III ფენის ძვლოვანი მასალა ძირითადად წარმოდგენილია ფრინველის ლულოვანი ძვლებისაგან დამზადებული სადგისებით (ტაბ. 6, 20—28). 4 ცალი. ამ იარაღს კარგად წამახვილებული წვერი აქვს. ბოლოში კი ეპიფიზი ხელუხლებლად და დატოვებული. ნემსისებური წვეტიანი იარაღი ორი ცალია და ორივე დაზიანებულია. დაზიანებულია აგრეთვე გაურკვეველი დანიშნულების ძვლის წვეტიანი იარაღი. ნაპოვნი რქისაგან დამზადებული ორი წვეტიანი იარაღი.

II ფენა — II ფენაში მასალა საგრძობლად კლებულობს. განსაკუთრებით ცოტაა კაყის იარაღები. ამ ფენაში ნუკლეუსები ბევრი არ არის. მცირე რაოდენობით არის დაზიანებული ნუკლეუსის ნატეხები და ნალევები (6 ც). მთელი ნუკლეუსი ერთადერთია. იგი კონუსის ფორმისაა, მასზე შეიმჩნევა ანატეკების ატეკვის კვალი. სიმაღლე 4,5 სმ-ია. ერა-ერთი დაზიანებული

ნუკლეუსი შალაშინად გადაუკეთებიათ. გვხვდება ნუკლეუსის დარტყმის სიბრტყის შესწორების შედეგად მიღებული ანატკეცები (3 ც).

II ფენაში 550 კაქის ანატკეც-ანატეხია. მათში სჭარბობს მცირე და საშუალო ზომისანი. დიდი ანატკეც-ანატეხები ცოტაა. აღნიშნულ ანატკეც-ანატეხებში 42 ცალი კაქისიანიანაა. 9—ობილიანის ანატკეცია.

ლამელები II ფენაში ცოტაა (45 ცალი), ამასთანავე ისინი განიერი და უსწორბანსწორია. მათ შორის არის ვიწრო დანისებური ლამელებიც (ტაბ. X. 17—27). ლამელების სიგანე მერყეობს 2—3 სმ-ს შორის.

საფხეკები მხოლოდ სამი ცალია. ერთი მათგანი ოვალურია და ორმაგი. დამუშავება ირგვლივი აქვს. ზურგის შლა ნაწილი დაფარულია კაქრის კანით. (ტაბ. 9. 2); ბოლოკიდურა საფხეკი, ოვალური საშუალო პირით, დამზადებულია გრძელ ლამელისებურ ანატკეცზე. დარტყმის მოედანი შესწორებულია (ტაბ. 10, 13); ოვალურსამუშაობიანი ბოლოკიდურა საფხეკი, დამზადებულია უხარისხო, დაკენჭილი კეისიანად. როგორც ჩანს, იარაღი საერთო იერს დიდი ყურადღება აღარ ექცეოდა. საფხეკებად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული გვერდებრეტუშირებული სამი ანატკეცი.

საფხეკისებური იარაღი, ნისკარტისებური, რეტუშირებული თავითა და გვერდებით (ტ. 9, 1), ამგვარივე იარაღი, უფრო დახვეწილი ფორმისა ნაპოვნია III ფენაში.

შებნაპირი, ტრიფის ფოთლის მოყვანილობის, ფუძე ამოღარული, ორმხრივდამუშავებული, დამზადებული ანატკეცზე (ტ. 9, 3).

II ფენაში ერთადერთი ტრაპეციაა ნაპოვნი. იგი დობალია, ორფერდამუშავებული და დამზადებულია კაქის დანისებური ლამელის განივკვეთისაგან.

ჩიყის ქვის იარაღები ამ ფენაში ცოტაა. ისინი წარმოდგენილია ბაზალტის ტრაპეციის მოყვანილობის, კარგად გახეხილ-გაპირალებული სათლელით და დაზიანებული ცულ-სათლელების ნატეხებით. სხვა სამეურნეო-საყოფაცხოვრებო დანიშნულების იარაღებიდან ნაპოვნია ხელსაფქვავეები და მათი ნაწილები. ამ იარაღებს ოვალური მოყვანილობა და მცირე ზომები ახასიათებს. შუა ნაწილი ოდნავ გაღუნულია და აქვს ხეხვის კვალი. საინტერესოა ამ ფენაში სახრელის პოვნა. იგი წარმოდგენს დიდი ზომის ჩიყის მრგვალ ქვას შუაში პატარა ღრმულით (ტ. 10, 3). მსგავსი ნივთი დღესაც იხმარება შატლიში თითისტარის სატრიალებლად. ზომები: 9×9 სმ. ნაპოვნია ერთი დანისებური იარაღი რეტუშირებული ზურგით (ტაბ. X, ნახ. 15) და ერთი ჩასართისებური იარაღი (ტაბ. X, ნახ. 16). ამგვარ ნივთს ნეოლით-ენეოლითის ფენებში ძირველად ვხვდებით.

II ფენაში დიდი რაოდენობითაა ნაპოვნი ფიქალისაგან დამზადებული ფირფიტისებური სამაჭურის ფრაგმენტები (10 ც). განივკვეთში ისინი ხშირად ოთხკუთხაა, იშვიათად — სამკუთხა (ნახ. 10. 5—12).

კვირისტკევი გვხვდება ორნამენტირებული და უორნამენტო. ორნამენტად გამოყენებულია ფრჩხილის ქდეები და წერტილები. გვაქვს ბრტყელძირიანი და შეზნექილძირიანი კვირისტკევი, კრილში ყველა მათგანი დაახლოებით კონუსის მოყვანილობისაა, გარდა ერთისა, რომელსაც ბორბლისებური მოყვანილობა აქვს და კრილში რომბს უახლოვდება (ტაბ. 10. ნახ. 20).

ძვლის იარაღები წარმოდგენილია გარეული ღორის ეშვებით (3 ც), წვერგაათლილი რქით, რქის წვერით, ნეკნისაგან დამზადებული გახეხილ-გაპირალებული გაურკვეველი დანიშნულების ნივთებით, შესაძლოა სამკაუ-

ლებით (3 ც), ნაპოვნია ძვლის დაზიანებული ნივთები, რომელთა დანიშნულების გარკვევა კირს და ფრინველს ლულუვანი ძვლებისაგან დამზადებულ ოთხი სადგამი (ტ. 9, 13—15), ისრისმაგვარი იარაღი დამზადებული ცხოველის კბილისაგან.

კერამიკა ამ ფენაში ძალიან დაზიანებულია. აქ მრავლადაა ნაპოვნი სხვადასხვა თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან სისქით, გამოწვეთ, თიხის სტრუქტურით და დამზადების წესითაც. ცალკეული ნაწილებიდან ჩანს, რომ მათი უმეტესობა ეკუთვნოდა დიდი ზომის ჭურჭლებს. უმრავლესობა გარედან ყოფილა გაპრიალებული. განსხვავება შეიმჩნევა გაპრიალების ხარისხშიც. ზოგიერთი ჭურჭლის შიდა მხარე ანგობირებული ყოფილა მოყვითალოდ. ჭურჭლების ნაწილი მოშავოდ, ნაწილი კი მოვარდისფროდ-მონაცრისფროდ ყოფილა გაპრიალებული. შიდა ნაწილს შეღებვა გვხვდება, როგორც მესამე (წითლად), ასევე მეორე ფენაშიც (მთეთრო-მოყვითალოდ). ჭურჭლებზე ორნამენტი არ შეიმჩნევა. ყურები დადასტურებული არ ყოფილა. თხელკეციანი, წითლადშეღებილი და გაპრიალებული (იმპორტული) ჭურჭლმა ნატეხები აქ გაცილებით ნაკლებია ვიდრე მესამე ფენაში. ამ ფენის სამეთუნეო ნაწარმის თიხა კარგადაა ნაზელი. ნინაქუეხად გამოიყენებოდა კირი და მდინარის სილა. ზოგიერთ ფრაგმენტზე შეიმჩნევა ქარსის მბზინვარე ნაწილაკები. კეცის სისქე მერყეობს 0,5—1 სმ-დგ. II ფენაში თიხის ჭურჭლის სულ 212 ნატეხია ნაპოვნი. ჭურჭლების მთლიანი აღდგენა არ ხერხდება. შესაძლებელია მხოლოდ ცალკეულ ჯგუფებად აღწერა. ან ფენაში 29 ჭურჭლის პირის ნატეხია. მათში სქარბობს სწორი, ცილინდრული ყელის მქონე ჭურჭლები. უმრავლესობა დიდი ზომისაა. მათ ნაწილს ბაკო სწორი აქვს, ნაწილს კი მომრგვალებული. ქდეულპირიანი ფრაგმენტი ერთადერთია.

ძირები ამ ფენაში ცოტაა. ერთი მათგანი მთელია და სამიოდე ნატეხია სხვადასხვა ჭურჭლის ძირისა. მათში არის, როგორც მობრტყელო-მომრგვალო, ასევე ქუსლიანი ძირის ნაწილიც.

1) შავადგამომწვარი ჭურჭლის ძირი სუსტადპროფილირებულქუსლიანი (ტ. 9, 22) და კედლის ფრაგმენტები (75). ძირის დიამეტრი 5,5 სმ. მრგვალი ბატარა ძირიდან კედლები დიდი კუთხითაა გადაშლილი. როგორც ჩანს, ეს ძირი დიდი ზომის ჭურჭელს ეკუთვნოდა. იგი კარგად ყოფილა გაპრიალებული. მასში შეიმჩნევა კვარცის მინარევები. კედლის სისქე 0,5 სმ-ია.

2) მონაცრისფროდ გამოწვეარი, გაპრიალებული ჭურჭლის კედლის ფრაგმენტები. ამ ჭურჭლის აღდგენა არ ხერხდება. არსებული ნაწილებიდან ჩანს, რომ ჭურჭლები დიდი ზომისა და სფერულმუცლიანი ყოფილა.

3) დერვის პირი (ტ. 9, 20), დიდი ზომისა, ცილინდრულყელიანი, მოვარდისფროდ გამომწვარი.

4) წითლად შეღებილი და გაპრიალებული თხელკეციანი ჭურჭლის ნატეხები (16 ც). სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს კერამიკა ხშირად იმპორტულის სახელწოდებით გვხვდება. გარეგნული იერით იგი ჰგავს მაიკოპის პორლანის ცნობილ ჭურჭლებს. კეცის საშუალო სისქე 0,5 სმ-ია. ნატეხებზე შეიმჩნევა ქარსის მინარევები. ეს კერამიკა ოდნავ განსხვავდება მესამე ფენის ამავე ტიპის კერამიკისაგან. იგი ოდნავ უფრო უხეშია, შედარებით უფრო სქელკეციანი და გაპრიალების ხარისხიც უარესი აქვს. ეს ფრაგმენტები უფრო მკაფიო მოწითალო ფერისაა.

5) ანგობირებული ჭურჭლის ნატეხები. გარედან მოშავო-მონაცრისფრო ჭურჭელს შიდაპირი ყვითლად ჰქონდათ ანგობირებული. კერამიკა კარგადაა გაპრიალებული. თიხაში შეიმჩნევა კირისა და კვარცის მინარევეები. გამოწვა არათანაბარია. კეცის სისქე 0,5 სმ-ია (14 ფრ.).

6) თიხის ჭურჭლის კედლის ნატეხი ლუმელებიანი ორნამენტით (ტ. 9, 21). 9 5,5 სმ ზომის ფრაგმენტებზე 17 ღრმულია. ვანიერი და ღრმა ღრუბლები არათანაბარ მწკრივებადაა განლაგებული. ფრაგმენტები გარედან მოვარდისფრო, შიგნიდან კი შავსაჩრდილიანია. კეცის სისქე 1,3 სმ უდრის.

7) ყელ-პირის ნაწილი, დიდი ზომის ჭურჭლის, პირის დიამეტრი 23 სმ უდრის. პირი მოსწორებულია. ცილინდრულა ყელი ზეცლისაყენ ჯანაურდება. ჭურჭელი მოვარდისფროდ ყოფილა გამოწვარი. არა აქვს გაპრიალების კვალი.

8) სფერულმუცლიანი, ძირისაყენ 'ვეიწროებული ჭურჭელი. კეცის სისქე არათანაბარია, ძირისაყენ სქელდება. ჭურჭელი მოშავო-მონაცრისფროა, კარგად გაპრიალებულია, გამოწვა არათანაბარია. მუცლის დიამეტრი 26 სმ-ია. კეცის საშუალო სისქე 0, 8 სმ. ჭურჭელი ნაკლებია (ტ. 9, 19).

1 ფენა — ების ფენებს შორის პირველი ფენა ყველაზე თხელია. იგი ების მთელ ფართობზე არ ყოფილა შემორჩენილი. ამის გამო მასში მასალა მეტად მცირერიცხოვანია და არ გამოირჩევა მრავალფეროვნებით. განათხარი ნაშთები ძირითადად წარმოდგენილია კაყის ინვენტარითა და თიხის ჭურჭლის ნატეხებით. კაყის მასალა ცოტაა (სულ 101 ერთ.). მისი დიდი ნაწილი (70 ერთ.) კაყის დიდი და საშუალო ზომის ანატეცი — ანატეხებითაა წარმოდგენილი. გამონაკლის წარმოადგენს ობსიდიანის ორი პაწაწინა ანატეცი. წარმოების ნარჩენებში კაყისკანიანი ანატეციების პოვნა მიუთითებს სადგომის ტერიტორიაზე კაყის დამუშავებაზე. მათ შორის არის ცეცხლის კვალის მქონე ანატეციებიც.

ლაშქრები ამ ფენაში კიდევ უფრო ნაკლებია, (11 ც). ისინი უსწორმასწოროა და საკმაოდ ვანიერი. მათგან მხოლოდ ერთია ობსიდიანისა, დანარჩენი კაყისაა.

1 ფენაში სულ სამიოდე კაყის იარაღია ნაპოვნი: ორმაგი საფხეკი, დამზადებული კაყის მასურ ანატეციზე, მონრგვალე-ბული სამუშაო ბოლოებითა და რეტუშირებული გვერდებით. იარაღი წელში ოდნავ გაღუნულია (ტ. 11, 1). ზომები: სიგრძე — სიგანე — 6,3×1,3 სმ.

შუბისპირი ტრიფის ფოთლის მოყვანილობის, უყუნწო, მორკალული ფუძით, დამზადებული კაყის მოგრძო ანატეციზე, ორმხრივდამუშავებული მცოცავი წნევათი რეტუშით. ზომები: მაქსიმალური სიგანე 2 სმ, სიგრძე 5 სმ (ტ. 11, 2).

შუბისპირის ნაწილი. შემორჩენილი ნატეხებიდან ჩანს, რომ იგი დამზადებული ყოფილა კაყის თხელ ვანიერ ლამელაზე. ორივე გვერდი ბრტყელი წნევეთი რეტუშით აქვს დამუშავებული, რომელიც საკმაოდ მაღლა ადის ზურგზე. ამ იარაღს თავი და ბოლო წატეხილი აქვს და ამიტომ კირს მისი მთლიანი ფორმის აღდგენა.

რიყის ქვის იარაღები ამ ფენაში არ შეგვხვდრია, მხოლოდ ნაპოვანია ბრტყელი, მოგრძო და ბრტყელძირი ოვალური რიყის ქვები, რომლებსაც აქვს ხეხვისა და დარტყმის კვალი (7 ც).

კერამიკა მთლიანად ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი. მისი აღდგენა არ ხერხდება. მიწის ზედაპირზე ეყარა და ფენაშიც შეგვხვდა რამდენიმე მოყავისფროდ გამომწვარი კურკლის ნატეხები გაპრიალებული ზედაპირით და „თევიფხური“ ორნამენტით. ნაპოვნი ფრაგმენტების კეცის სისქე, სტრუქტურა და გამოწვა სხვადასხვანაირია (65 ფრ.). აქ წარმოდგენილია როგორც სქელკეციანი, ისე თხელკეციანი კურკლის ნატეხები. თიხის კურკლები ძირითადად მოშავო — მონაცრისფროდ და მოყავისფროდ ყოფილა გამომწვარი და გაპრიალებული. კეცი მკვრივია და ურევია ქარსის ნაწილაკები. ყურისა და ძირის ნატეხები ამ ფენაში არ შეგვხვდარიან. ნაპოვნი ორიოდვე კურკლის პირის ნატეხი. ერთი მათგანი მასიურია და მომადლო ყელი გადადის გამობერილ მუცელში, მეორე ყელდაბალი კურკლისაა, პირთან ახლოს გადადის სფერულ ნუცელზე. კურკლები ხელითაა ჩამოღწევი. ამ ფენაში არის აშკარად გვიანდელი მინარევებიც — ჩარხზე ნაკეთები, გვიანდელი, კურკლის ერთი ფრაგმენტი და აშკარად შროშული კერამიკის მავარი ნატეხები ქარბად ქარსნარევი.

ძვლის იარაღი ამ ფენაში ერთადერთია და ისიც დაზიანებულია და ცეცხლში ნამყოფი. იარაღს კარგად ემჩნევა ღარის ამოღებისა და გაპრიალების კვალი. მზი დანაშნულების შესახებ რაიმეს თქმა ჭირს.

ამ ფენაში ნაპოვნი იყო ერთადერთი ფრაგმენტი სამაჭურისა. იგი ფიქალისაა, თხელია და აქვს ოთხკუთხა ფანიფვეთი (ტ. 11, 3).

მცირე რაოდენობით იყო ნაპოვნი გარეული ცხოველის ძვლები.

„მ ბ ა ვ ა რ — ა რ ა ძ ს ი ს კ ო ლ ტ ო რ ი ს — ჩ ა შ მ ი ბ ო ლ ი ს ა მ ა რ ხ ი მ ი ბ ი

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დარკვეთის ეხის ზედა ფენების მე-10, მე-11, და მე-12 კვადრატების ვანივ ღერძებზე ჩაშვებული იყო სამარხები. მათმა მასალამ ჩვენამდე ფრაგმენტების სახით მოაღწია. ამ სამარხების მასალის ნაწილი, რომელიც ქუთაისის მუზეუმში მოხვდა, ჩვენთვის ჭერჯერობით უცნობია². აქ მოგვაქვს ის მასალა, რომელიც ჩვენი გათხრებით იყო მოპოვებული.

დარკვეთის ეხში ჩაშვებული სამარხების მასალა მცირერიცხოვანია და მხოლოდ დაზიანებული კურკლის ცალკეული ნაწილებს სახითაა მოაღწეული. არც ერთი კურკლის აღდგენა არ მოხერხდა. სამარხეული მასალა ძირითადად წარმოდგენილია თიხის კურკლის ნატეხებით, კაქის რამდენიმე ანატეცე — ანატეხითა და ადამიანის ძვლებით. თიხის კურკელი შემდეგი ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი:

ცილინდრული ყელი თიხის კურკლისა, რქისებური შვერილით. შიდა და გარეთა პირი ვარდისფერია. კეცი გადანატეხში შავია (ორი სხვადასხვა კურკლის ფრაგმენტი). კურკლები გაპრიალებული ყოფილა. ყელის სიმაღლე 7 სმ-ია. კეცის სისქე 1—1,5 სმ-ია. ერთის პირის დიამეტრი 32 სმ, მეორის — 40 სმ.

ბადიის ყელ — მუცლის ნატეხი, მოყვითალო ზედაპირიანი, შავქარჩულიანი. კურკელი ცილინდრულყელიანი ყოფილა, მუცელზე წიბოიანი გადასვლით. კეცის სისქე 1,5 სმ-ია. ყელი უფრო თხელია, ვიდრე კურკლის ტანი — 0,8 სმ. კურკელი კარგადაა გაპრიალებული.

² აღნიშნული მასალის პოვნა დღემდე ვერ მოხერხდა იმის გამო, რომ მუზეუმში ჩაბარებულ მასალას არა აქვს აღმოჩენის ადგილის ზუსტი აღნიშვნა.

ყელის ფრაგმენტები მუცელზე წიბოიანი გადასვლით, ვარდისფერ-საჩრულიანი. ზედაპირი მოვარდისფრო — მოყვითალოდაა გაპრიალებული ფრაგმენტებზე შეიმჩნევა კურკლის ფენებზე კეთების კვალი.

თიხის კურკლის პირის ნატეხები (11 ფრ.). მოვარდისფრო — მოყვითალოდ გამომწვარი. პირის ფრაგმენტები მოწმობენ, რომ კურკლის პირის დიამეტრი დიდი იყო. ამავე ფენაში ნაპოვნია თხელკეციანი, შავად გამომწვარი კურკლის პირისა და გვერდის ნატეხი.

პირის ფრაგმენტი მოვარდისფრო — მონაცისფრო, მომალო და გაღუნული ყელით. თხელკეციანია. კეცის სისქე 0,8 სმ. ოდნავ გაღმოდუნული ყელი გადადის გამობერილ მუცელში. ბაკო სწორი აქვს. პირის დიამეტრი — 17 სმ-ია.

პირის ნატეხი მოყვითალო — მოვარდისფრო, დაბალყელიანი კურკლისა. სწორი ცილინდრული ყელი თანდათანობით გადადის გამობერილ მუცელზე. კურკელი კარგად ყოფილა გაპრიალებული. პირი გლუვი აქვს. კეცის სისქე დაახ. 1 სმ-ია, პირის დიამეტრი — 40 სმ.

მაღალი, ოდნავ გამობერილი, მონაცისფრო კურკლის ყელი, რომელიც თანდათანობით გადადის მუცელზე. მუცელზე გადასვლის ადგილზე კეცი ოდნავ თხელდება. პირთან 0,8 სმ უდრის, მუცელთან კი 0,7 სმ. ბაკო გლუვი აქვს. პირის დიამეტრი 15 სმ-ია. ამავე სამაზღვრიდან მოშდინაწილად შავად გაპრიალებული კურკლის ყელის ნატეხები, თხელკეციანი — 0,4 სმ.

კურკლის ყურები (2 ც) ოვალური ხერელით, ბრტყელი, მტკვარ — არაქისი კულტურისათვის დამახასიათებელი (ტ. 12, 9—10).

საჩქველი ფრაგმენტი (ტ. 12, 1) მოვარდისფროდ გამომწვარი, კარგად გაპრიალებული. შუაში სახელური ჰქონია, რომელიც ამჟამად გატეხილია. საჩქველის დიამეტრი 20 სმ უნდა ყოფილიყო.

ძირის ფრაგმენტები ცოტაა. ისინი ძირითადად მომრგვალო — მობრტყელოა და ხასიათდება მრგვალი გადასვლით ძირიდან კედლებზე. არის ორა სწორი ძირის ფრაგმენტი კედლებზე კუთხიანი გადასვლით.

1. მარჯვთის მხის კულტურული ფენების ასპაი

V ფენა — გვიანი მეზოლითი. დარკვეთის ეხის V კულტურული ფენა თხელია და არ ხასიათდება ნაშთების სიუხვით. მაგრამ, ამის მიუხედავად, მის ქვის მასალაში მკაფიოდ გამოიყოფა მთავარი და წამყვანი ფორმები, აგრეთვე კარგად ჩანს ახალი და გადმონაშთური ელემენტები, რაც სრულ საფუძველს იძლევა მისი დათარიღებისათვის.

მეხუთე ფენის კეცის იარაღების წაწყვანი ფორმებია ვიწრო, დანისებურ ლამელებზე დამზადებული ასიმეტრიული სამკუთხედები. ასიმეტრიული სამკუთხედები ერთ-ერთი დამატარილებელი ფორმაა კავკასიის მღვიმეების მეზოლითური ძეგლებისა. მათი გავრცელების ქრონოლოგიური ჩარჩოები ფართო არ არის. დას. ამიერკავკასიაში ისინი პირველად ჩნდება ზედა პალეოლითის შუა საფეხურზე და გვხვდება მთელი მეზოლითის მანძილზე. კავკასიის აღრე ნეოლითის ასიმეტრიული სამკუთხედები აღარ ახასიათებს. ყოველ შემთხვევაში ისინი ჭერჭერობით არც ერთ ნეოლითურ ძეგლზე არ არის ნაპოვნი. ხოლო რაც შეეხება ზედა პალეოლითის ბოლო საფეხურზე მათ

პოვნას, აქ ისინი თანაარსებობენ სხვა ტიპურ ზედაპალეოლითურ ფორმებთან ერთად, რაც აადვილებს ამ კომპლექსების გამოყოფას. ამიტომ ასიმეტრიული საკუთხედები ძირითადად მეზოლითის დამახასიათებელ და დამათარილებელ იარაღებს წარმოადგენენ. კავკასიის მასალების მიხედვით, ყველაზე ფართო განვითარებისათვის მათ გვიანმეზოლითში მიუღწევიათ. დარკვეთის ეხის მეხუთე ფენა ცხადყოფს, რომ გრძელდება ტრადიცია, რომელიც ამავე რეგიონის ზედა პალეოლითში (გვარჯილას — კლდე) იყო ჩასახული.

მეხუთე ფენის თარიღისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ტრაპეციებს. იარაღების ეს სახე ჩნდება ზედა პალეოლითის ბოლოს, აქ მათ უფრო სწორკუთხედების ფორმა აქვთ, ვიდრე ტრაპეციისა. შემდგომ თანდათან ხდება მათი გადასვლა ტრაპეციებში. დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანმეზოლითურ რიგ ძეგლებში უკვე მცირე რაოდენობით ჩნდება ორფერდამუშავებული ტრაპეციები. აღრენეოლითში მათი რაოდენობა თანდათან მატულობს, თუმცა არც აქ გვაქვს სიჭარბე. აღრენეოლითური ტრაპეციები მცირე ზომისაა, ორფერდამუშავებული და სიმეტრიულია. მართალია, დარკვეთის მეხუთე ფენაში ტრაპეციები ცოტაა და ამასთანავე ძალიან უხეში და დაუხვეწავი ფორმისაა, მაგრამ თავისთავად აქ უკვე მათი გაჩენის ფაქტი იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ეს ეპოქა ახლოსაა აღრენეოლითთან.

მეხუთე ფენის ერთ-ერთ დამათარილებელ ფორმას წარმოადგენენ აგრეთვე ტიპური გვიანმეზოლითური კიდურა საფხეცები დამზადებული მოკლე ლამელისებურ ანატეციებზე კარგად დამუშავებული მორკალულა სამუშაო პირით და ფანქრისებური ნუკლეუსები, რომელთაც სტანდარტული ფორმა აქვთ და დამახასიათებელია კავკასიის გვიანმეზოლითური ძეგლებისათვის (ჩოხი II—I, სუსრუქო II—I, ეძანი, ცივი მღვიმე, აცი III).

განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ამ ფენის თარიღისათვის რიყის ქვის იარაღების გაჩენის ფაქტს. იგი მაჩვენებელი უნდა იყოს აგრეთვე ამ ეპოქის სიახლოვისა აღრენეოლითთან, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ქვის გახეხილ — გაპრიალებული იარაღები. რიყის ქვის იარაღების გაჩენა დამახასიათებელია კავკასიის თითქმის ყველა გვიანმეზოლითური ხანის ძეგლებისათვის. როგორც ჩანს, ნეოლითის ამ მთავარი თავისებურების წარმოშობა თავისი ფესვებით წინა ეპოქას — გვიანმეზოლითს უკავშირდება.

დარკვეთის ეხის მეხუთე ფენის მასალების შედარებამ კავკასიის მეზოლითურ ძეგლებთან გვიჩვენა, რომ ისინი განსაკუთრებულ სიახლოვეს იჩენენ და სინქრონულია გვიანმეზოლითური ძეგლებისა — ცივი მღვიმის №2 ფენა, ეძანის გვიანმეზოლითური კომპლექსი, ჩოხი II—I, კოხმა — ნოხო, სოსრუქო II—I.

აღნიშნული ფენის თარიღს მხარს უჭერდა აგრეთვე ეხის სტრატოგრაფიული მონაცემები. მეხუთე ფენა უშუალოდ იდო სრულიად სტერილურ, ალუვი-ალური წარმოშობის მოყვითალო ღორღნარეე თიხნარზე და სტერილური შრით იყო გამოყოფილი მის ზემოთ მდებარე აღრენეოლითური ფენისაგან.

ამ ფენის გვიანმეზოლითური თარიღის სასარგებლოდ ლაპარაკობს აგრეთვე კავკასიის შრავალფენიანი ძეგლები, რომლებშიაც დარკვეთის მეხუთე ფენის ანალოგიური ფენები (ჩოხი I—II, სუსრუქო I—II, ცივი — მღვიმე №2) ფარავდნენ აღრემეზოლითურ ფენებს.

მეხუთე ფენის თარიღისათვის საყურადღებო მასალებს იძლევა აგრეთვე აღმოჩენილი ფაუნა. დიდი როდენობით იქნა ნაპოვნი ნასუფრალი —

ცხოველების დამტყვევებელი ძელები, რომელთა საფუძველზე ი. ბურჩაკ — აბრამოვიჩმა და ო. ბენდუქიძემ დაადგინეს ცხოველთა შემდეგი სახეები. კეთილშობილი ირემი (*Cervus elaphus*), შველი (*Capreolus Capreolus*), დათვი (*Ursus spelaeus*), გარეული ტახი (*Sus scrofa*), გარეული თხა (*Capra Sp.*), თახვი (*Castor fiber*). მესხეთე ფენაში აღმოჩენილი ფაუნისტური მასალა ტიპურია გვიანმეზოლითისათვის. ყველაზე დიდი რაოდენობით აქ ნაპოვნია კეთილშობილი ირემის, შველის, გარეული ღორისა და გარეული თხის ძელები. როგორც ჩანს, ცხოველთა ამ სახეებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა მეზოლითელი მონადირეების მიერ. ცხოველთა აღნიშნული სახეები დამახასიათებელია კავკასიის სხვადასხვა რეგიონებში, ზოგადად მსგავსი ეკოლოგიურ გარემოში მდებარე გვიანმეზოლითური სადგომებისათვის ანალოგიური ფუნა არის დადასტურებული ყირიმის გვიანმეზოლითურ ძეგლებში. ნადირობის მთავარ ობიექტს აქაც კეთილშობილი ირემი, შველი და გარეული ტახი წარმოადგენდა.

ქვის მასალის ანალიზი, ფენების სტრატиграფია და ფაუნისტური მასალა საშუალებას იძლევა დარკვეთის ეხის მესხეთე ფენა გვიანმეზოლითს მივაკუთვნოთ.

IV ფენა — ადრენეოლითი. დარკვეთის ეხის IV კულტურული ფენის მასალა წინამდებარე ფენისაგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება. იგი ქვის ხანის განვითარების სრულიად ახალ საფეხურს ახასიათებს. განსხვავება პირველ რიგში მდგომარეობს თერაპიკ სიახლეში — რიყის ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღების გაჩენაში. გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები ამ ფენის ერთ-ერთი მთავარი დამატარიღებელი ნიშანია. მათი საშუალებით შესაძლებელი ხდება ამ კომპლექსის გამოყოფა გვიანმეზოლითურისაგან. ეს სიახლე ეპოქალური ხასიათის ნიშნებს მიეკუთვნება და ახალი ეპოქის (ნეოლითის) დასაწყისის უტყუარი მაუწყებელია.

ერთ-ერთი მთავარი დამატარიღებელი ფაქტორი ამ ფენისა არის აგრეთვე მისი მდებარეობა დარკვეთის ეხის სტრატиграფიულ კრილში. აღნიშნული ფენა დაჯენებულია გვიანმეზოლითური ფენის ზემოთ და მისგან გამოიყოფა I მ სისქის უნაშთო ღორღიანი ფენით. IV ფენის ასეთი განლაგება საშუალებას იძლევა იგი სტრატиграფიულად გამოეყოთ მის წინამდებარე გვიანმეზოლითური ფენისაგან. ამგვარად, დარკვეთის ეხის სტრატиграფია მყარ არკუმენტებს იძლევა ადრენეოლითური და გვიანმეზოლითური ეტაპების გამოსაყოფად. ადრენეოლითური ეტაპის სტრატиграფიული გამოყოფისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე IV ფენის მდებარეობას, ზემოთ მდებარე ფენების მიმართაც. დარკვეთის ეხში არ არის წარმოდგენილი გვიანმეზოლითური ფენა. IV ფენა უშუალოდ დევს ენეოლითური ფენის ქვეშ. ამგვარი მდებარეობა მისი გამოყოფისათვის იძლევა, როგორც სტრატиграფიულ, ასევე კვალითა ტიპოლოგიურ მასალას.

აქამდე ადრენეოლითური ეტაპი ჩვენ მიერ გამოყოფილი იყო ანასეულის ძეგლების (ანასეული I, II) ტიპოლოგიური ანალიზის საფუძველზე. ახლა ეს ხერხდება დარკვეთის ეხის სტრატиграფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით.

* Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка Таш-Аыр I, как основа для перводиназии послепалеолитических культур Крыма. МИА № 91, М., 1960, с. 88.

ამგვარად, კავკასიაში უკვე გვაქვს სტრატეგრაფიული საფუძველი ადრენეოლითური ეტაპის გამოყოფისათვის.

IV ფენის მთავარი დამახასიათებელი ნიშანი არის განვითარებული მიკროლითური ტქნიკა. ქვის ხანის წინა საფეხურებოლან დაწყებული კაყის ნაწარმის მიკროლითურობა გრძელდება აღმავალი ხაზით და ამ ეტაპზე განსაკუთრებულ განვითარებას აღწევს. ამ ფენის გეომეტრიული მიკროლითების ერთ-ერთი დამათარიღებელი ფორმაა ორფერდამუშავებული ტრაპეციები. წინა ფენასთან შედარებით აქ მათი რაოდენობა საგრძნობლად მატულობს, ფორმებიც იხვეწება. დიდი ზომის უხეშ ტრაპეციების ნაცვლად ჩნდება მცირე ზომის სიმეტრიული ცალები, გვერდებზე ფაქიზი რეტუმით. IV ფენაში სამკუთხედებია წყვეტენ არსებობას.

მიკროარაღებიდან ამ ფენისათვის დამახასიათებელია მომრგვალო საფეხკები და მიკროსაქრისები. ამგვარი იარაღები ცნობილია ანასეული I-ის ადრენეოლითური კომპლექსიდან და ცივი — მღვიმის N, ფენიდან.

დარკვეთის ეხის მეოთხე ფენის ქვის ინვენტარი გარკვეულ ანალოგებს პოულობს ცივი — მღვიმის, აპიანჩასა და მელოურის (წყალტუბოს რ-ნი) ადრენეოლითურ კომპლექსებთან. ზემოთ ჩამოთვლილი, ადრენეოლითის ეპოქისათვის დამახასიათებელი ნიშნებით დარკვეთის მეოთხე ფენა სიახლოვეს იჩენს ბუნიაკისა და ტარნაირის (დაღესტანი) ადრენეოლითურ კომპლექსებთან, ტაშ — აირ I-ის (ყირიმი) მეექვსე ფენასთან.

დარკვეთის მეოთხე ფენის ერთ-ერთ მთავარ დამათარიღებელ ნიშნად უნდა მივიჩნიოთ კერამიკის არარსებობა. თარიღისათვის ამ ფაქტს გარკვეული მნიშვნელობა აქვს. კერამიკა არ გვხვდება კავკასიაში დღემდე აღმოჩენილ არც ერთ ადრენეოლითურ ძეგლზე. ადრენეოლითური კომპლექსების ეს მთავარი ნიშანი საფუძველს იძლევა (სხვა ნიშნებთან ერთად) ადრენეოლითური ძეგლების გამოყოფისა განვითარებული და გვიანი ნეოლითის კერამიკიანი კომპლექსებისაგან.

III—II ფ ე ნ ე ბ ი — ე ნ ე ო ლ ი თ ი. დარკვეთის ეხის მესამე და მეორე ფენებს, ნივთიერი მასალის კულტურული მსგავსებისა და იგიობის გამო, ერთობლიობაში ვიხილავთ. აღნიშნული ფენების შედარებითი ასაკის გარკვევაში მასალის ტიპოლოგიურ — შედარებით ანალიზთან ერთად ვემყარებით ფენების სტრატეგრაფიულ მონაცემებსაც.

დარკვეთის ეხის III და II ფენების ასაკის დადგენისათვის ფენების განლაგების ხასიათი ბევრის მომცემი არ არის. მესამე ფენა გამყოფი სტერილური შრის გარეშე უშუალოდ იდო IV ფენაზე. ამ ფენის გამოყოფად გვევლინება მესამე ფენის ძირში მდებარე თიხის მოტკეპნილი იატაკი.

ფენების ასაკის განსაზღვრისათვის გარკვეულ გასაღებს იძლევა ამ ეხის რამდენიმე კვადრატის მეორე და მესამე ფენებში ჩაშვებული „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ადრეული ეტაპის კუთვნილი სამარხები. „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის სამარხების ჩაშვება დარკვეთის ეხში უნდა მომხდარიყო ამ ფენების წარმოქმნის შემდეგ, კერძოდ კი, III და II ფენის თავზე მდებარე პირველი ფენის ცხოვრების შეწყვეტის შემდეგ. პირველი ფენა ეხის გათხრის დაწყებისათვის გადარეცხილი და ნაკლები დაგვხვდა, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში მისი გადაარჩენილი ნაწილი იმის უდავო საბუთია, რომ მეორე ფენის შემდეგ ეხში დროის გარკვეული მონაკვეთში კიდევ გრძელდებოდა ცხოვრება. მხოლოდ ამ ნასახლარი ფენის (I) ცხოვრების შეწყვეტისა და ეხის მიტოვების

შემდეგ იყო შესაძლებელი განსხვავებულ კულტურის წარმომადგენლებს მიერ აქ თავისი მიცვალებულების დაკრძალვა.

ჩაშვებული სამარხების მასალა გარკვეულ ანალოგებს პოულობს აღმოსავლეთ საქართველოში, „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ადრეული ეტაპის ძეგლებთან (კიკეთი, ოზნი). აქედან აშკარა ხდება, რომ დარკვეთის ეხის მესამე და მეორე ფენების წარმოქმნა წინ უნდა უსწრებდეს „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ადრეულ ეტაპს. საყურადღებოა, რომ ამ პერიოდ-დან იწყება ზემო იმერეთში „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ძეგლების გავრცელება. აღნიშნული რაიონის მღვიმეებში იქმნება „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ფენები. ამ ეპოქის ფენები დადასტურებულ იქნა ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის დახვეწილობის (ხელმძღვანელი დ. თუშაბაძე-მეილი), როგორც ღია ტერასებზე (კონცხებზე), ასევე ყვირილას შენაკად მდ. ქვერულას ხეობის მღვიმეებში.

დარკვეთის ეხის სტრატиграფიული მონაცემები საშუალებას იძლევა, ეხის ზედა III—II ფენები გვიანეოლითურ კულტურას მივაკუთვნოთ.

დარკვეთის ეხის III ფენაში პირველად ჩნდება კერამიკა. მის წინა ორ ფენას კერამიკა არ ახასიათებს. შავ-მწვანე ფერად ოქისა, რომელიც პირველად ჩნდება, მისი შესწავლა გვიჩვენებს, რომ იგი მეთუნეობის საწყის საფეხურს არ განეკუთვნება. მისი დამახასიათებელი ნიშნები: ზედაპირის (ზოგჯერ შიდაპირის) გაპრიანება, ხშირ შემთხვევაში ანგობრება, პირ-ყელის გამოყოფა და ფორმების მრავალფეროვნება აშკარად გვიჩვენებს, რომ მეთუნეობის ადრეული საფეხურებზე და მათთან დაკავშირებული კლასიკური კლარკულიდან მას განვითარების საკმაო გზა აქვს განვლილი.

დარკვეთის ეხის კერამიკა თიხის შემადგენლობითა და ტექნოლოგიით ახლოს დგას სამეღე-კლდის ქვედა პორცელანის კერამიკასთან. თუმცა უკეთესადაა გამომწვარი.

დარკვეთის ეხის მესამე და მეორე ფენების კაყის ინდუსტრია მნიშვნელოვან ცვლილებებს განიცდის იარაღთა დამუშავების ტექნიკაში და ფორმებში. კაყის ნაწარმში მკაფიოდ შეინიშნება მიკროლითური ტექნიკის დაცემა, გეომეტრიული მიკროლითების როლის შემცირება. ვითარდება იარაღების ორმხრივი დამუშავება წნეებითი მცოცავი რეტუსის საშუალებით. თუ დაგვიკვირდებით ტრაპეციების რაოდენობაზე შეფარდებას დარკვეთის ეხის ფენებში, დავინახავთ საინტერესო კანონზომიერებას. გვიანი მეზოლითის ბოლოს იარაღების ეს სახე ფეხს იკიდებს, ადრეეოლითში იგი მნიშვნელოვან განვითარებას აღწევს, რაზედაც მიუთითებს მისი რაოდენობრივი და ხარისხობრივი ზრდა, ხოლო რაც შეეხება დარკვეთის ეხის III ფენას, მასში ნაპოვნი მხოლოდ ორი ტრაპეცია, II ფენაში — 1 ცალი, ხოლო I ფენაში ისინი საერთოდ აღარ გვხვდებიან. მოტანილი მონაცემები მკაფიოდ მოწმობს დარკვეთის ეხის ზედა ფენებში მიკროლითური ტექნიკის მნიშვნელობის დაცემას. სამაგიეროდ, დარკვეთის ეხის მესამე და მეორე ფენებში მრავლად გვხვდება დიდი ზომის ორმხრივდამუშავებული კაყის შუბისა და ისრისპირები. იარაღების დიდი ნაწილი მასიური და უხეშია, ქრება წინა ფენებისათვის დამახასიათებელი მრავალფეროვნება. ხშირია ატიპური იარაღები.

II და III ფენები მასალის შემადგენლობის მიხედვით თითქმის მსგავსაა. მცირეოდენი განსხვავება შეინიშნება მხოლოდ მასალის რაოდენობრივ შეფარდებაში. ეს განსაკუთრებით იგრძნობა სამაქურების შედარებისას. III

ფენაში ისინი გაცილებით მეტია ვიდრე მეორეში. კაყისა და ქვის მასალები აგრეთვე თოქმის მსგავსია. III ფენაში მეტია ძვლის იარაღები და წითლად გაპრიალებული თხელკეციანი ჭურჭლის ნატეხები. მეორე ფენისაგან განსხვავებით, მესამე ფენის ჭურჭელზე გვხვდება რქისებური შვერილი და ჭურჭლის პირზე კაპი. არის ჭურჭლის პირის დაპლდვის შემთხვევები.

დარკვეთის ეხის II და III ფენებიდან მომდინარე მასალები დიდ მსგავსებას ამჟღავნებენ ამავე რაიონის სხვა მღვიმეების მასალებთან. განსაკუთრებული მსგავსება შეინიშნება სამელე — კლდის, სამერცხლე — კლდის ზედა ფენისა და ძუძუნას მღვიმის ზედა ფენის მასალებთან.

დარკვეთის ეხის II და III ფენების სახით უნდა გვეჩვენოს გვიან-ენეოლითური კულტურის სხვადასხვა ჰორიზონტები. ჰორიზონტის რაიონის აღნიშნული მღვიმეების ენეოლითური ფენების სახით გვაქვს ძეგლების ჯგუფი, რომელიც ერთ გარკვეულ კულტურას განეკუთვნება. ეს ძეგლები შესაძლოა ერთი კულტურის სხვადასხვა ქრონოლოგიურ საფეხურს განეკუთვნებოდეს. მღვიმეების აღნიშნული კულტურა მეტად თავისებურად გამოიყურება.

საინტერესოა ამ ძეგლების სიახლოვე შავიზღვისპირეთის მღვიმეების სინქრონულ ფენებთან. ირკვევა, რომ ვორონცოვის მღვიმის — „ოჩაენის“ ენეოლითური ფენა უფრო ახლოსაა ზემო იმერეთის მღვიმეების ენეოლითურ ფენებთან, ვიდრე მაიკოპის კულტურის ძეგლებთან, რომელშიაც იგი აქამდე იყო შეყვანილი.

საფიქრებელია, რომ მღვიმე „ოჩაენი, საგვარჯილე II და ზემო იმერეთის აღნიშნული ძეგლები (დარკვეთის, სამელე — კლდის, სამერცხლე — კლდის, და ძუძუნას მღვიმეების ზედა ფენები) ერთ კულტურულ წრეს განეკუთვნებოდეს.

ყვირილის ხეობის მღვიმეების კულტურა გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარებთან⁴. ეს მსგავსება განსაკუთრებით შესამჩნევია აღნიშნული მღვიმეებისა და მეშოკოს ნამოსახლარის მასალების შედარებისას. გარკვეული სიახლოვე შეინიშნება კაყის მასალასა და კერამიკაში. დარკვეთის ეხის შუბისპირები და ისრისპირები დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებენ მეშოკოს ნამოსახლარის ზედა ფენებთან. გარკვეული მსგავსება ჩანს სამაჯურებშიც. დარკვეთის ეხის III ფენაში აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, შემკული მექვიანი ორნამენტით. აღნიშნული ორნამენტი ძალიან დამახასიათებელია მაიკოპის კულტურის კერამიკისათვის. მექვიანი ორნამენტით შემკული თიხის ჭურჭლები დიდი რაოდენობით ახასიათებს მეშოკოს ზედა ფენას.

⁴ Формозов А. А. Археологические исследования пещер в верховьях р. Белой в Краснодарском крае. Сб. материалов по археологии Адыгее. т. II (серия археологическая), Майкоп. 1961, стр. 50—72; მისივე. Каменный век и энеолит Прикубанья, М., 1, 2965, с. 64—84; დ. თ. უ. ა. ბ. რ. ა. შ. ე. ლ. ი. ყვირილის ხეობის პალეოლითური ექსპედიციის მიერ 1963 წელს ჩატარებულ სამუშაოების შედეგები. ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტ. არქეოლ. და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XIII სამეცნიერო სესიაში მოძღვნილი 1963 წ. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1964, გვ. 7. მ. ი. ს. ი. ვ. ყვირილის ხეობის ქვის ხანის შემსწავლელი არქ. ექსპედიციის მიერ 1966 წ. ჩატარებული სამუშაოების შედეგები. საქ. სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედიციების ანგარიშები. ტ. I, თბ., 1969, გვ. 9—10; ლ. ნ. გ. ბ. ი. რ. ი. დ. დარკვეთის მრავალფენიან ეხში ჩატარებული მუშაოების ანგარიში. საველე არქ. კვლევა-ძიება 1972 წელს, თბ., 1973, გვ. 20—29.

ამგვარად, აღნიშნული ძეგლების სიახლოვე სევამ მრავალ საინტერესო საკითხს, რომელთა გადაწყვეტა შესაძლებელი იქნება მხოლოდ მღვიმეების კულტურის მონოგრაფიული შესწავლის შედეგად სინქრონულ კულტურებთან კავშირში. აქ შეგნებულად გვერდს ვუვლით მღვიმეების ენეოლითური კულტურის პერიოდიზაციის საკითხს. იგი სპეციალური ნაშრომის საგანია. მისი შემუშავება შესაძლებელია მხოლოდ დასავლეთ ამიერკავკასიური და ჩრდილო — დასავლეთ კავკასიური ძეგლების დეტალური შედარებისა და ანალიზის საფუძველზე, რაც აღნიშნული ნაშრომის მიზანს სცილდება.

I ფ ე ნ ა — გვიანენეოლითი-ადრებრინჯაო. I ფენა, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, მცირე მასალის შემცველი გამოდგა, მისი სითხელის გამო. მასში ნაპოვნი მოშავო — მონაცისფროდ და მოყავისფროდ გამოწვევი და ვაპრალებული თხის კურკლის ნატეხები მსგავსებას იქნის დასავლეთ საქართველოს გვიანენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკასთან.

I ფენის თარიღისათვის საინტერესოა თხის კურკლის ნატეხები შემკულა „თევზიფხური ორნამენტი“. ამგვარივე ფრაგმენტები ცნობილია ახშთირია და ოქუმის (გალის რ-ი) მღვიმეების ენეოლითური ფენებიდან. თარიღისათვის აგრეთვე საინტერესოა ამ ფენაში ჩაშვებული „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ადრეული ეტაპის სამარხები. აღნიშნული ფენის წარმოქმნა წინ უნდა უსწრებდეს ადრებრინჯაოს ხანს ადრეულ ეტაპს, თუმცა შესაძლოა გარკვეულ პერაოდში ამ კულტურების თანაარსებობის დაშვებაც. ამ ფენიდან მომდინარე მასალის სიმცირის გამო ჭერჭერობით კიბის ზუსტი ასაკის დადგენა. ახალ მასალების მოპოვებამდე შესაძლებლად მოგვაჩნია ამ ფენის მასალა გვიანენეოლით — ადრებრინჯაოს ხანას მივაკუთვნოთ.

გვიანმეზოლითი

უკანასკნელი წლების კვლევა — ძიების შედეგად კავკასიაში საგრძნობლად იმატა მეზოლითური ძეგლების რიცხვმა. განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოიკვეთა მათ შორის გვიანმეზოლითური ძეგლების ჯგუფი (ცივი მღვიმე № ფენა-აცი III, დარკვეთი V, სელო, ჭერაშუხი, ეძანი, ჩოხი II—I, კოზმა—ნოხო, სოსრუკო II—I), რომლებიც მეზოლითის გვიანი ეტაპის დახასიათების საშუალებას იძლევა. ეს მით უმეტეს საინტერესოა, რომ ამ ეტაპის გამოყოფა უკვე ხერხდება სტრატиграფიისა და ტიპოლოგიის ერთობლივი მონაცემების საფუძველზე. ჩამოთვლილ ძეგლებს შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს მრავალფენიანი ძეგლები (ცივი—მღვიმე, აცი, სოსრუკო, ჩოხი, დარკვეთი). მათ ერთ ჯგუფში (ცივი—მღვიმე, აცი, სოსრუკო, ჩოხი) გვიანმეზოლითური ფენები ფარავენ ადრემეზოლითურსა და გვიან-ზედაპალეოლითურს. მეორე ნაწილში კი (დარკვეთი, ცივი—მღვიმე) მეზოლითურ ფენებს ზემოდან ადევს ადრენეოლითური. ამგვარად, კავკასიაში გვაქვს სტრატиграფიული კრილი, რომელშიაც წარმოდგენილია ადრემეზოლითური, გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური ფენები. აღნიშნული სტრატиграფიული სვეტის მეშვეობით შესაძლებლობა გვეძლევა კავკასიური მასალებს საფუძველზე უფრო დამაჯერებლად გამოვყოთ ცალკეული ეტაპები (გვიან-მეზოლითი, ადრენეოლითი), დავახასიათოთ ისინი და გამოვყოთ მათე დაშატარილებული ნიშნები.

ზემოთ ჩამოთვლილი კომპლექსებით არ განისაზღვრება კავკასიის გვიანმეზოლითური ძეგლების რიცხვი. იგი გაცილებით დიდია. მაგრამ იმის გამო, რომ ზოგიერთი კომპლექსი არ არის მკაფიო ან მისი თარიღი დამაჯერებლად არ გამოიყურება, ამასთანავე ნაწილი ძეგლებისა არასათანადოდაა შესწავლილი და ზოგ შემთხვევაში გამოუქვეყნებელიც კი, გვიანმეზოლითური ეტაპის დახასიათებისას ძირითადად ვეყრდნობით სტრატიფიცირებულ ძეგლებს, თუმცა დანაჩენებიც მხედველობაში გვაქვს და ვითვალისწინებთ.

გვიანმეზოლითურ ძეგლებზე განსაკუთრებულ ყურადღებას ვამახვილებთ პირველ რიგში იმის გამო, რომ ისინი დარკვეთის V ფენის სინქრონულია და მასთან ერთად საშუალებას გვაძლევენ ამ ეტაპის დახასიათებისა.

ამას გარდა, ეს ეტაპი განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა იმიტომ, რომ მასში ჩაისახა და განვითარდა ყველა ის წინაპირობა, რამაც შემდგომ ხელი შეუწყო პირველყოფილი საზოგადოების გადასვლას მითვისებითი მეურნეობიდან მწარმოებლურზე.

აქ არ შევუდგებით კავკასიის გვიანმეზოლითური კულტურის ცალკეული ძეგლების დაწერილებით დახასიათებას, რადგან არქეოლოგიურ ლიტერატურაში არსებობს მათი მეტნაკლებად სრული პუბლიკაციები¹. აქ შევეცდებით აღნიშნული ძეგლების საფუძველზე ზოგადად დავახასიათოთ გვიანმეზოლითური კულტურა, კაქის ინდუსტრიაში გამოვყოთ ეპოქალური და დამთარბლებელი ნიშნები. ქვემოთ საგანგებოდ შევიხებით ზოგიერთი ძეგლის თარიღს. კავკასიის გვიანი მეზოლითის კაქის ინდუსტრიის ერთ-ერთი ძირითადი თვისება ფართოდ განვითარებული მიკროჩასათების ტექნიკაა. მისი განვითარება პირდაპირ კავშირშია სწორწახნაგა დანარეხური ლაშქლებს ატყევის ტექნიკის წარმოშობასა და განვითარებასთან.

გვიანმეზოლითური კომპლექსების ერთ-ერთი მთავარი კომპონენტია სწორწახნაგა დანარეხური ლაშქლები. მეზოლითის ეპოქაში ლაშქლები განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენენ იარაღების წარმოების საქმეში. ლაშქლა წარმოადგენდა ნაშაღს, რომელზედაც მზადდებოდა მეზოლითური იარაღების დიდი უმრავლესობა. ლაშქლების ასეთმა დიდმა მოახუნებლობამ განაპირობა კაქის ნაწარმში მათი რიცხოვნობის უპირატესობა. მეზოლითური ლაშქლები ხასიათდება მცირე ზომებით, ხშირად მიკროლითურობით. მათ დიდ ნაწილს არ გააჩნია მეორადი დამუშავება. ასეთ ლაშქლებზე არსებული ხმარების კვალი წვრილი ამონატეხების სახით მოწმობს, რომ ისინი ხშირად გამოიყენებოდა მეორადი დამუშავების გარეშე. საფიქრებელია, რომ მათ ხმარობდნენ რთული იარაღების შემადგენელ ნაწილებად — ჩასართებად. ლაშქლებს მცირე ნაწილს გვერდზე აქვს მთლიანი ან ნაწილობრივი მეორადი დამუშავების კვალი.

კავკასიის მეზოლითური ეპოქის კაქის ინდუსტრიას ახასიათებს მიღრეკილი სწორწახნაგა დანარეხურ ლაშქლებზე. დამზადებული იარაღების ხვედრითი წონის ზრდისაკენ. კაქის ნაწარმის განვითარების გზა მთელი მეზოლითის მანძილზე მიემართებოდა სწორწახნაგა ლაშქლების ატყევის ტექნიკის გაუმჯობესებისა და დახვეწის ხაზით, რამაც თავის მხრივ განაპირობა ჩასართების ტექნიკის განვითარება. ლაშქლებისა და ჩასართების ტექნიკამ განვითარების დიდი გზა განვლო, რამაც ალბათ განაპირობა იარაღების მიკროლითურობა. მიკროლითური ტექნიკის განვითარება მიკროიარაღების სრულყოფას გზით წარიმართა. განვითარების ამ გზაზე გვიანი მეზოლითი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საფეხურია. მიკროლითური ტექნიკა ამ ეტაპზე განვითარების გარკვეულ გზას გადის. გეომეტრიული მიკროლითი მღვიმეებისა და ეხების გვიანმეზოლითის ერთ-ერთი მთავარი კომპონენტია. მათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ასიმეტრიული სამკუთხედები, თუმცა მათი რაოდენობრივი შეფარდება კომპლექსებში ყოველთვის ერთნაირი არ არის.

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ასიმეტრიული სამკუთხედები ერთ-ერთი დამახასიათებელი იარაღია კავკასიის გვიანი მეზოლითისა. კავკასიაში ისინი პირველად ჩნდება ზედა პალეოლითის შუა საფეხურზე. შემდეგ ისინი მთელი მეზოლითის მანძილზე გვხვდებოდნენ. კავკასიის ადრენეო-

¹ В. Г. Котович. Каменный век Дагестана, М., 1964; С. Н. Замятни и П. Г. Акртас. Раскопки грота Сосруко в 1955 г. Уч. записки Каб-балк. НИИ т. XIII, нальчик, 1957; Соловьев Л. Н. Об итогах археологических раскопок в гроте Хупинишпахва. Труды Абхазского ИЯЛИ, XXXII, 1961; მ. ვ ა ბ ნ ი ა. თრიალეთის მეზოლითური კულტურა, თბ., 1976.

ლითს ასამეტრიული სამკუთხედები აღარ ახასიათებს. კავკასიის გვიანმეზოლითის რიგ ძეგლებში ორფერდამუშავებული ტრაპეციები გვხვდება. ამ ეპოქის ძეგლებში სეგმენტები იშვიათია. მიკროლამელების ატეცვის ტექნიკის გაუმჯობესებისა და ლამელების წარმოების გაფართოების ერთ-ერთი უტყუარი მოწმეა ფანქრისებური ნუკლეუსებიც. მათ სტანდარტული ფორმა აქვთ და აშკარად ატარებენ მიკროლამელების ატეცვის კვალს. ისინი დამახასიათებელია კავკასიის თითქმის ყველა გვიანმეზოლითური ძეგლისათვის. აღრემეზოლითსა და ზედა პალეოლითში ამგვარი ნუკლეუსები არ გვხვდება. აღსანიშნავია ისიც, რომ კავკასიის სხვადასხვა კუთხის ნუკლეუსებს საოცარი მსგავსება აკავშირებს ერთმანეთთან. გვიანმეზოლითურ ძეგლებს ახასიათებს ძველი ფორმის ნუკლეუსებისა (პრიზმისებური და კონუსისებური) და ფანქრისებური ნუკლეუსების თანაარსებობა.

გვიანმეზოლითის კაქის მასალაში დიდი ადგილი უჭირავს საფხეკებს. მათი რაოდენობა მატულობს აღრემეზოლითთან შედარებით. აქ გვხვდება ოვალურ სამუშაოპირიანი მოკლე ანატეცებზე და მოგრძო ლამელებზე დამზადებული ბოლოკიდურა საფხეკები. მათ ფაქიზი და თანამიმდევრული რეტუსი აქვთ. ასევე აქ გვხვდება მრგვალი, ირგვლივდამუშავებული მცირეზომის საფხეკები. საფხეკების აღნიშნული ტიპი გვხვდება ეძანის, ჩოხისა და სოსრუკოს გვიან მეზოლითურ ფენებში. ანალოგიური საფხეკები დამახასიათებელია აგრეთვე ყირიმის სინქრონული ძეგლებისათვის. ეს საფხეკები შემდგომ განვითარებას აღრენეოლითში აღწევენ და უფრო სრულყოფილ სახეს იღებენ. გვიანი მეზოლითი საქრისების სიმრავლით ხასიათდება. ისინი მარტივი ფორმისაა და ძირითადად წარმოდგენილია ლამელაზე ან ანატეცზე. სასაქრისე ჩამონატეხის საშუალებით გაფორმებული ცალებით. მათში სჭარბობს გადატეხილი ლამელის კუთხეზე ჩამოყალიბებული საქრისები.

გვიანი მეზოლითისათვის დამახასიათებელია დაკბილული იარაღები, თუმცა მათი რაოდენობა ამ ძეგლებში დიდი არ არის. დაკბილული იარაღების უპირავლესობა ლამელაზეა დამზადებული. გვხვდება აგრეთვე ლამელაზე დამზადებული გვერდამოღარული იარაღები.

წინა ეპოქების ქვის დამუშავების ტექნიკის გადანაშთად უნდა მივიჩნიოთ ნუკლეუსისებური იარაღების შემორჩენა, ასევე საჩხისებური იარაღები დამზადებული ცაცვეთილი დისკოსებური ნუკლეუსებიდან ან მასიური უხეში ანამტერევებისაგან და სათლელისებური იარაღი.

ერთეულების სახით გვხვდება ბლაგვზურგა ლამელები, მშვილდის ფორმის წვეტიანები და ბლაგვზურგა მიკროწვეტიანები.

აღრემეზოლითთან შედარებით გარკვეული მიღწევები იყო მიღწეული გვიანი მეზოლითის ქვის დამუშავების ტექნიკაში. უმჯობესდება იარაღების მეორადი დამუშავება, დიდი ყურადღება ექცევა იარაღების ზაერთო იერს და სამუშაო პირის გაფორმებას. რეტუსი ფაქიზდება. გარკვეულ განვითარებას აღწევს წნეებით რეტუსში. გვიანმეზოლითში იწყება რიყის ქვის დამუშავება, ჩნდება პირველი უხეში იარაღები (საწაფები, შურდულის ქვები, სანაყები, სახეხები). გახეხვა — გაპრიალება ამ იარაღებს ჯერ არ ახასიათებს. ყირიმის გვიანმეზოლითის რიყის ქვის იარაღები არ ახასიათებს, ისინი იქ უფრო მოგვიანებით ჩნდება.

ამ ძეგლების შესწავლისა და ურთიერთშედარების შედეგად საშუალება გვეძლევა გამოვყოთ გვიანმეზოლითური კომპლექსებისათვის დამახასიათე-

ბელი და დამატარიღებელი სტადიალური ნიშნები, რომლებიც საშუალებას გვაძლევს აღნიშნული ძეგლები გამოვყოთ მის წინაზე და მომდევნო ეპოქების მასალებისაგან: 1. ფართოდ განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა, 2. ჩასართი იარაღების სიმრავლე, 3. ფანქრისებური ნუკლეუსები, 4. ასიმეტრიული სამკუთხედები, 5. კიდურა საფხეკები (სტანდარტული ფორმა), 6. რიყის ქვის იარაღების გამოყენების დასაწყისი.

ამ ძეგლებში არის აგრეთვე არაძირითადი სხვა საერთო ნიშნებიც. ისინი წარმოდგენილია წინა ეპოქებისაგან შემორჩენილი გადმონაშთების სახით (საჩხები იარაღი, გრავეტის ტიპის წვეტანები, დანები და სხვ).

ამგვარად, კავკასიის გვიანმეზოლითური ძეგლების ქვის ინდუსტრიის განსილა გვიჩვენებს, რომ ამ კომპლექსებს, მიუხედავად მათი ტერიტორიალური დაშორებისა, აქვთ მკაფიოდ გამოხატული საერთო ეპოქალური ნიშნები (გამოხატული კომპლექსის შემადგენელი ელემენტების მსგავსებაში), რომ კავკასიის გვიანმეზოლითური კულტურის განვითარების ძირითადი გზა, მიუხედავად მათი რეგიონალური, ლოკალური თავისებურებებისა, დამყარებული იყო საერთო ზოგად კანონზომიერებაზე.

კავკასიის ცალკეული რეგიონის გვიანმეზოლითური ძეგლების ძირითად მსგავსებასთან ერთად შეიმჩნევა ცალკეული იარაღების დამზადების თავისებურება, განსხვავებაა ზოგიერთი იარაღის ფორმასა და %-ულ შეფარდებაში. აღნიშნული განსხვავება განპირობებული უნდა იყოს ამა თუ იმ რეგიონის ლოკალური თავისებურებებით. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ძეგლებს შორის მსგავსება უფრო დიდია, ვიდრე განსხვავება. მხოლოდ ეპოქალური ნიშნების გამოყოფის შემდეგ გვეჩვენება საშუალება ლოკალური ნიშნების განსაზღვრისა. მანამდე ყოველგვარ ლოკალურობაზე ლამაზაჟი ვფიქრობ, საფუძველს მოკლებულია. განსხვავებების დეტალური შესწავლა გამოავლენს თავისებურებებს ცალკეულ კულტურებსა და გვაროვნულ ჯგუფებს შორის.

კავკასიის მიკროერიცხოვანი, მაგრამ მკაფიო კომპლექსების საფუძველზე ზოგადად დავახასიათებ ამ ეპოქის ქვეს ინდუსტრია. გამოვყავით მისი მთავარი და დამატარიღებელი ფორმები და ხაზი გავუსვით იმ სიახლეს ქვის დამუშავების ტექნიკაში, რაც მიღწეული იყო გვიანმეზოლითში. გვიანმეზოლითის კაცის ინდუსტრიაში მომხდარი ცვლილებები განპირობებული იყო მეურნეობაში მომხდარი ძვრებით.

კავკასიის გვიანმეზოლითურ ფენებში ნაპოვნი არქეოლოგიური და პალეონტოლოგიური მასალების ანალიზის შედეგად ირკვევა, რომ გვიანმეზოლითური ეპოქის მცხოვრებთა მეურნეობა ძირითადად დამყარებული იყო მითვისებითი მეურნეობის სხვადასხვა დარგებზე. კერძოდ, განსაკუთრებული როლი უნდა ჰქონოდა ნადირობას. პირველ რიგში ამას მოწმობს კავკასიის გვიანმეზოლითურ ფენებში ნაპოვნი მრავალრიცხოვანი გარეული ცხოველების ძვლები. მათი საშუალებით ირკვევა, რომ ნადირობის ძირითადი ობიექტი ყოფილა გარეული ტახი, კეთილშობილი ირემი. შველი, გარეული თხა, ცხვარი და ღაფი. აღნიშნული ცხოველების ძვლები გვხვდება თითქმის ყველა გვიანმეზოლითურ ძეგლში.

კეთილშობილი ირემი, შველი, ღაფი, გარეული ცხვარი ძირითადად ტყის ბინადარნი არიან. მათგან პირველი ორი მთის ტყიან ზონაში ბინადრობს. გარეული ცხვარი ფართოდ იყო გავრცელებული გაყინვარების შემდგომ პერიოდში მთელი კავკასიის ზეგან-ბორცვებზე. მისი ამოწყვეტა გვიან პოლოცენში მოხ-

და ანთროპული ფაქტორის წყალობით. სადღეისოდ იგი გადაჩა მხოლოდ მცირე კავკასიონის მთიანეთში². გარეული ღორი კი ბინადრობდა მდინარეთა ხეობების ქალებსა, ბუჩქნარებსა და მთისწინეთის წიფლისა და მუხის ტყეებში. ზოგჯერ იგი მთიან რაიონებსაც ეტანებოდა³.

ამიერკავკასიის პოლოცენის პალეონტოლოგიური და პალინოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ირკვევა, რომ პლეისტოცენის კლიმატური პირობებიდან გაყინვარების შემდგომი ეპოქის თბილ კლიმატზე გადასვლა დაკავშირებული იყო მშრალი ფლორის გავრცელებასთან, რამაც გამოიწვია ნესტიანი ბიოტოპების შემცირება და შედარებით ფართო გავრცელება მშრალი ჰავის მოყვარე ხერხემლიანებისა, რომელთა შორის მრავალად იყო წინა და სამხრეთ აზიის ფაუნის წარმომადგენელი. მაგრამ, ამის მიუხედავად, ო. ბენდუქიძე ფიქრობს, რომ ადრეპოლოცენის ზოოცენოზებში ქსეროფიტურ ცხოველებს დაქვემდებარებული მდგომარეობა ჰქონდათ⁴. ამის საფუძველად მას მიაჩნია ადრეპოლოცენის მტერიანებში წიწვიანებისა და მეზოფიტული ჭრების აღმოჩენა, რომლებიც მოწმობენ ნესტიანი ბიოტოპების შედარებით ფართო, საყოველთაო გავრცელებას⁵.

აღნიშნული მოსაზრება დასტურდება ადრეპოლოცენის კულტურულ ფენებში ნესტიანი ბიოტოპების დამახასიათებელი ცხოველების აღმოჩენით (ირემი, შველი, გარეული ტახი, თახვი და სხვა). საინტერესოა, რომ ქიეშო ქართლის არუხლო I—არუხლო III და წოფის ნამოსახლარზე აღმოჩნდა თახვის ძვლები⁶.

პოლოცენის დასაწყისში მთელს კავკასიაში საყოველთაოდ იყო გავრცელებული გარეული ტახი, შველი, კეთილშობილი ირემი და ტყის სხვა ბინადარი, რომლებიც აგრეთვე გვხვდებოდნენ სამხრეთ საქართველოს მთიანეთის შედარებით უტყეო რაიონებში. პოლოცენის დასაწყისში დღევანდელთან შედარებით უფრო ფართო არეალი ჰქონდა კავკასიურ ჭიხვსა და შველს. აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში გავრცელებული იყო ცხენი, სამხ. საქართველოში კულანი და გარეული ცხვარი.

საინტერესოა ფაქტი, რომ ქსეროფიტული ფაუნის შექრა თითქმის არ შეეხო დასავლეთ საქართველოს, სადაც პალინოლოგიური მონაცემების დასაბუთებით შეიმჩნეოდა ლანდშაფტური პირობების გარკვეული კონსერვატიულობა, რაც თავის მხრივ, ხელს უწყობდა ადგილობრივ ხერხემლიანთა ფაუნის უცვლელობას⁷.

² И. К. Верещагин. Млекопитающие кавказа (История формирования фауны) М., 1953.

³ И. К. Верещагин. *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 235.

⁴ О. Г. Бендукидзе. Голоценовая фауна позновочных Грузии, диссертация на соискание ученой степени кандидата биологических наук, 1957, с. 119.-

⁵ И. И. Тумаджанов, Л. К. Гогичаишвили. Основные черты послехвалынской истории лесной растительности лорской низменности. Сб. «Голоцен», 1969, М., Л. К. Гогичаишвили. История лесной растительности средненорской низменности в Голоцене. Автореф. канд. дисс., Тб., 1969.

⁶ О. Г. Бендукидзе. *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 121.

⁷ И. И. Тумаджанов, Л. К. Гогичаишвили. *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 11.

⁸ О. Г. Бендукидзе. Бобр в Голоцене Грузии. *საქ. მეცნ. აკად. შრომები*, 282, 1970, გვ. 485.

⁹ О. Г. Бендукидзе, *ოქცე*, გვ. 120.

პალეონტოლოგურ და გეოლოგიური მონაცემების საშუალებით ირკვევა, რომ კავკასიის ადრეპოლოცენში შედარებით თბილი ჰავა იყო, ხოლო იმ დროს გავრცელებული იყო ისეთი ფაუნა, რომელსაც ახლოსა თანამედროვესთან¹⁰. პალეობოტანიკური მონაცემებმა ცხადყო, რომ, ცხოველთა ეს სახეები გვიანმეზოლითიდან მოყოლებული ამ რეგიონებში დღემდე ბინადრობენ ან გადაშენდნენ მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში ანთროპული ფაქტორების წყალობით.

გვიანვარების შემდგომში ეკოლოგიურმა ცვლილებებმა, მოსახლეობის ზრდას მიუხედავად — ნეოლითის ხანაში, რაც მთავარია, ანთროპულმა პირდაპირმა და არაპირდაპირმა ფაქტორებმა შეამცირა დიდი ჯოგური ცხოველების რაოდენობა და მათი გავრცელების არეალი. ყოველივე ამან გამოიწვია ნადირობის შესაძლებლობების შემცირება. ამიტომ მსხვილფეხა ჯოგურ ცხოველებზე ნადირობა შეიკვალა წერილფეხა ჯოგურ ცხოველებზე ნადირობით, რომელსაც უპირატესად ინდივიდუალური ხასიათი მიეცა¹¹. დასავლეთ საქართველოს ზედა პალეოლითური ძეგლებს ფუნისტური ნაშთების განხილვა გვიჩვენებს, რომ ოსტეოლოგიური მასალის ყველაზე დიდი ნაწილი მოდის მსხვილ ჩლიქოსნებზე (Ungulata), კერძოდ, დომბაზე, კეთილშობილ ირემზე, ცხენზე და ჯიხვზე. შედარებით მცირერიცხოვანია შვლის-ქურციკის და გარეული ღორის ძვლები. მტაცებელი ცხოველების ნაშთებიდან (Carnivora) ყველაზე მეტი რაოდენობა მღვიმის დათვზე და მგელზე მოდის¹².

კავკასიის მეზოლითური ძეგლებს ფუნისტური ნაშთების შედარება ზედაპალეოლითურთან აშკარად გვიჩვენებს ნადირობის ობიექტის ცვლილებას. თუ ზედაპალეოლითში ნანადირევის ყველაზე დიდი პროცენტი მსხვილ-ჩლიქოსნებზე მოდიოდა, გვიანმეზოლითში მდგომარეობა იცვლება. მატულობს წვრილჩლიქოსანთა მნიშვნელობა როგორც ნადირობის ობიექტისა. დომბას ნაშთები თითქმის აღარ გვხვდება. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება გარეულ ტახს, კეთილშობილ ირემს, შველს და გარეულ ცხენას. კავკასიისა და ყირიმის გვიანმეზოლითურ ძეგლებში წვრილჩლიქოსანთა შორის უპირატესობა გარეული ღორის ძვლებს ექვემდებარება.

საყურადღებოა, რომ პალეობოტანიკურ მეთოდს სწორედ მადლენის ეპოქა (III ვიურში) ითვლება კავკასიის ცხოველთა სამყაროს გარდატეხის მომენტად, რომელშიც თვალნათლად ჩანს ეკოლოგიაში მომხდარი ცვლილებები, კერძოდ — გვიანპლეისტოცენში ფართოდ გავრცელებული ფორმების ამოწყდომის¹³, რომლის შემდეგაც უკვე არსებობს თანამედროვესთან ახლო მდგომარეობის ფაუნა.

აღნიშნულმა ცვლილებებმა გარკვეული გავლენა მოახდინა მონადირულ მეურნეობაზე. შემცირდა მისი შესაძლებლობები, რომლებიც ვერ აკმაყოფილებდა მზარდი მოსახლეობის მოთხოვნებს. წარმოიშვა გარკვეული უთანაბრობა ნადირობის მოთხოვნისა და შესაძლებლობას შორის, რამაც გამოიწვია მონადირული მეურნეობის თავისებური კრიზისი. შექმნილი მდგომარეობიდან გამოსავლის ძიება დაიწყო თვით მონადირული მეურნეობის წიაღში,

¹⁰ В. И. Громов, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 233, 247.

¹¹ А. А. Формозов, *Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке*, 1959.

¹² შ. ნ. ი. ა. ძე, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 38, 58, ცხრილი 2.

¹³ О. Г. Бендукидзе, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 112.

რამაც აღმანი მიიყვანა ცხოველების მოშინაურების ცდებამდე, რაც შემდგომ მეცხოველეობაში გადაიზარდა. ამისი მკაფიო მაგალითი უნდა იყოს ჩოხის მე-ზოლითურ სადგომზე (მაღალმთიანი დაღესტანი) შინაური ცხვრის ძვლებს პოვნა¹⁴, სადაც მეურნეობის მთავარი დარევი ნადირობა და შემგროვებლობა იყო. აღნიშნული ფაქტი კარგად გვიჩვენებს მეზოლითური მეურნეობის წიაღში მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვას.

ძვლოვანი მასალს გარდა ნადირობაზე მიმთითებელი სხვა პირდაპირი ნიშნები გვიანმეზოლითურ კომპლექსებში არ არსებობს. ადრემეზოლითურ კომპლექსში გვხვდება იარაღები, რომლებიც ნადირობისათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. ასეთი იარაღების რიგს უნდა ეკუთვნოდეს მთელი სერიები ბოჭოწვეტიანებისა, წვეტიანებისა, ისრისპირებისა, რომლებიც თითქმის ყველა ადრემეზოლითურ კომპლექსში გვხვდება. კავკასიის გვიანმეზოლითური ისრისპირები ან არ გვხვდება, ან ძალიან იშვიათად. საფიქრებელია, რომ სანადირო იარაღის ფუნქციას აქ სხვა სახის იარაღები ასრულებდნენ.

საფიქრებელია, რომ ნადირობის ობიექტის შეცვლასთან დაკავშირებით სანადირო იარაღები და ნადირობის ხერხებიც სხვადასხვა იყო. ამა თუ იმ ნადირის ინდივიდუალური თვისებების შესაბამისად ნადირობისათვის განსხვავებული იარაღები და ხერხები უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. ყოველ ნებისმიერ შემთხვევაში კაჟის იარაღები (ისრისპირები და წვეტიანები იარაღები) შესაძლოა არ ყოფილიყო ეფექტური, რის გამოც ნადირობა ხდებოდა სრულიად სხვადასხვა წესებით და იარაღებით (შენიღებული ორმოები, ხაფანგები, რთული შედგენილი იარაღები და სხვ.). ასეთ შემთხვევაში შესაძლოა შემცირებულიყო ან შეცვლილიყო კაჟის სანადირო იარაღების სახე და რაოდენობა. შესაძლოა ნადირობის აღნიშნული ხერხებით იყო განპირობებული გვიანმეზოლითური ისრისპირების რაოდენობის შემცირება. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კავკასიის გვიანმეზოლითური ფენებისათვის ძალიან დამახასიათებელია გარეული ტახის ძვლები. იგი ნადირობის ერთ-ერთ მთავარ ობიექტს წარმოადგენდა. საფიქრებელია, რომ სწორედ გარეულ ტახზე და ზოგიერთ სხვა ცხოველზე ნადირობა არ იყო ეფექტური კაჟის ისრისპირებით. ეტყობა მათზე სანადიროდ შედგენილი ჩასართებიანი იარაღები იყო გამოყენებული. შენიღბული ორმოებითა და ხაფანგებით ნადირობას შესაძლოა ხშირად მოყვებოდა ნადირის ცოცხლად შეპყრობა და მისი მიყვანა სადგომის ტერიტორიაზე. უკანასკნელმა კი შესაძლოა წარმოქმნა იღდა საკვების თავისებური ცოცხალი მარაგის შექმნის შესახებ. სადგომზე ცოცხალი საკვები მარაგის წარმოქმნამ თავის მხრივ განაპირობა ცხოველთა ზოგიერთი ჯიშის (აღვილად მოსაშინაურებელი) მოშინაურება. გვიანმეზოლითური ფართოდ განვითარებულ მონადირეობას თავისებური საფუძველი უნდა შეექმნა მომდევნო ეპოქაში ცხოველთა გადასასვლელად.

გვიანმეზოლითური უნდა შექმნილიყო გარკვეული წინა პირობები მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასასვლელად.

დარკვეთის ადრენეოლითურ ფენაში (IV ფენა) უკვე გვაქვს მოშინაურებული ცხოველის ძვლები. ცხადია, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ მისი წინა პირობები შეიქმნა უფრო ადრე, მის წინა ეპოქაში. ეს მით უმეტეს არის საგულის-

¹⁴ В. Г. Котович. Чохская стоянка — первый памятник каменного века в горном Дагестане. «Ученые записки», т. III. Махачкала, ИИЯЛИ, 1957, с. 157.

ხმებელი, რომ ცხოველთა მოშინაურება საკმაოდ ხანგრძლივი პროცესია ადრენეოლითის შინაური ცხოველების ოსტეოლოგიურ მასალაში დაფიქსირებული მორთოლოგიური ცვლილებების საწყისები უფრო ადრე უნდა ვივარაუდოთ, ამიტომ საფიქრებელია, რომ გვიანი პეზოლოთის ეპოქაში თართალ განვითარებულმა მონადირეობამ შექმნა საფუძველი პრიმიტიული მეცხოველეობის ჩასახვისათვის.

როგორც კავკასიის გვიანმეზოლითური მასალები მოწმობენ, მეზოლითული ადამიანის მეურნეობაში დიდი როლი უნდა ჰქონოდა მეთევზეობას. გვიანმეზოლითური სადგომების უმრავლესობა მოთავსებულია მდინარეთა ტერასებზე და მდინარისპირა მღვიმეებსა თუ ეხებში. აქ მობინადრე კოლექტივის თართალ უნდა გამოეყენებინა მდინარის რესურსები. ამაზე უნდა მეტყველებდეს ცივი მღვიმის გვიანმეზოლითურ ფენაში დიდი რაოდენობით ორაგულა და სხვა წვრილი თევზების ძვლებისა და ჰარპუნების აღმოჩენა, ასევე დატყუდის ეხის გვიანმეზოლითურ ფენაში საწაფის პოვნა. სათევზაო იარაღებს უნდა ეკუთვნოდეს გვიანმეზოლითურ სადგომებში ნაპოვნი აბიგტრიული სამკუთხედები¹⁵, ასე, რომ კავკასიის გვიანმეზოლითურ ძეგლებში ნაპოვნი მეთევზეობასთან დაკავშირებული ნოტიური საბუთები მეტწილად ან დაზარს განვითარების უტყუარი მოწმეა.

დასაბუთებთ ამიერკავკასიაში, პირველყოფილი საზოგადოების მეურნეობაში მეთევზეობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ზედაპალეოლითის ადრეული საფეხურიდან უკვე გვაქვს მეთევზეობის დამამტკიცებელი საბუთები. ცივი — მღვიმის I ფენაში (ორინიაკი) დიდი რაოდენობით ნაპოვნია მსხვილი ორაგულის ხერხემლის მალეები. ამავე ცივი — მღვიმის B ფენაში მრავლადაა ორაგულისა და წვრილი თევზის ძვლები. გვარჯილას — კლდეში ნაპოვნია ჰარპუნი.

მასალებიდან ირკვევა, რომ გვიანმეზოლითში პრიმიტიულ მეთევზეობასთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ აქ გვაქვს უკვე მეურნეობის ამ დარგის დიფერენციაცია ცალკეული სახეების მიხედვით. როგორც მასალები გვიჩვენებენ, თევზის ჭერა ხდებოდა როგორც ჰარპუნებით, ასევე ანკესისებური იარაღებით¹⁶ (სამკუთხედები) და სათევზაო ბადით (საწაფები).

გვიანი მეზოლითის ბოლოს (ადრეპოლოცენი) დასაბუთებთ ამიერკავკასიაში არსებული თბილი და ნესტიანი ჰავა ხელს უწყობდა აქტიური მცენარეული საფარის გავრცელებას. ეს კი, თავის მხრივ, ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა შემგროვებლობის განვითარებისათვის. შემგროვებლობის საგანი უნდა ყოფილიყო ტყის მრავალრიცხოვანი, საკვებად გამოსადეგი ნაყოფი და გარეული მარცვლეული ჭიშები, რომლებითაც განსაკუთრებით მდიდარი იყო დასაბუთებთ ამიერკავკასიაში. ამგვარად, ეკოლოგიური პირობები და გარეული მარცვლეული ენდემური ჭიშები ხელს უწყობდნენ რთული შემგროვებლობის განვითარებას.

ზემოთ ჩამოთვლილი მეურნეობის დარგები (ნადირობა, მეთევზეობა, შემგროვებლობა), რომლებიც დასაბუთებთ ამიერკავკასიის გვიანმეზოლითში

¹⁵ С. Н. Бябиков. Раскопки в навесе Фатъма-коба. КСИА, т. 8, К, 1950, с. 118, рис. 4.

¹⁶ С. И. Бябиков. დასახ. ნაშრომი, გვ. 118.

არსებული მასალების მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ ახასიათებენ ფართოდ განვითარებულ მითვისებით მეურნეობას.

მითვისებითი მეურნეობის აღნიშნულ დარგებს ემსახურებოდა კაქის მთელი ინდუსტრია, განსაკუთრებით კი მიკროლითური ტექნიკა და მიკრო-იაჩალები. ისინი გამოყენებული უნდა ყოფილიყო ნაწილობრივ შემგროვებლობისა, ნაწილობრივ კი სანადირო და სათევზაო იარაღების ჩაპართებად. ე. ი. ყველა შემთხვევაში მიკროლითური ტექნიკა და მიკროჩასართები ემსახურებოდა მითვისებითი მეურნეობის საჭიროებას.¹⁷

მასალები გვიჩვენებენ იმასაც, რომ გვიანმეზოლითური მითვისებითი მეურნეობის წიაღში უკვე ისახება მწარმოებლური მეურნეობის საწყისები, რომ კავკასიის გვიანმეზოლითური კულტურების ბაზაზე იქმნება მეცხოველეობა და ადრესამიწითმოქმედი კულტურები. ამ ეტაპზე დაგროვილია რაოდენობრივმა ცვლილებებმა შეაშადა ნიადაგი თვისებრივად ახალ ეტაპზე — ნეოლითზე გადასასვლელად.

დღესათვის ამიერკავკასიის ადრენეოლითური კულტურა აღმოცენდა და განვითარდა გვიანმეზოლითური კულტურის საფუძველზე. ადრენეოლითი აჭაშებს მეზოლითური ეპოქის სიახლეთა ძიების შედეგებს და რელიეფურად წევს წინ ამ ძიების შედეგად მიღებულ ახალ მიღწევებს.

აქვე მინდა შევეხო ძეგლების პატარა ჯგუფს, რომელიც ტიპოლოგიურად და ქრონოლოგიურად ახლოს დგას ზემოთ დასახელებულ გვიანმეზოლითურ კომპლექსებთან. ესაა აჭარის ტერიტორიაზე უკანასკნელ წლებში ს. გოგირტიძის მიერ მდ. კინკიშასა და ჩოლოქის ხეობების ტერასებზე აღმოჩენილი რამდენიმე ღია ნამოსახლარი — კვირიკე, ჩოლოქი და ჭიხანჭური. განსაკუთრებით მინდა შევეხო კვირიკეს მასალებს, რადგან იგი უკვე გამოქვეყნებულია¹⁸ და იძლევა მასზე შაჯელობის საშუალებას.

აღნიშნული კომპლექსები მცირერიცხოვანია და ამავე დროს დარღვეული ღენებიდან მომდინარეობს. მაგრამ, ამის მიუხედავად, მასალის ტიპოლოგია გვიჩვენებს, რომ კვირიკეს კომპლექსი სუფთაა და არ შეიცავს სხვა ეპოქის მინარევებს. ამ ძეგლების ქვის ინდუსტრია მიკროლითურ ხასიათს ატარებს.¹⁹ იარაღები უპირატესად ლამელეზუა ნაკეთები, კომპლექსები არ გამოირჩევა მასალის მრავალფეროვნებით. მათ ახასიათებთ: მცირე ზომის ფანქრისებური და მიკროკონუსური ნუკლეუსები (ზომა 1,8×3,1 სმ). იარაღები ძირითადად წარმოდგენილია საფხეკებითა და საჭრისებით, საჭრისების რაოდენობრივი უპირატესობით. საჭრისები ხაჩათლება გადამტკარული ლამელის კუთხეზე დამზადებული ცალ და ორმხრივი მარტივი ცალებით, მათ შორის არის კუთხისა და ორმაგიც. საფხეკების ძირითადი ტიპი აქ კიდურა ოვალურსა-მუშაობრივანი საფხეკებია, ისეთი სტანდარტული ფორმისაა, როგორც დამახასიათებელია გვიანი მეზოლითისათვის. გვხვდება თავგამოყვანილი, ამოღარული და გვერდრეტუშირებული ლამელები, სახვრეტები, ხერხისებური

¹⁷ ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები საქართვლოს ქვის ხანის ძეგლებში. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1975, № 3, გვ. 97.

¹⁸ ს. გ ო გ ი რ ტ ი ძ ე, ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარი კინკიშას ხეობაში. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, III. 1973, თბ., გვ. 45—55; С. И. Г о г и р т и ძ ე. Неолитическая культура юго-восточного Причерноморья. Автореферат кандидатской диссертации-1975, Тб., გვ. 6—10.

¹⁹ С. И. Г о г и р т и ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 7—8.

იარაღი და წარმოების ნარჩენები. ქვის იარაღებიდან აქ ნაპოვნია ბაზალტ-ტუჩაგან დამზადებული საჩიხისებური იარაღი²⁰.

როგორც მასალის ზოგადი დახასიათებიდან ვხედავთ ეს კომპლექსი ტიპოლოგიურად ძალიან ახლოსაა გვიანმეზოლითურ ძეგლებთან. აქ სახეზეა ყველა ის ძირითადი ეპოქალური ნიშანი, რაც კავკასიის გვიანმეზოლითს ახასიათებს. გამოიყვანა შეადგენს გეომეტრიული ფორმის იარაღები. არ არის გამოირიყხელი, რომ მათი არსებობა განპირობებული იყოს აქ კოლექციების სიმცირით. ეს საკითხი შემდგომ შემოწმებას მოითხოვს. ყოველ შემთხვევაში მათი უქონლობა ძეგლებში ამ შემთხვევაში უფრო მათ თავისებურებაზე უნდა მეტყველებდეს, ვიდრე ქრონოლოგიურ მომენტზე.

ს. გოგითიძე კვირიკეს ჯგუფის ძეგლებს ქრონოლოგიური თვალსაზრისით განიხილავს ხუცუბნისა და ქობულეთის ძეგლებთან ერთობლიობაში. მას სწორედ აქვს შენიშნული მათი არქაელობა ანაეულ I-თან შედარებით და მათში მეზოლითური ელემენტების სიჭარბე. ძეგლებს ამ ჯგუფს იგი მეზოლითურიდან ადრენეოლითზე გარდამავალ პერიოდს მიკუთვნებს, თუმცა იქვე აღნიშნავს, რომ ისინი ნეოლითის ადრეულ ეტაპს ახასიათებენ²¹.

აღნიშნული ძეგლების ტიპოლოგიური ანალიზისა და მათი დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანმეზოლითურ და ადრენეოლითურ ძეგლებთან შედარებას საფუძველზე ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია ამ ჯგუფის (კვირიკესა და ხუცუბნის) ქრონოლოგიური გათიშვა. კვირიკეს მასალა სრულ საფუძველს იძლევა, რომ იგი დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანმეზოლითური ძეგლების ჯგუფს მივაკუთვნოთ და განვიხილოთ ამ ძეგლებთან ერთობლიობაში.

შედარებით განსხვავებულ სურათს იძლევა ქობულეთისა და ხუცუბნის ტიპოლოგიური ანალიზი. აღნიშნული ძეგლების ქვის ინდუსტრია²² ძირითადად კაქისა და ობსიდიანის ნაწარმითაა წარმოდგენილი, კაქის მცირე უპირატესობით. ქვის დამუშავების ტექნიკას მიკროლითური ხასიათი აქვს. იარაღების უმრავლესობა ლამელაზეა ნაკეთები.

როგორც ვხედავთ, ამ ნიშნებით ეს ძეგლები ახლოსაა, როგორც კვირიკეს ჯგუფის ძეგლებთან, ისე ანაეულ I-თან.

ხუცუბნის ნამოსახლარზე ყურადღებას იქცევს ნუკლეუსების ფორმების სხვადასხვაგვარობა და დახვეწილობა. აქ ნაპოვნია პრიზმისებური, კონუსისებური და ფანქრისებური ნუკლეუსები (ზომები 1,5—5 სმ), რომელთაც ეწინევა ლამელების პირდაპირი ატკეცვა. დღეი რაოდენობითაა სწორწახნაგა დანისებური ლამელები. რომელთა უმრავლესობას გვერდები დამუშავებული აქვს. არის ოთხიოდე ბლაგვეზურგა ლამელა. მრავლადაა საქრისები (113 ც) და საფხეკები (85 ც). საქრისები წარმოდგენილია ცალმხრივი და ორმხრივი (გვერდისა და კუთხის) თავიობ და თავსწორებულშიანი ცალებით. საფხეკები მრავალფორმანობით ხასიათდება. აქ გვხვდება სწორსამუშაოპირიანი, ოვალური და მომრგვალოსამუშაოპირიანი, მაღალი და ორმაგი საფხეკები. სხვა იარაღებიდან აქ გვხვდება სახვრეტები, „ხოწები“, კომბინირებული, ხერხ-

²⁰ ს. გოგითიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 53.

²¹ С. И. Гогитидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 18.

²² ნ. ბერძენიძე, ლ. ნეპიერიძე, ქვის ხანის ნამოსახლარები კონტრინის ხეობაში. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები. I, თბ., 1964; С. И. Гогитидзе, დასახ. ნაშრ.

სებური, ისრისმაგვარი, ჩასართისებური და სეგმენტისებური იარაღები. აქ კოლექციაში რიყის ქვის იარაღები არ არის. 1959 წელს ჩვენ მიერ ხუცუბანში საძიებო თხრილების გაკეთებისას აღმოჩნდა რიყის ქვის საწაფი, მასზე ძველა პატინის უქონლობისა და ხუცუბნის დარღვეული ფენების გამო ჩვენ მიერ გამოთქმული იყო ეკვი მისი ძირითადი კომპლექს-სადმი ეუთენილების შესახებ. მას შემდეგ, რაც დარკვეთის უძრავ გვიანმეზოლითურ ფენაში ვიპოვეთ რიყის ქვის საწაფი, საჭიროდ მიგვაჩნია ამ იარაღის განმეორებით შემოწმება და მისი ამ კომპლექსისადმი ეუთენილებს საკითხის დადგენა.

აქარის ძეგლებს შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ს. ქობულეთის ნამოსახლარის მასალებს²³. დღეისათვის ეს კოლექცია უკვე 5261 ერთეულს ითვლის. ამასთანავე საინტერესოა ის, რომ ამ მასალების დიდი ნაწილი უძრავი კულტურული ფენებიდან მომდინარეობს. აქ ისევე როგორც ხუცუბანში, დიდი რაოდენობითაა ნაპოვნი ნუკლეუსები: პრიზმისებური, კონუსისებური და ფანქრისებური (47 ც). ანატკეც (1972 ც) — ანატკეხები (1040 ც), ლამელები (1337 ც). ყურადღებას იქცევს დანისებურა ლამელები დაბლაგვებული გვერდით, გვერდამოღარული და თავგამოყვანილა ლამელები. იარაღების წამყვანი ფორმებია საჭრისები (306 ც) და საფხეკები (112 ც). აქ საჭრისების მთელი სერიებია, სადაც წამყვანი ადგალი უჭირავს მარტივ ცალმხრივ და ორმხრივ საჭრისებს, მათ შორის არის კუთხისა და თავრეტუშირებულებიც. საფხეკები ხასიათდება ოვალური და სწორი სამუშაო პირით; არის მომრგვალო, მაღალი, ორმაგი, ამოღარული თავირბ და თავსწორრეტუშირებულებიც. იარაღებიდან კოლექციაში გვხვდება სახვრეტები, ხერხები, ჩასართისებური, ნამგლისებური, ისრისმაგვარი და კომბინირებული იარაღები.

რიყის ქვის იარაღებიდან ნაპოვნია შურდულის ქეხები (6 ც).

მასალის უბრალო აღწერილობიდანაც კარგად ჩანს, რომ ხუცუბნისა და ქობულეთის კომპლექსები იდენტურია და იარაღთა ფორმებით და ქვის დამუშავების ტექნიკით გარკვეულ სიახლოვეს იჩენენ კვირიკესა და საერთოდ გვიანმეზოლითურ მასალებთან, თუმცა ეს მსგავსება გაცილებით უფრო დიდი და არსებითია ადრენეოლითურ ძეგლებთან, კერძოდ, ტერიტორიულად მასთან ახლოს მდგომ ანასეულ I-თან. გვიანმეზოლითისაგან (კვირიკე) განსხვავებით, ხუცუბნისა და ქობულეთის კომპლექსებში ყურადღებას იქცევს ნუკლეუსების მრავალფეროვნება. ფანქრისებური ნუკლეუსების გარდა აქ გვხვდება პრიზმისებური და კონუსური ნუკლეუსები, შემჩნევა ქვის პირველადი დამუშავების ტექნიკის გაუმჯობესება, ლამელების ატკეცვის ხარისხის სრულყოფა. ამ ნიშნით კინტრიშის ნამოსახლარების კომპლექსები უფრო ახლოსაა ანასეულ I-თან, ვიდრე კვირიკესთან.

კინტრიშის ნამოსახლარების საფხეკები ფორმებით და დამუშავების ტექნიკით უფრო ახლოს დგანან ანასეულ I-თან, ვიდრე კვირიკესთან, თუმცა აქ ჭერ კიდევ ვხვდებით გვიანმეზოლითისათვის დამახასიათებელ ფორმებს. კინტრიშის საფხეკებისათვის ანასეული I-ის მსგავსად დამახასიათებელია შემალღებული სამუშაო პირი გაფორმებული ფაქიზი, მცოცავი რეტუსითა.

²³ И. С. Гогитидзе. *დასახ. ნაშრ.*

სამუშაო პირი ხშირად შემალღებულია წნეებით რეტუმით. ეს ერთ-ერთი არსებითი და საერთო ნიშანია ანასეული I-ისა და კინტრიშის ნამოსახლარების ქვის დამუშავების ტექნიკისა. დამუშავების აღნიშნული ხერხი დახვეწილ იერს აძლევს იარაღებს, თუმცა აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ კინტრიშის ნამოსახლარებზე საფხვეებს ჯერ არ მიუღწევიათ ისეთი სრულყოფილი ფორმებისათვის, როგორც ამას ადგილი აქვს ანასეულ I-ში. კინტრიშის ნამოსახლარების ერთ-ერთი არსებითი განსხვავება ანასეული — I-საგან არის რიყის ქვის გახედილი — გაპრიალებული იარაღების უქონლობა. თუმცა რიყის ქვის უხეში იარაღების გამოყენება უკვე დაწყებული ჩანს შურდულის ქვებისა და შეესაძლოა საწაფის სახითაც.

კინტრიშის ნამოსახლარების ქვის დამუშავების ტექნიკისა და იარაღების ტიპოლოგიური ანალიზი კარგად გვიჩვენებს, რომ ეს ძეგლები დიდ სიახლოვეს იჩენენ გვიანმეზოლითურ ძეგლებთან და თავისი ფესვებით მჭიდროდ უკავშირდებიან მათ, მაგრამ ამავე დროს მათთან შედარებით მათ განვითარების გარკვეული გზა აქვთ გავლილი და მსგავსებას იჩენენ ანასეულ I-თან, თუმცა მასთან შედარებით არქაულად გამოიყურებიან. ძეგლების ზემოთ მოტანილი შედარება ცხადყოფს, რომ კინტრიშის ნამოსახლარებს შუალედური აღვლია უკირავს გვიანმეზოლითურსა და ადრენეოლითურ ძეგლებს შორის.

აღნიშნული მოსაზრება, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მიღებულია ამ ძეგლების ქვის ინდუსტრიების დამუშავების ტექნიკისა და იარაღთა ტიპოლოგიის შესწავლის შედეგად. მაგრამ თუ გავხსენებთ დარკვეთის ების სტრატოგრაფიას და იმასაც, რომ დარკვეთის V და IV ფენებს შორის გვაქვს ერთი მეტრის სისქის სტერილური ფენა, მაშინ უსაფუძვლო არ იქნება დაშვება, რომ კინტრიშის ნამოსახლარები შესაძლოა შეესატყვისებოდეს ამ სტერილური ფენის შესაბამე ქრონოლოგიურ მონაკვეთს. ეს მით უმეტეს შესაძლებლად გვეჩვენება, იმიტომ, რომ კინტრიშის ძეგლები კარგად თავსდება გვიანმეზოლითისა და ადრენეოლითის შორის, როგორც ქრონოლოგიურად, ისე ტიპოლოგიურად და ევალუენს გვიანი მეზოლითიდან ადრენეოლითზე გადასვლის ერთიან, უწყვეტ სურათს.

ამგვარად, აღნიშნული ძეგლების ქვის ინდუსტრიები საშუალებას იძლევიან თვლი გავადევნოთ დასაკლეთ ამიერკავკასიაში გვიანმეზოლითიდან ადრენეოლითზე თანდათანობითი გადასვლის პროცესს.

გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური კაყის ინდუსტრიების დიდი სიახლოვისა და ამ კულტურების მჭიდრო გენეტიკური კავშირის გამო დიდ სიძნელეს წარმოადგენს მსგავსი ძეგლების დიდი ჯგუფიდან (როცა სტრატოგრაფია არა გვაქვს) ცალკეული ეტაპის შესაბამისი კომპლექსების გამოყოფა. იმიტომ პირველ რიგში (რა თქმა უნდა, კომპლექსის სხვა დამატარებელი ფორმების გათვალისწინებით) ყურადღება უნდა გამახვილდეს თვისებრივად ახალ, საეტაპო ნიშნებზე, რომლებიც ხშირად ამა თუ იმ ეტაპის დაწყების მარკენებელია. თვისებრივად ახალი ნიშნები უნდა შეჩვენდეს სტრატოგრაფიკულ ძეგლებს მონაცემებთან და მხოლოდ ამგვარი შედარების შედეგად მოხდეს ქრონოლოგიური კომპლექსების გამოყოფა. სხვაგვარად შეუძლებელი იქნება საზოგადოების ისტორიული განვითარების ეტაპობრივი შესწავლა. მაგალითად: სტრატოგრაფიულად დასაბუთდა, რომ რიყის ქვის უხეში (გაპრიალებული-გაუხეხავი) იარაღების გამოყენება გვიანმეზოლითის ემთხვევა (ცივი მღვიმე, დარკვეთი, ჩოხი II—I, სოსრუკო II—I), ხოლო ქვის ინდუ-

სტრუქტურის მეორე სიახლე — ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან გახეხილ-გაპრიალებული იარაღების (ცულების, სათლელების და სხვ.) დამზადება ადრენეოლითში (ცივი-მღვიმის ზედა ფენა, დარკვეთი 1) იწყება. თვისებრივ ახალ ნიშნად უნდა ჩაითვალოს აგრეთვე კერამიკის გაჩენა ან მწარმოებლური მეურნეობის მაჩვენებელი სხვა რომელიმე ნიშანი და სხვ. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ამა თუ იმ ეტაპის წამყვანი და დამატარებელი ნიშნების გამოყოფას.

გვიანმეზოლითური კულტურის დახასიათებასთან დაკავშირებით მინდა შევეხო ეძანის ეხის თარიღს. როგორც ცნობილია, იგი მ. გაბუნიას მიერ განვითარებული მეზოლითითა დათარიღებული²⁴.

ვიღრე ეძანის მასალისა და კავკასიის ზედაპლეოლითური და მეზოლითური ძეგლების ტიპოლოგიურ შედარებაზე გადავიდოდეთ, მინდა შევეხო ეძანის სტრატეგრაფიულ მონაცემებს.

ეძანის ეხის წინა ნაწილი გათხრების დაწყებისათვის თითქმის მთლიანად დანგრეული დახვდა ექსპედიციას. მ. გაბუნიას ნაშრომიდან²⁵ კარგად ჩანს, რომ ეძანის ეხში დიდი ადგილი სჭერია ფენების გადარეცხვასა და გადაადგილებას, რის შედეგადაც ეხის შიდა ფართობზე (D 2—3, E 2—3, და F₃ კვადრატებში) არ იყო შემორჩენილი კულტურული ფენები, ხოლო ეხის იატაკს უშუალოდ ზემოდან ედო 2—3 სმ სისქის კორდოვანი ფენა. მ. გაბუნია ვარაუდობს, რომ ეხის ამ ნაწილში კულტურული ფენა საერთოდ არ უნდა არსებულებოდა, იმის გამო, რომ ეხი დაბალია და იქ ადამიანს გაუქირდებოდა ცხოვრება. ეს ვარაუდი არ მიგვაჩნია გამართლებულად, რადგან კავკასიისა და უკრაინის მთელ რიგ მღვიმეებსა და ეხების უკანა კედელთან (სადაც სიმძლვე ნშირად მცირეა) მოწყობილი იყო თავისებური საკუქნაოები, ხაროები სურსათ-სანოვავისა და იარაღის დასამზადებელი ნედლეულის შესანახად (ამის კარგი მაგალითია შანყობის ეხი). ასეთ ადგილებში ეხების უკანა კედელთან, ე. წ. თავისებურ „ჭიბებში“ თითქმის ყოველთვის არის კულტურული ფენები, ეს აქ მით უმეტეს საგულისხმებელია, რადგან ეძანი არ იყო ღრმა ეხი, ამიტომ საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ კულტურული ფენები აქ უნდა ყოფილიყო.

მ. გაბუნიას მეორე ვარაუდი²⁶, რომ აქედან კულტურული ფენა გამოირეცხა, უფრო სწორი უნდა იყოს. უკანასკნელი ვარაუდის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის, რომ კულტურული ფენები არ იყო ნაპოვნი ეხის C 4, 5, 6; D 4, 5, 6; G 5, 6; H 4, 5 და U 4, 5, 6 კვადრატებში. ეს კვადრატები დღეს ეხის წინა ფართობზე მდებარეობენ, ეხის ჩამოქუევაზე კი ძინი ეხის წინა ნაწილში ექცეოდნენ, სადაც ყველაზე მძლავრი ფენები იყო ზაეარაუდებელი. გათხრების დროს ამ კვადრატებში ნაშთები არ აღმოჩნდა, ხოლო მის ქვემოთ ფერდის დაქანების მატებასთან ერთად იზრდება კულტურული ფენის სიმძლავრე და მასში მოპოვებული ნაშთების რაოდენობაც. ეხიდან 6—7 მეტრის დაშორებით კულტურული ფენის სიმძლავრე 40 სმ-ს აღწევდა²⁷. კულტურული ფენების განლაგებისა და ნაშთების პოვნის ზემოთ აღწერილი სურათი აშკარად მოწმობს, რომ ეძანის ეხში დიდი ადგილი სჭერია ფენების გადაადგილების პროცესს. ეხის ჩამოქუევის შემდეგ მისი წინა ნაწილი, რომელიც დია ცის ქვეშ დარჩენილია აღარ იყო დატული ფიზიკური ფაქტორ-

²⁴ მ. გაბუნია. თრიალეთის მეზოლითური კულტურა, თბ., 1976, გვ. 82.

²⁵ იქვე, გვ. 19.

²⁶ იქვე, გვ. 19.

²⁷ მ. გაბუნია. დასახ. ნაშრ., გვ. 19.

ბის ზემოქმედებისაგან, რამაც განაპირობა ეხის ამ ნაწილიდან ფენების გადარეცხვა ფერდის დაქანების მიმართულებით და ეხიდან 6—7 მეტრისა და უფრო შორს, მისი მეორედ გადალექვა.

ამგვარად, ეძანის ეხის სტრატოგრაფიული მონაცემები და საველე დაკვირვება ექვს გარეშე გაფიქრებინებს, რომ ეძანის ეხში აღგილი ჰქონდა ფენების ინტენსიურ გადარეცხვას, მათ გადაადგილებას და მეორედ გადალექვას.

აღნიშნულ დასკვნას ასაბუთებს აგრეთვე ის, რომ ეძანის ეხში თიქმის არაა ნაპოვნი ძვლის იარაღები (ერთადერთი იარაღია მხოლოდ) და ძალიან ცოტაა ფაუნის ნაშთები.

ძვლის იარაღების უქონლობისა და ფაუნის მასალის ზომიერის მიზეზი უნდა იყოს ფენების გადარეცხვა — გადაადგილება, რაც ხელს უშლიდა ოსტეოლოგიური მასალის შენახვას.

აღნიშნულ დასკვნას დამაჯერებლობას მატებს ეძანის ეხის ქვის ინდუსტრიის ტიპოლოგიური და შუდარებითი ანალიზის შედეგები.

ეძანის ეხის განათხარი მასალის შესწავლა აშკარად გვიჩვენებს, რომ ეს კომპლექსი ერთდროული არ არის და სხვადასხვა ეპოქის ნაშთებისაგან შედგება.

ეძანის კოლექციონში არის მკაფიო გვიანმეზოლითური კომპლექსი, მაგრამ იგი შეადგენს მხოლოდ ეძანის მრავალრიცხოვანი კოლექციის ერთ ნაწილს, ამასთანავე აქ არის მკაფიოდ წარმოდგენილი გვიანმეზოლითზე უფრო ადრეული და უფრო მოგვიანო კომპლექსები. ისინი არ უნდა აეურიოთ გადმონაშთებში და არც ახალ ელემენტებში.

გადმონაშთის ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისებაა იარაღების დაუღვარი კეთება, დამუშავების ტექნიკის დაცემა, ფორმების გადაგვარება და, რაც მთავარია, სიმცირე. გადმონაშთური ელემენტები არასოდეს არ არის წარმოდგენილი მკაფიოდ და ჰარბად. აქ წარმოდგენილია ზედაპალეოლითურ-ადრემეზოლითური მასალები გადმონაშთის არ წარმოდგენენ. ყოველივე ეს კარგად ჩანს მასალის ანალიზის დროს.

ეძანის ეხის მრავალრიცხოვანი საფხეკების (369 ცალი) განხილვა აშკარად გვიჩვენებს, რომ აქ არის გვიანზედაპალეოლითურ-ადრემეზოლითისათვის დამახასიათებელი ვიწრო ლამელებისა და ლამელისებურ ანატაკეცებზე დამზადებული წაგრძელებული კიდურა საფხეკები, ოვალური ან სწორი სამუშაო პირით. ამგვარი საფხეკები დამახასიათებელია კავკასიის გვიანზედაპალეოლითური — ადრემეზოლითური ძეგლებისათვის (ქვაპარა, ჰახათი, ჩოხი სუსრუყო). ეს იარაღები ეძანში გადმონაშთის სახით კი არ არის, წარმოდგენილი, არამედ აქ გვაქვს მათი საკმაოდ დიდი, მკაფიო და დახვეწილი კოლექცია.

ლამელებზე დამზადებული ოვალურსამუშაოპირიანი, თავირიბრეტუმიანი და თავსწორრეტუმიანი საფხეკების (164 ცალი) დიდი უმრავლესობა ადრემეზოლითური იერისაა. ადრეული იერის საფხეკების განსხვავება გვიანმეზოლითური და ნეოლითური ფორმებისაგან შეუქმნეელი არ დარჩენია მ. გაბუნისა და მას თავის ნაშრომში ცალ-ცალკე ტაბულაზე მოუთავსებია ადრეული და მოგვიანო ეპოქების საფხეკები²⁸. ამას გარდა, ნაშრომში რამდენჯერმეა აღნიშნული, რომ აქ არის ადრენეოლითისათვის დამახასიათებ-

²⁸ მ. გაბუნია, დასახ. ნაშრ., ტაბ. II და III.

ბელო საფხეკეები. ეძანის კოლექციაში მკაფიოდაა წარმოდგენილი მოკლე ლაქელისებურ ანატეკეებზე ან მოკლე თხელანატეკეებზე დამზადებული ოვალურ სამუშაოპირიანი (გვერდებზე რეტუსით), მომრგვალო გვიანმეზო-ლოთური საფხეკეები.

ამავე კოლექციაში რელიეფურად გამოიყოფა ნეოლითური იერის საფხეკეები, განსაკუთრებით მიკროლითური და მომრგვალო ფორმისანი. ეს იარაღები არ არის კომპლექსებში ახალი ელემენტების გაჩენის მუწყებელი. მათ კარგად ჩამოყალიბებული, სრულყოფილი ფორმა აქვთ და ანასეული I-ის ცალების ზუსტ ანალოგებს წარმოადგენენ. ისინი იმდენად ჰვანან ერთმანეთს, რომ ერთი ხელოსნის დამზადებულ იარაღებს წაავჯანან.

ეძანიდან მომდინარეობს ნუკლეუსების მრავალრიცხოვანი კოლექცია (173 ც). მათში კარგად გამოიყოფა გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითურ ფანქრისებური, კონუსური და პრიზმისებური ნუკლეუსები. საინტერესოა ჩვეულებრივ წარმოდგენს ბრტყელი ნუკლეუსების ჭგუფი (42 ცალი). მათ შ. ვაბუნია ეძანის კოლექციის დამახასიათებლად მიიჩნევენ და აღნიშნავენ²⁹, რომ ასეთი ნუკლეუსები საქართველოში უკვე გვხვდება ზედა პალეოლითიდან, უთითებს მღვიმეებს და შავ მღვიმეებს (თუმცა უკანასკნელი საქართველოში არაა) და ნაშრომის იმავე და მომდევნო გვერდზე აღნიშნავენ, რომ დევისხვრელში, საკაიში და გვარჯილას — კლდეში ამგვარი ნუკლეუსები არ არის. ირკვევა, რომ საქართველოს არც ერთ საეტაპო ზედაპალეოლითურ ძეგლში ამგვარი ნუკლეუსები არა გვაქვს. ნაშრომში ნათქვამია, რომ ეს ნუკლეუსები მეზოლითში სრულყოფას აღწევენ და აქვე ჩამოთვლის რიგ ადრემეზოლითურ ძეგლებს — ქვაპარა, ჭახათი, ენწერი, იაშთხვა, ქვედი, წონა და აღნიშნავენ, რომ აქ ბრტყელი ნუკლეუსები არ არის. ასე, რომ გაუგებარია, რომელ მეზოლითურ ძეგლებში აღწევენ ეს ნუკლეუსები სრულყოფას. თუ ნაგულისხმევია გვიანმეზოლითური ძეგლები, მაშინ უნდა ყოფილიყო აღნიშნული. მაგრამ ამგვარი ნუკლეუსები არც გვიანმეზოლითური ძეგლებისათვისაა დამახასიათებელი, გამოჩაყლისია სოსრუო (ყაბარდო). არ გვხვდება ბრტყელი ნუკლეუსები ჩოხის არც ერთ ფენაში, რომელშიაც კარგადაა წარმოდგენილი მეზოლითური კულტურის განვითარების საფეხურების თანმიმდევრობა. იგი არ არის ნაპოვნი აგრეთვე ციხ-მღვიმეში და დარკვეთის V ფენაში. განხილული მასალებიდან ჩანს, რომ ბრტყელი ნუკლეუსები არ არის დამახასიათებელი გვიანი მეზოლითისათვის. გვიანი მეზოლითის დამახასიათებელი ფორმებია ფანქრისებური, კონუსისებური და პრიზმისებური ნუკლეუსები, მიკროლაქელების ბრტყელის კვალით, სქარობის ფანქრისებური. ვფიქრობთ, აქ ყურადღება უნდა გამახვილებულიყო კოლექციაში არსებული ადრეული იერის ნუკლეუსებზე და გამოყოფილიყო ტიპოლოგიურად ადრეული და გვიანი ჭგუფები. დისკოსებური, სოლისებური და სამფუძიანი ნუკლეუსები ადრეულ ჭგუფში უნდა გამოყოფილიყო. დისკოსებური ნუკლეუსები ითვლება ქვედაპალეოლითური ტრადიციების გადმონაშთად, რომელიც საკმაოდ ძლიერი ჩანს კავკასიის გვიანზედაპალეოლითურ და ზოგჯერ ადრე მეზოლითურ ძეგლებშიც. დისკოსებური და სოლისებური ნუკლეუსები ცნობილია სამერცხლე — კლდის ზედაპალეოლითური ფენიდან³⁰. ჩოხის ადრემეზოლითში

²⁹ შ. ვაბუნია. დასახ. ნაშრ., გვ. 30.

³⁰ შ. ნიორაძე. სამერცხლე-კლდის მღვიმე. გვ. 45.

დისკონსენტური ნუკლეუსები ნაპოვნია პრიზმისა და კონუსის ფორმის ნუკლეუსებთან ერთად. გვიანმეზოლითში ამგვარი ნუკლეუსები ან არ არის, ან თითო ოროლაა და ისიც საჩებ იარაღად გადაკეთებული (ჩოხი I—II, დარკვეთი V). სოლისებური და სამფუძიანი ნუკლეუსები გვხვდება ზედა პალეოლითში და მის ბოლოს. გადმონაშთის სახით იგი შეიძლება შეგვხვდეს ადრემეზოლითში. გვიანმეზოლითში ამგვარი გადმონაშთები ცნობილი არ არის. უნდა ვიფიქროთ, რომ ნუკლეუსების ეს ადრეული ჯგუფი დამახასიათებელი იყო ეძანის გვიანზედაპალეოლითური თუ ადრე მეზოლითური ფენისათვის. ზედა პალეოლითური და ადრემეზოლითური კომპლექსებს შორის ზღვარის დადება საკმაოდ ძნელია. ხშირად ამ კომპლექსებში მერარდება ანალოგიური იარაღთა ტიპები.

ეძანის კომპლექსის არაერთგვაროვნებაზე მეტყველებს აგრეთვე მიკროლითური ნაწარმი. კავკასიის არც ერთი სტრატოფიცირებული ძეგლის გვიანმეზოლითურ კომპლექსში არ გვხვდება მიკროლითური ნაწარმის ისეთი შერწყმა, როგორც ეძანშია. აქ თავმოყრილია აშკარად სჭვადახევა ეპოქებისათვის დამახასიათებელი მიკროლითური იარაღი.

ეძანის კოლექციაში გამოიყოფა მიკრონაწარმის ადრეული ჯგუფი რომელიც დამახასიათებელია გვიანი ზედაპალეოლითისათვის, ადრემეზოლითისათვის და მხოლოდ გადმონაშთის სახით გვხვდება გვიანმეზოლითში. ეს იარაღები წარმოდგენილია ბლაგვზურგა, ბლაგვერდა. გრავეტისებური თუ შეტელპერონის ტიპის წვეტანებრსა თუ ბლაგვერდა დანების სახით, ასინეტრიული სამკუთხედებით და ზოგ შემთხვევაში უხეში ტრაპეციებითა და დიდი ზომის სეგმენტისებური იარაღებით. ეძანის ადრეული ჯგუფის მიკროიარაღების დამზადების ხარისხი, ფორმების მრავალფეროვნება და მრავალრიცხოვნება გვიჩვენებს, რომ იარაღების ეს მკაფიო ჯგუფი გადმონაშთს ან წარმოდგენს, არანედ იგი ეძანის კოლექციის დანარჩენ, ზემოთ აღნიშნულ ადრეულ იარაღებთან და ნუკლეუსებთან ერთად ქმნის ერთი გარკვეული ეპოქის, კერძოდ, გვიანზედაპალეოლით — ადრემეზოლითისათვის დამახასიათებელ კომპლექსს. შესაძლოა ამავე ჯგუფს ეკუთვნოდეს ისრისპირები, რომლებიც კავკასიის გვიანმეზოლითში ჭერჭერობით არ ჩანს.

ეძანის კოლექციაში გვიანმეზოლითურთან ერთად ადრემეზოლითური კომპლექსის უდავო არსებობაზე მიუთითებს ის მრავალრიცხოვანი პარალელური, რომლებიც ეძანის ადრეული ჯგუფის მასალას მოეპოვება კავკასიისა და კერძოდ, დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითურ და ადრემეზოლითურ ძეგლებში, ეს ანალოგები აქ არ მოგვაქვს იმის გამო, რომ ისინი საკმაოდ მრავლად მოტანილი აქვს მ. ვაბუნიას თავის ნაშრომში¹.

მიკროლითების აშკარად გვიანდელ ჯგუფს ქმნის დახვეწილი ფორმის ორფერდამუშავებული და სამფერდამუშავებული ტრაპეციები და რკალდაბლაგვებული მცირე ზომის სეგმენტები.

იარაღების ამ ჯგუფს შესაბამისი მასალა მოეძებნება ეძანის კოლექციაში ზემოთ ჩამოთვლილი ნუკლეუსებისა და საფხეკების გვიანდელი ჯგუფების სახით. ამავე კოლექციას უნდა ეკუთვნოდეს მიკროდანა.

ამგვარად, ეძანის ეხის სტრატოგრაფიული მონაცემებისა და კოლექციის წაწყვანი და დამათარილებელი ელემენტების დეტალური ანალიზი

¹ მ. ვ ა ბ უ ნ ი ა. დასახ. ნაშრ., გვ. 75—76, 80.

ცხადყოფს, რომ ეძანში მოქმედი გარეგანი ფაქტორების წყალობით დიდ-ადილი ჰქონია კულტურული ფენების გადარეცხვასა და გადაადგილებას, რის შედეგადაც აქ მეორად დანალექ მდგომარეობაში იქნა მოპოვებული არაერთდროული კოლექცია, რომელიც შეიცავს გვიანი ზედა პალეოლით — ადრემეზოლითის, გვიანი მეზოლითის და ადრენეოლითის კულტურულ ნაშთებს.

ეძანის ეხის მასალის არაერთგვაროვნების კიდევ ერთი დამამტკიცებელი საბუთია პატარა კოლექცია, რომელიც ეძანის ეხის მახლობლად იყო ნაპოვნო ე. წ. „ეძანის გაწყვეტილ ფენაში“. აღნიშნულ კოლექციას მ. გაბუნია ეძანის ეხის კომპლექსს უკავშირებს, მის ორგანულ ნაწილად მიიჩნევს და ეხის თარიღის შესაბამისად მასაც განვითარებული მეზოლითით ათარიღებს²². მაგრამ კოლექცია ისევე, როგორც ეძანის მთლიანი მასალა არაერთგვაროვნების შესანიშნავი ნიმუშია. იგი, მართალია, მცირერიცხოვანია, მაგრამ შეიცავს მეტად ტიპურ, დამატარილებელ ფორმებს, რომლებიც მკაფიოდ გვიჩვენებს სხვადასხვა დროის მასალის ერთად მოხვედრას. კოლექციის ასეთ მთავარ ფორმად მიგვაჩნია დიდი ზომის კონუსური ნუკლეუსი, რომლის სიგრძე 12,5 სმ-ია. სიგანე — 6 სმ, ფუძის დიამეტრი 5,5 სმ და გრძელი სამფერდდამუშავებულ ტრაპეციები. აღნიშნულ ნუკლეუსს არაფერი საერთო არა აქვს ეძანის ეხთან. როგორც ტიპოლოგიურად, ისე სტრატოგრაფიულად. ამ ნუკლეუსიდან ატკეცილი ლამელების ნეგატივები და ზომა მოწმობს მისგან მაკროლამელის ატკეცვას. მაკროლამელები დამახასიათებელი არ არის არა მარტო საქართველოსა და კავკასიის მეზოლითისათვის, არამედ დღევანდელ ცნობილი მეზოლითისათვის საერთოდ. პირაქით, მეზოლითის მთავარი და ძირითადი თავისებურება. მისი ეპოქალური ნიშანი ყველგან. ყველა ქვეყნის მეზოლითურ ინდუსტრიებში არის მიკროლითურობა. ამასვე მოწმობს ეძანის ეხის მრავალრიცხოვანი (173 ცალი) ნუკლეუსები, რომელთა ზომები 1,5—6,5 სმ შორის მერყეობს, სიგანე კი 1,7—4 სმ შორის. მათში არ არის არც ერთი მსგავსი ნუკლეუსი. რომელიც მაკროლამელების ატკეცვის კვალს ატარებს. ჭერჭერობით კავკასიის, ყირიმისა და შუა აზიის მეზოლითურ ძეგლებში არ არის ნაპოვნი არც ერთი ანალოგიური ნუკლეუსი მაკროლამელების ატკეცვის კვალით.

სამაგიეროდ, ანალოგიური ნუკლეუსები დიდი რაოდენობითაა ცნობილი იმავე ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებიდან. — გაწყვეტილი ფენის“ ნუკლეუსი ზუსტ ანალოგიას წარმოადგენს შულავერის ნამოსახლარის I პირიზონტის ნუკლეუსებსა; ამგვარივე ნუკლეუსები ცნობილია არუხლო I, II, — ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებიდან. ანალოგიური ნუკლეუსები დამახასიათებელია შოშუ-თუფეს კულტურისათვის და ნაპოვნია ქიულთეფეს ქვედა ფენაში. ეს ნუკლეუსი იმდენად, ტიპურია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებისათვის (ენეოლითი) და იმდენად განსხვავებულია მეზოლითის ქვის დამუშავების ტექნიკისაგან, რომ იგი ეძანის ეხშიც რომ გვეპოვა, არ გვიქნებოდა საფუძველი მისი მეზოლითურად მიჩნევისა. ამ ნუკლეუსის ეძანის ეხში პოვნის შემთხვევაშიც კი იგი იქნებოდა მხოლოდ ეძანის ეხში მოგვიანო ფენის არსებობის მანიშნებელი. „გაწყვეტილი ფენის“ ქრონოლოგიურ არაერთგვაროვნებას მოწმობს აგრეთვე სამფერდდამუშავებული გრძელი სწორკუთხედები, რომლებიც დამახასიათებელია კავკასიის მეზოლითის

²² მ. გაბუნია. დსახ. ნაშრ., ტაბ. XV, ნახ. 1 და ტაბ. XIV, ნახ. 2—3.

ადრეული ეპოქისათვის. მაკროკონუსური ნუკლეუსისა და აღნიშნული სწორ-კუთხედების ერთად პოვნა პირველი ნიშანია ამ მასალების სხვადასხვა ფენებიდან მიმდინარეობისა.

აქ უფრო დეტალურად შეიძლება ეძიოს მრავალრიცხოვანი კოლექციის არაერთგვაროვნების დასაბუთება მასალის უფრო დაწვრთვებით ანალიზის საფუძველზე, მაგრამ ნაშრომის მოცულობა და მიზანდასახულობა არ იძლევა ამის საშუალებას. ვფიქრობთ, მოტიანილი მონაცემები სრულიად საკმარისია ეძიოს კოლექციის ქრონოლოგიური არაერთგვაროვნების საჩვენებლად.

ეძიოს ეხის კომპლექსის არაერთგვაროვნებაზე იმიტომ შეეჩერდით ასე დეტალურად, რომ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გვხვდება ეძიოს „მეზოლითური“ ნუკლეუსის საფუძველზე გაკეთებული არასწორი დასკვნები³³, ხოლო თვით მ. გაბუნიას ნაშრომში ეძიოს კომპლექსის ერთგვაროვნებაზე დაყრდნობით „გადაწყვეტილია“ თრიალეთის მეზოლითური კულტურის გენეზისის საკითხი³⁴.

აქვე მინდა შევეხო თრიალეთის მეზოლითური კულტურის გენეზისის საკითხს. აღნიშნულ ნაშრომში მ. გაბუნიას მრღებელი აქვს დასკვნა, რომ თრიალეთის მეზოლითური კულტურა გენეტიკურად უკავშირდება დასავლეთ საქართველოს ზედა პალეოლითს³⁵.

ამ დებულების დასამტკიცებლად მოტიანილი არგუმენტების განხილვად ჩანს, რომ არასწორი დასკვნების საფუძველი არის ეძიოს ეხის კომპლექსის მოჩვენებითი ერთგვაროვნება.

მიუხედავად იმისა, რომ მ. გაბუნია კარგად ხედავს და საგანგებოდ უსვამს ხაზს, რომ „ამ ქვის ინვენტარში (იგულისხმება ეძიოს ლ. ნ.) საკმაოდ გრილი უკავია ისეთ იარაღებს, რომლებიც დამუშავების დონითა და საერთო ხასიათით უკავშირდება უფრო ნეოლითური დროის ტექნიკურსა და სამეურნეო შესაძლებლობებს. ვიდრე პალეოლითურისა“³⁶, იგი მაინც არ გამოპოვებს ცალკე ამ კომპლექსს ეძიოს კოლექციის საერთო მასიდან. ასევე კარგად ხედავს იგი და ხაზს უსვამს აქ გვიანზედაპალეოლითთან ახლო მდგომ მასალებს. ყოველივე ამის მიუხედავად, ეძიოს მასალების ტიპოლოგიურ მონაცემებს იგი არ უკავშირებდა ეძიოს იმ სტრატეგრაფიულ სურათს, რომელიც აღწერილია ნაშრომში. სტრატეგრაფიული მონაცემები უბრალოდ მაინც რომ შეჯერებულყო ტიპოლოგიურთან, აუცილებლად გამოჩნდებოდა საჭიროება ეძიოს დიდ კოლექციაში სხვადასხვა დროის კომპლექსების გამოყოფისა.

როგორც ნაშრომიდან ჩანს, მ. გაბუნია ეძიოს მთელ კოლექციას ერთდროულად მიიჩნევს და მასში არსებულ ადრეოლითურ კომპლექსს ეძიოს კოლექციის პროგრესიულ ელემენტებად მიიჩნევს³⁷. ამასთან დაკავშირებით, აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ამა თუ იმ კომპლექსში თუ ფენაში გაჩენილი პროგრესიული ელემენტები არასოდეს არ არის ტიპური და სრულყოფილი, ისეთი როგორც შემდგომ ეპოქას ახასიათებს. პრიქით. მათი მთავარი ნიშანია

³³ თ. კ. დ. რ. ა. ძე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამაქროლითური კულტურის პერიოდიზაცია. თბ., 1976, გვ. 50.

³⁴ მ. გაბუნია, დასახ. ნაშრ., გვ. 69—79.

³⁵ იქვე, გვ. 81.

³⁶ მ. გაბუნია, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XII, სურ. 6.

³⁷ იქვე, გვ. 80.

ფორმების პრიმიტიულობა და მათი ჩანასახის სახით წარმოდგენა. ეძანშო ჩვენ ამგვარი სურათი არა გვაქვს. ეძანის ნეოლითური იარაღები ტიპურია, დახვეწილია, როგორც ფორმა ისე დამუშავების ტექნიკა. ისინი ზუსტ ანალოგებს წარმოადგენენ აღრენეოლითური იარაღებისა. თავისი მოსაზრების შესამაგრებლად მ. გაბუნია იშველიებს სტატისტიკურ მეთოდს³⁸ და ასკვნის, რომ ეს პროგრესიული ელემენტები კოლექციაში ცოტაა, დაახ. 7,5%. საქმე ეძანშია, რომ ნეოლითური ფენა ეძანის ეხში, რა თქმა უნდა, იდო მეზოლითურა თვის თაზე, ამიტომ გადარეცხვის პროცესების მოჭმედება ყველაზე ძმლაზრად სწორედ მას უნდა განეცადა, რის გამოც მასალის დიდი ნაწილი განადგურდა. არ არის გამორიცხული, რომ ეძანის ეხში ენეოლითური ფენაც იყო. თუ ეძანის კულტურისეულ კოლექციაში არსებული ორმხრივდამუშავებულო შუბისპირი³⁹ ნამდვილად ამ ეხშია ნაბოენი (უნდა ვიფიქროთ, რომ აქედანაა, რადგან ბ. კულტურის სხვაგან ნაბოენ მასალებს არ მიურეედა ეხის მასალებს), მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ეხში ენეოლითური ფენაც ყოფილა, რომელიც კიდევ უფრო პირწმინდად გადარეცხილა. ორმხრივდამუშავებული შუბისპირეები, დიდი ზომის კონუსური ნუკლეუსი ენეოლითური ეპოქის დამათარილებული ფორმაა. მსგავსი იარაღები მეზოლითსა და აღრენეოლითს არ ახასიათებს.

თრიალეთის მეზოლითური კულტურისა და დასავლეთი საქართველოს ზუდაპალეოლითის გენეტიკური კავშირის მიჩენებლად მ. გაბუნიას მიანჩნია ეძანისა და გვარჯილას-კლდის ზოგიერთი საერთო ნ:შანი⁴⁰. კერძოდ: ას-მეტრიული სამკუთხედების სიჭარბე, „ანკვისებური იარაღი“, მიკროდანა და ისრისპირები. აი იარაღები, რომელთა ფორმების მსგავსების საფუძველზე დადგენილია ეძანის გენეტიკური კავშირი გვარჯილას — კლდესთან და გადაწყვეტილია თრიალეთის მეზოლითური კულტურის გენეზისის საკითხი.

განვიხილოთ ეს მსგავსი ნიშნები; მთავარ ნიშნად დასახელებულია ასიმეტრიული სამკუთხედების სიჭარბე, რომელიც ახასიათებს როგორც ეძანს, ისე თითქმის გვარჯილას-კლდეს. აქვე იგი აღნიშნავს, რომ ეს ნიშანი (ე. ი. ასიმეტრიული სამკუთხედების სიჭარბე) განასხვავებს გვარჯილას-კლდეს დას. საქართველოს აღრემეზოლითური ძეგლებისაგან და აახლოებს ეძანთან⁴¹.

უნახოთ, როგორია ფაქტობრივი ვითარება. რამდენად სწორია ის წინაძებრები. რაზედაც გაკეთებულია დასკვნა. ამის შესამოწმებლად მივმართოთ თერთ მ. გაბუნიას მიერ შედგენილ ცხრილს⁴² ეძანისა და გვარჯილას — კლდისათვის. ამ ცხრილის მიხედვით, ეძანის ასიმეტრიული სამკუთხედები მასალის საერთო რაოდენობის 18,4%-ს შეადგენენ (სულ 353 ცალი სამკუთხედი); ხოლო გვარჯილას-კლდეში 0,897%-ს (სულ 19 ცალი სამკუთხედი). ე. ი. მასალის საერთო რაოდენობის 1 პროცენტზე კი არ არის. როგორც ცხრილი გვიჩვენებს, არავითარი სიჭარბე ასიმეტრიული სამკუთხედებისა გვარჯილას-კლდეს არ ახასიათებს და, რა თქმა უნდა, ამ ნიშნით არც ემსგავსება იგი ეძანს. როგორც

³⁸ მ. გაბუნია. დასახ. ნაშრ., ტბ. XII, სურ. 6. გვ. 18, 19.

³⁹ მ. გაბუნია. იქვე. ტბ. XII, სურ. 6.

⁴⁰ იქვე. გვ. 76.

⁴¹ იქვე. გვ. 76.

⁴² მ. გაბუნია. დასახ. ნაშრ., 60.

ვხედავთ, ეძანისა და გვარჯილას-კლდის მთავარი მსგავსება დამყარებულია მცდარ ფაქტორ მონაცემებზე.

მ. გაბუნისას დასკვნა,⁴³ რომ გვარჯილას — კლდე, რომელიც ძალიან ახლოს ღვას დას. საქართველოს ადრემეზოლითური ძეგლებთან, განსხვავდება მათგან ასიმეტრიული სამკუთხედების სიკარბით, არ არის სწორი. ვნახოთ, რა ფაქტორი მონაცემებია ქვაქარაში. ლ. წერეთლის ნაშრომში არსებობს ამ ძეგლზე მოპოვებული იარაღების პროცენტული შეფარდების ცხრილი მასალის საერთო რაოდენობასთან. ქვაქარის მასალის ცხრილიდან ირკვევა, რომ ასიმეტრიული სამკუთხედები მასალის საერთო რაოდენობის 1%-ს შეადგენენ (იხ. ცხრილი)⁴⁴. როგორც ვხედავთ, ქვაქარის ასიმეტრიული სამკუთხედების პროცენტული შეფარდება ახლოსაა სწორედ გვარჯილას-კლდესთან და სწორედ ამ ნიშნითაც გვარჯილას-კლდე უფრო ახლოსაა ქვაქარასთან, ვიდრე ეძანთან.

როგორც მასალის მოტანილი ანალიზიდან ჩანს, გვარჯილას-კლდესა და ეძანის გენეტიკურ დაკავშირებას არაერთი საფუძველი არ გააჩნია. კიდევ უფრო არაფრის მოქმედია გენეტიკური კავშირის დადგენის თვალაზრისით იმ რამდენიმე იარაღის მსგავსება, რომელსაც ეყრდნობოდა ავტორი, კერძოდ, „ანკესისებური“ იარაღი⁴⁵. იგი სამართლიანადაა თვით გაბუნისას მიერ წინ-წყობებში ჩასმული. მკ. ააფერი საერთო არ უნდა ჰქონდეს ანკესთან არც ტიპოლოგიურად, არც პრაქტიკულად. ამგვარი საეჭვო იარაღის გამოყოფა სხვა კომპლექსებშიაც მოხერხებოდა. მიკროდანების აღნიშნული ტიპი სერიულად დამახასიათებელია ნეოლითისათვის. თუმცა მისი აღმოჩენის ცალკეული შემთხვევები ცნობილია უფრო ადრეული ძეგლებიდანაც, ეს იარაღი არ არის ტიპური ზედაპალეოლითისა და მეზოლითისათვის. ამიტომ მისი აქ პოვნის ფაქტი საინტერესოა თვით ამ იარაღის გენეზისისათვის. რაც შეეხება ისრის-წვეთს. ის სწორედ კარგი მაჩვენებელია ეძანის კოლექციის ადრეული წგულის მასალის ეპოქალური სიახლოვისა გვარჯილას-კლდესთან.

როგორც ვხედავთ, ეძანისა და გვარჯილას-კლდის რამდენიმე იარაღის მსგავსება არ იძლევა საფუძველს მათი გენეტიკური კავშირის სამტყციებლად. რაც შეეხება ეძანის კოლექციის ადრეული კომპლექსის მსგავსებას კავკასიის გვიანულადალიოლითთან და ადრემეზოლითთან (რის შესახებაც ზემოთ საგან-გებოდ გვეყონდა ლაპარაკი), ის ეპოქალური ხასიათისაა და ამ კომპლექსების ქრონოლოგიურ სიახლოვეზე მეტყველებს.

დასასრულ, გვინდა შევნიშნოთ, რომ თრიალეთის მეზოლითური კულტურის გენეზისის საკითხის გადაწყვეტა მომავლის საქმეა.

კულტურის გენეზისის საკითხების გადასაწყვეტად საჭიროა პირველ რიგში ამ კულტურის წესწავლა უფრო სრულფაოვანი ძეგლების საფუძველზე.

⁴³ იქვე. გვ. 76.

⁴⁴ ლ. წერეთელი. მეზოლითური კულტურა კავკასიის შვიზღვისპირეთში, თბ., 1973.

გვ. 62.

⁴⁵ მ. გაბუნისა. დასხ. ნაშრ., ტ. XII, სურ. 22.

ადრენეოლითი

უკანასკნელ წლებში ნელი ტემპით, მაგრამ მაინც იმატა კანკასიის ადრენეოლითური ძეგლების რიცხვმა. ამ ათიოდე წლის წინათ თუ მათი რაოდენობა დასავლეთ ამიერკავკასიაში მხოლოდ ანასეული I-თა და მასთან ქრონოლოგიურად ახლო ბდგომი კენტრიშის ნამოსახლარებით (ქობულეთი, ხუცუბანი) განისაზღვრებოდა, ახლა დასავლეთ ამიერკავკასიაში უკვე გვაქვს შრავალფენიანი ძეგლი (დარკვეთის ეხი), რომელშიც დატულია მეზოლით — ნეოლითის უძრავი ფენები. ამასთანავე, უფრო მკაფიოდ გამოიკვეთა ცივი მღვიმის ზედა ფენის (B) ადრენეოლითური თარიღი. ასე, რომ თუ აქამდე ადრენეოლითი გამოიყოფოდა ნეოლითური ძეგლების ტიპოლოგიური ანალიზისა და მათი შედარებითი შესწავლის საფუძველზე, ახლა უკვე სრული უფლება გვაქვს სტრატოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით გამოვყუთ. როგორც გვიანმეზოლითი ისე ადრენეოლითი. იმის გამო, რომ ადრენეოლითი მკიდროდ უკავშირდება გვიანმეზოლითს და აგრძელებს მის ტრადიციებს, ადრენეოლითის ნივთიერი მასალა ძალიან ახლოსაა გვიანმეზოლითურთან, ამიტომ ხშირად ჰქვია ამ კომპლექსების გამოყოფა.

მრავალფენიანი ძეგლების სუსტი შესწავლის გამო განსაკუთრებით ჰქვია ადრენეოლითის ქრონოლოგიური საზღვრების დადგენა მის წინა და მომდევნო ეტაპთან. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხის შესწავლის შემდეგ მოგვეცა საშუალება ადრენეოლითის ქვედა საზღვრის დადგენისა, რადგან ამ ეხში გვიანმეზოლითურ ფენას სივლის ადრენეოლითური — შუალედური სტერილური ფენით. სწორედ ამ სტერილურმა ფენამ შეუწყო ხელი კომპლექსების მკაფიო გამოყოფას.

ფენათა მკაფიო მონაცვლეობა ქრონოლოგიური საზღვრების დადგენის საშუალებას იძლევა.

დარკვეთის ეხისა და ცივი მღვიმის სტრატოგრაფიული მონაცემები, ასევე კავკასიის გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური ძეგლების ტიპოლოგიური გამოკვლევა გვიჩვენებს, რომ ადრენეოლითის ქვედა საზღვრად უნდა მივიჩნიოთ წინა თავეში განხილული ძეგლები, რომლებსაც ახასიათებს შემდეგი მთავარი ნიშნები: 1. მიკროჩასართების ტექნიკის განვითარება, 2. რიყის ქვას უხეში იჯარების გამოყენების დასაწყისი, 3. ფანქრისებური და მიკროკონუსური ნუკლეუსები, მათზე ვიწრო, სწორწახნაგა მიკროლამელების ატაკეცის კვლით, 4. ასიმეტრიული სამკუთხედები, 5. კიდურა. ოვალურსამუშაოპირიანი საფხეკები, დამზადებული მოკლე, განიერ ანატყეცებზე, 6. გადატეხელი ლამელის კუთხეზე დამზადებული ცალნზრივი და ორნზრივი მარტივი საჭრისებო

7. საჩენისებური იარაღი. ფაუნისტური მასალა ამ კომპლექსებში ძირითადად წარმოდგენილია: კეთილშობილი ირმით, შელით, გარეული ტახით, გარეული ცხვრით, გარეული თხით და მურა დათვიან.

ცხადა, აღნიშნული ნიშნები სხვადასხვა ძეგლებში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს სხვადასხვა სიმკვეთრით და უზარაფრთხეა დაზღვევით. ძირითადად კი ჭერჭერობით სტრატოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით ამგვარი (და მასთან ახლოს მდგომი) კომპლექსები უნდა მივიჩნიოთ ნეოლითის ქვედა საზღვრად.

განსაკუთრებით კირს ადრენეოლითის ზედა საზღვრის დადგენა. დარკვეთის ეხი ამის საშუალებას არ იძლევა. არ იძლევა ამის საშუალებას ჭერჭერობით კავკასიის არც ერთი სტრატოგრაფიული ძეგლი. ამიტომ ზედა საზღვრის გამოყოფა ჭერჭერობით ისევ ტიპოლოგიურ ანალიზს ემყარება. შუა ნეოლითის კომპლექსების სიმცირის გამო ვიდრე ახალი ძეგლები აღმოჩნდებოდეს, ადრენეოლითის ზედა საზღვრად უნდა მივიჩნიოთ ხორშის ტიპის ძეგლები. ხორშის კომპლექსს გ. გრიგოლია შუა ნეოლითით ათარიღებს¹. ამ ნამოსახლარს, ისევე, როგორც ადრენეოლითურს, კერამიკა არ ახასიათებს. გეომეტრიული მიკროლითებიდან აქ მხოლოდ ტრაპეციები გვხვდება. ისევე როგორც ჩვენთვის ცნობილ ადრენეოლითურ ძეგლებზე. ამასთანავე საინტერესოა, რომ აქ, ადრენეოლითური ძეგლების მსგავსად (ანასეული I, დარკვეთი I), არა გვაქვს ტრაპეციების სიჭარბე. ეს ნიშნები თითქოს აახლოვებს ხორშის სადგომის მასალებს ადრენეოლითთან, მაგრამ ამ ძეგლს აქვს ისეთი განმარტებელი ნიშანი, რაც ამ კომპლექსისა და ადრენეოლითური ძეგლების ქრონოლოგიურ დაშორებაზე მეტყველებს. ეს არის რიყის ქვის გაეხილვა-გაპრიალებული იარაღებს სიჭარბე ადრენეოლითთან შედარებით, თუმცა გვიანნეოლითთან შედარებით მათი რაოდენობა საკმაოდ მცირეა. აღნიშნულ ძეგლი შესწავლის პროცესშია, გამოქვეყნებულია მხოლოდ მოკლე ანგარიშები, ამიტომ უფრო ფართოდ მისი მონაცემების გამოყენება ჭერჭერობით შეუძლებელია.

ამ ძეგლზე უფრო მოგვიანოდ გამოიყურება შუა ნეოლითით დათარიღებული ლუმურისის ნეოლითური ნამოსახლარი². აქ ფართო განვითარებას აღწევს რიყის ქვის გაეხილვა-გაპრიალებული იარაღები, შეინიშნება მათი მრავალფეროვნება. რიყის ქვის იარაღებზე (ცულები, სათლელები) აქ უკვე დამახასიათებელია ფეკრდითი წახნაგების გაჩენა. განვითარების უფრო მაღალ ხარისხს აღწევს მიკროლითური ტექნიკა. აქ დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი სწორი დანისებური ლამელები, რომელთა შორის ბევრია მიკროლითური და გეომეტრიული ფორმის ჩასართები. ტრაპეციებთან ერთად გამოიყენებოდა სემინტებიც. მათი ფორმები საკმაოდ დახვეწილია, ხოლო დამუშავების ტექნიკაში გვხვდება სიახლე — სემინტები ორმხრივდამუშავებული რკალით. ტრაპეციებში გვხვდება, როგორც ორფერდამუშავებული, ისე სამფერდამუშავებულებიც. ლუმურისის კომპლექსი რიგი ნიშნებით განსხვავდება გვიანი ნეოლითის ძეგლებისაგან. ერთ-ერთი მთავარი განმარტებელი

¹ Г. К. Григолия, Г. И. Мирцхулава. Итоги работ археологической экспедиции по изучению каменного века мегрелии. Полевые археологические исследования в 1974 году (краткие сообщения), Т. 1976, с. 11.

² ქ. კალანდიაძე. ლუმურისის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1970 წ. ჩატარებულ სამუშაოთა შედეგები. მასალები საქ. და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, V, 1973, გვ. 132.

ნიშანია კერამიკის უქონლობა. ამით იგი უახლოვდება ადრენეოლითისა და შუა ნეოლითის (ხორში) ძეგლებს.

ნეოლითის შუა საფეხურის ძეგლები კავკასიაში ჯერჯერობით უცნობია. ანტიომ დღეისათვის ადრენეოლითის ზედა საზღვრად უნდა მივიჩნიოთ ხორშის ტიპის ძეგლები.

კამიერ-კავკასიის ადრენეოლითურ ნამოსახლარებს სხვადასხვა ტოპოგრაფიული მდებარეობა აქვს. ისინი ღია ნამოსახლარების სახით გვხვდება კასპიისზღვისპირეთში (ტარნაირი), შავიზღვისპირეთის მთისწინა ბორცვოვან ხოლოში, მდინარეთა ხეობების ენებსა თუ მღვიმეებში, იმ რეგიონებში, სადაც ბუნებრივი პირობები იძლეოდა საშუალებას, ადამიანი ბუნებრივ თავშესაფარს უფრო ეტანებოდა.

კავკასიის ღია ნამოსახლარებზე საცხოვრებელი ნაგებობის მკაფიო კვალი არ შემორჩენილა. მხოლოდ ფრაგმენტული სახით გვაქვს მისი მანიშნებელი ცალკეული ნაშთები, რაც საშუალებას იძლევა დაახლოებით წარმოვიდგინოთ საცხოვრებელი ნაგებობის ჩასიათი.

ქობულეთის ნამოსახლარზე უძრავ კულტურულ ფენაში ნაპოვნი იყო ბოძების საყრდენი ფოსოები³. მათი განლაგების საფუძველზე ს. გოგიტიძე ფიქრობს, რომ ქობულეთის ნამოსახლარზე საცხოვრებელ ნაგებობას ოთხკუთხა ფორმა უნდა ჰქონოდა⁴. დარკვეთის ეხის IV ფენის მოტკეპნილი იატაკზე აღმოჩენილია სარ-ლასტის საყრდენი პატარა მრგვალი ფოსოები. მათი სწორხაზოვანი განლაგება მოწმობს იმას, რომ ეხში უნდა ყოფილიყო მოწეული ნაგებობა, რომელსაც სწორკუთხედის ფორმა ჰქონდა⁵. ხორშის ნამოსახლარზე (შუა ნეოლითი)⁶ აღმოჩენილი იყო ბოძების საყრდენი 12 ცილინდრული ორმო, რომელთა დიამეტრი მერყეობდა 12—50 სმ, ხოლო სიღრმე 15—30 სმ შორის. თითქმის ყველა ორმოში ნაპოვნი იყო რიყის ქვები, რამდენიმეში კი შემორჩენილი იყო ქვების თავდაპირველი წყობა. აქვე ნაპოვნი იყო თხატკეპნილი იატაკის ფრაგმენტი. ანასეული I-ის ნამოსახლარზე ლასტის ანაბეჭდიანი ბათქაშის პოვნა იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ აქ უნდა არსებულებოდა თიხით შეღესილი მსუბუქი, კარვის ტიპის წნული ნაგებობა, რომელსაც (თუ დავეყრდნობით ქობულეთისა და დარკვეთის მასალებს) ოთხკუთხა ან სწორკუთხა ფორმა ჰქონდა.

(დარკვეთის ეხის ადრენეოლითურ ფენაში ერთი დიდი კერის პოვნა იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ამ პატარა ეხში ცხოვრობდა ერთი გვაროვნული ჯგუფი, რომელსაც საერთო კერა აკავშირებდა.

კულტურული ფენების სისქე ადრენეოლითურ ნამოსახლარებზე დიდი არ არის. საშუალოდ მისი სისქე 40—50 სმ-ია. მასალების სიმცირის პირობებში ჯერჯერობით ნაადრევია კავკასიის ადრენეოლითური ფენების სითხელის ახსნა, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ მას გარკვეული კავშირი ჰქონდეს მეურნეობის თავისებურებასთან.)

³ С. И. Гогитидзе. Неолитическая культура Юговосточного Причерноморья. Автореферат кандидатской диссертации. 1975, с. 7.

⁴ С. И. Гогитидзе, *ოქვვ.*

⁵ Г. Григория, Г. Мирцхулава. Итоги работ археологической экспедиции по изучению каменного века Мегрелии.

ა) კავკასიის ადრენეოლითური ძეგლების რიცხვი დიდი არ არის. განსაკუთრებით ცოტაა სუფთა კომპლექსები და კიდევ უფრო ნაკლებია კარგი სტრატиграფიის მქონე ძეგლები. ასეთი ძეგლების რიცხვს მიეკუთვნება ცივი — მღვიმე (B₁ ფენა), დარკვეთის ეხი (IV ფენა), აპიანჩა, ანასეული I, ბუნიდაკი. ბევრია ეძანისა (თრიალეთი) და ტარნაირის (დაღესტანი) მაგარა, ნარევი კომპლექსების შემცველი ძეგლები.

ადრენეოლითური კულტურის დახასიათებისას ძირითადად ვყარდობთ ზემოთ აღნიშნულ სუფთა კომპლექსებს.

(აღნიშნული ძეგლების ქვის ინდუსტრიების განხილვა ვეჩვენებს, რომ მათ მთავარ დამახასიათებელ ნიშნად კვლავინდებურად რჩება მიკროლითური ტექნიკა, განურჩევლად იმისა, თუ კავკასიის რომელ რეგიონში მდებარეობს ესა თუ ის ძეგლი.) კავკასიის შავიზღვისპირეთის მთისწინა ბორცვოვან პოლში, ყვრილის ხეობის შუა წელზე თუ მთიან დაღესტანში.

თითქოს გამონაკლისს წარმოადგენს დასავლეთი საქართველოს მთიანი ზოლისა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ძეგლები — პალური I, II (სამეგრელო), ლენჯერი (სვანეთი), ნაგუთნი I, ჭიკოეთი, ზურაბხო (შიდა ქართლი)⁶.

აღნიშნული ძეგლების მასალები ჭერჭერობით გამოუქვეყნებელია. ამიტომ კირს მათი თარიღის შესახებ მსჯელობა ცნობილია მხოლოდ გ. როგორიასი და ა. კალანდაძის თეზისები. როგორც მისი ავტორები აღნიშნავენ. ეს ძეგლები თავისებურად გამოიყურება. მათ არ ახასიათებთ მიკროლითური ტექნიკა, ხოლო ქვის გახეხვა-გაპრიალების ტექნიკა ჩანასახ მდგომარეობაშია. ამ ნიშნებით ეს კომპლექსები ქრონოლოგურად უახლოვდება ადრენეოლითურ ძეგლებს, მაგრამ მათ შორის არსებითი განსხვავებაა. ქვის დამუშავებას საფუძვლად უდევს ნაშაღები ამორფული ანატექციებისა. მაშინ როდესაც ბარის ადრენეოლითურ ძეგლებში ნაშაღის ძირითადი სახეა სწორწახნაგა დანისებური ლამელები. არის განსხვავება იარაღთა ტიპოლოგიაშიც. ავტორებს შესაძლებლად მიაჩნიათ, რომ დასავლეთ საქართველოს მთაა და ბარში ადრენეოლითში არსებობდა ორი ერთმანეთისაგან განსხვავებული „ნონალური“ კულტურა⁷.

ადრენეოლითური ქვის ინდუსტრიის მეორე ნიშანი არის ლამელაჩასართების დიდი განვითარება და ამ ტექნიკის უპირატესობა სხვა სახის მიკროიარაღებთან. ჩასართების ტექნიკა უშუალოდ ემყარებოდა სწორწახნაგა დანისებური ლამელების წარმოების გაფართოებას. ჩასართების მთავარ ტიპს წარმოადგენს სწორწახნაგა, თავ-ბოლო გადატეხილი ლამელა, რომელიც, როგორც ჩანს, ჩასართების ყველაზე რენტაბელურ სახეს წარმოადგენდა მისი მარტივი დამზადების ხერხისა და დაკარგული და გაცვეთილი ნაწილების ადვილად შეცვლის გამო. ეს უნდა ყოფილიყო მიზეზი ადრენეოლითურ კომპლექსებში სწორწახნაგა ლამელების, განსაკუთრებით კი თავ-ბოლო და თავგადამტერეული ცალების სიჭარბისა. ჩასართებად შესაძლოა გამოყენებულიყო აგრეთვე დარტყმის ბურცობათილი ლამელების თავები, რაც არც თუ ისე ცოტაა ამ კომპლექსებში. სწორწახნაგა დანისებური ლამელების

⁶ Г. К. Григория, А. Н. Каландадзе. О зональном характере неолита Западной Грузии. Тезисы докладов совещания — Каменный век Средней Азии и Казахстан. Ташкент, 1972, с. 72.

⁷ Г. К. Григория, А. Н. Каландадзе. დასახ. ნაშ., გვ. 73.

როლის ზრდამ განაპირობა მათი ატკეცვის ხარისხისა და ნუკლეუზები¹ მომზადების ტექნიკის გაუმჯობესება.

როგორც საქართველოს ქვის ხანის ძეგლების მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების ანალიზმა გვიჩვენა², ჩასართების ტექნიკა მითონებითი მეურნეობის სხვადასხვა დარგებს ემსახურებოდა. ამიტომ შესაძლოა, მთავრისებრი მეურნეობის დიდი განვითარებით ყოფილიყო განპირობებული ლამელა-ჩასართების განსაკუთრებული როლი. მისი სიჭარბე კანონზომიერა უნდა ყოფილიყო შავიზღვისპირეთში, სადაც მითონებითი მეურნეობას უფრო ფართო სარბიელი ჰქონდა.

საფიქრებელია, რომ სწორწახნაგა ლამელა-ჩასართების უპირატესობამ სხვა ფორმის ჩასართებთან, განაპირობა გეომეტრიული ფორმის მიკროლითების შედარებითი სიმცირე და ერთფეროვნება ადრენეოლითში. ლამელა — ჩასართების ასეთივე უპირატესობა შენიშნულია დაღესტნის ადრენეოლითშიც³. ანალოგიური მდგომარეობაა კინტიშის ნამოსახლარებზე. იქ განსაკუთრებული სიძრავლეა ლამელა-ჩასართებისა, მაშინ, როდესაც გეომეტრიული მიკროლითები ნაპოვნი არ არის. როგორც ჩანს, ლამელა — ჩასართებისათვის უპირატესობის მინიჭება საერთო მოვლენა იყო კავკასიის ადრენეოლითისათვის. აღსანიშნავია, რომ ადრენეოლითის ძეგლებს გეომეტრიული ფორმებიდან მხოლოდ ტრაპეციები ახასიათებს. ესეც ერთ-ერთი თავისებურებაა კავკასიის ადრენეოლითისა.

გვიანნეოლითურ ძეგლებთან შედარებით მათი რაოდენობა მატულობს. ცხადია, აქ იგულისხმება ის ძეგლები, რომლებშიაც საერთოდ ჩნდება გეომეტრიული მიკროლითების ეს სახე. ფორმები შესამჩნევად იხვეწება. ანასეული I და დარკვეთის (IV) ტრაპეციები გამოირჩევა სიმეტრიულობით, მკირე ზომებით და წკრილი რეტუსით. ამგვარივე თავისებურებათა რიგს უნდა მიეკუთვნოთ ასიმეტრიული სამკუთხედების საყოველთაო გაქრობა ადრენეოლითში. აღნიშნულ ძეგლებში გაღმონაშთის სახით გვხვდება თითო-ორლა ბლაგვზურგა მიკროლამელა.

კავკასიის ადრენეოლითის საერთო, ეპოქალური თავისებურებააა რიცხვს ეკუთვნის საჭრისების სიძრავლე. საჭრისების უჩვეულო სიჭარბე დამახასიათებელია საერთოდ კავკასიის ქვის ხანის ძეგლებისათვის. ეს ნიშანი განასხვავებს მას მეზობელი ქვეყნების, განსაკუთრებით კი ჩრდილოეთის რეგიონების კულტურებისაგან. საჭრისების სიჭარბე განპირობებული უნდა ყოფილიყო ძვლისა და ხის დამუშავების გაზრდილი მოთხოვნილებით, რაც თავის მხრივ უკავშირდებოდა ჩასართების ტექნიკის საჭიროებას. პირდაპირი კავშირი უნდა იყოს საჭრისების სიძრავლესა და ჩასართების ტექნიკის განვითარებას შორის. საჭრისები უპირატესად ლამელებზე მზადდებოდა. ხმარებიდან გამოდის მრავალფაფეტიანი და შუალა საჭრისები.

კავკასიის ადრენეოლითს ახასიათებს საფხეკების სიძრავლე და ფორმების მრავალგვარობა. აქ გვხვდება კიდურა ოვალურსამუშაობიანი საფხეკები, დამზადებული მოკლე ანატეკებსა და ლამელისებურ ანატეკებსზე, მომრგვალო ან ოვალური საფხეკები. ხშირად მიკროლითური. ხშირია ამ საფხეკებზე

¹ ლ. ნ. ბ. ი. რ. ი. ძ. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები საქართველოს ქვის ხანის ძეგლებში. „მაცნე“, 4.

² В. Г. Котвиц. დასახ. ნაშრ., გვ. 157.

მალაო მცოცავი რეტუში. საფხევების სიმრავლე პირდაპირ კავშირში უნდა იყოს ნადირობისა და მესაქონლეობის ერთ-ერთი ძირითადი პროდუქტის, ტყავების დამუშავებასთან. ადრენეოლითური საფხევების დიდ ნაწილს (კიდურა და შორეულ პროტოტიპები გვიანმეზოლითში მოეძენება. γ

კაყის დამუშავების ტექნიკაში ჩნდება ახალი ხერხები, უმჯობესდება იარაღების მეორადი დამუშავების ხარისხი, ვითარდება და იხვეწება იარაღთა ფორმები. ძველ გვიანმეზოლითურ ფორმებთან ერთად ჩნდება ახალიც. იარაღების სამუშაო პირის გასაფორმებლად ფართოდ იყენებენ წნევეთ რეტუშს.

ეპოქალური ნიშნებიდან არსებითია იარაღების დასამზადებლად ქვის სხვადასხვა ქანების გამოყენება (არგელიტი, ბაზალტი) და მათგან გახეხილ-გაპრიალბებული იარაღების დამზადება. ეს კავკასიის ადრენეოლითის თვარბრივი სიახლეა და განასხვავებს მას გვიანმეზოლითისაგან. ყირიმის სინქრონულ ძეგლებში საჩეხი იარაღები ჯერ ისევე კაყისაგან კეთდებოდა.

ადრენეოლითში, წინა ეპოქასთან შედარებით, მატულობს რიყის ქვისაგან დამზადებული გაუხეხავ-გაუპრიალბებული იარაღების რაოდენობა. მათა ასორტიმენტიც იზრდება. აქ გვხვდება შურდულის ქვები, საჩეხები, სანაყები, ხელჩაქუჩები, სალესები, ზელსაფქვავეები (ცივი-მღვიმის N_1 ფენა, დარკვეთი IV). ადრენეოლითში ჩნდება რიყის ქვის სათლევი ცულების სახეხ-საპრიალბ-ბელი (ანასეული I). იწყება რიყის ქვის იარაღების გახეხავ-გაპრიალბება — ადრენეოლითის ქვის დამუშავების ტექნიკის მთავარი თავისებურება. ν

ადრენეოლითში ცულის გაჩენა სრულიად სამართლიანად ითვლება ორი ისტორიული ეპოქის მეზოლითისა და ნეოლითის არქეოლოგიური კულტურების მკვეთრ გამოიჯნავ მოვლენად¹⁰. ცულის გაჩენა ადრენეოლითის მეურნეობაში და საოჯახო ყოფაში მომხდარი ცვლილებების მკაფიო მაჩვენებელია.

როგორც ყოველი სიახლე, ადრენეოლითურ ძეგლებში გახეხილ-გაპრიალბებული იარაღების რაოდენობა დიდი აზრის მათში გვხვდება თითო-ოროლა ცულ-სათლევი. ეს სრულიად ბუნებრივია. ტექნიკის ეს ახალი მიღწევა საკმაოდ შრომატევად პროცესთან იყო დაკავშირებული, ხოლო მისი დამზადება დიდ დროს მოითხოვდა. ამის გამო მისი გაჩენის ადრეულ საფეხურზე მათი რაოდენობა მცირე იყო, ამასთანავე მას ძალიან უფრთხილდებოდნენ და ადვილად არ ელეოდნენ.

¹⁰ რიყის ქვის ცულებისა და სათლელების გაჩენა მიუთითებს ხე-ტყის დამუშავების როლის ზრდაზე. უნდა შევნიშნოთ, რომ ხე-ტყის საჩეხი დასამუშავებელი იარაღები უეცრად არ გაჩენილა. იგივე სამუშაოს გვიანმეზოლითში ასრულებდნენ კაყის საჩეხი იარაღები, რომლებიც ფუნქციონნალურად ნეოლითური ცულების პროტოტიპად შეიძლება ჩაითვალოს (დარკვეთი V, ჩოხი II—I).

ადრენეოლითური ქვის ინდუსტრიის დახასიათებიდან მკაფიოდ ჩანს მისი სიახლოვე გვიანმეზოლითურთან. კარგად ჩანს, რომ ამ ორ კულტურა აქვს რიგი საერთო ნიშნების, რომლებიც მთავარი და წამყვანია, როგორც ერთისა, ისე მეორისათვის. განსხვავება მათ შორის უკანასკნელის განვითარებასა და ასრულყოფაშია. მაგრამ ამ განვითარებად ნიშნებთან ერთად არის აგრეთვე არსებითი ზასიათის ცვლილებებიც, რომელთა შორის არის თვისებრივი სიახლეც. აღნიშნული ცვლილებები განპირობებული უნდა ყოფილიყო მეურნე-

¹⁰ Д. А. Крайнов. *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 95.

ობაში მომხდარი ძვრებით, წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლის დასაწყისით. ადრენეოლითური და გვიანმეზოლითური ქვის ინვენტარის შედარება გვიჩვენებს, რომ ადრენეოლითური იარაღების ფორმები და მათი დამუშავების ტექნიკა მკიდროდ უკავშირდება გვიანმეზოლითურს. ეს განსაკუთრებით ნათლად ჩანს ცივი მღვიმის N₁ და N₂ ფენებისა და დარკვეთის ეხის IV და V ფენების შედარებიდან. კარგად ჩანს, რომ გვიანმეზოლითში ჩანასახში მყოფი რიყისქვის იარაღების დამუშავება შემდგომ განვითარებას აღწევს ადრენეოლითში. გვიანმეზოლითურ უხეშ და ღილი ზომის ტრაპეციებთან შედარებით იხვეწება და მატულობს ადრენეოლითური ტრაპეციების რაოდენობა. აქ უკვე გვაქვს ორფერდამუშავებული, მინიატურული ცალები, ადრენეოლითში ვრძელდება გვიანმეზოლითში დაწყებული ფანქრისებური ნუკლეუსების გამოყენება. მაგრამ ამ ძველ ფორმებთან ერთად გვხვდება და სქაბობს კიდევაც პრიზმისებური ნუკლეუსები, მიკროსწორწახნაგა ლამელების ატკეცვის კვალით. როგორც ჩანს, ლამელა-ჩასართების ტექნიკის განვითარების მზარდ მოთხოვნილებას უფრო აკმაყოფილებდა პრიზმისებური ნუკლეუსები.

ანალოგიური სურათი ჩანს დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიან მეზოლით-ადრენეოლითის ღია ნამოსახლარების-ანასეულ 1-სა, კინტრიშისა და კვირიკის წვდუფის ძეგლების შედარებისას. აქ კიდევ უფრო მკაფიოდ ჩანს ადრენეოლითური კულტურის გენეტიკური კავშირი გვიანმეზოლითთან.

ამგვარად, დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრენეოლითური ძეგლების კაეის ნაწარმის შესწავლა და შედარება წინა საფეხურების ძეგლებთან გვიჩვენებს, რომ ადრენეოლითური კულტურა თავისი ფესვებით მკიდროდ უკავშირდება გვიანმეზოლითურს, აგრძელებს და ავითარებს ქვის დამუშავების ტექნიკასა და კულტურულ მიღწევათა ტრადიციებს.

კავკასიის ადრენეოლითური ძეგლებში თავისებური ასახვა პოვა მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის პროცესმა. უკანასკნელ ხანებამდე კავკასიის ადრენეოლითური ძეგლებში არ იყო მწარმოებლური მეურნეობის მანიშნებელი პირდაპირი მასალები. მიუხედავად ამისა, ჩემ მიერ გამოთქმული იყო ვარაუდი¹¹, რომ ანასეული I-ის მცხოვრებნი, მითვისებითი მეურნეობის სხვა დარგებთან ერთად, პრიმიტიულ მეცხოველეობასაც მისდევდნენ, რასთან დაკავშირებითაც მათ გარკვეული ურთიერთობა უნდა ჰქონოდათ ობსიდიანით მდიდარ რაიონებთან. აღნიშნული ვარაუდი პირველ რიგში წარმოადგენდა იმ ფაქტის ახსნის ცდას, რომელიც დადასტურებული იყო ანასეულის ნეოლითურ ნამოსახლარებზე. კერძოდ: ანასეული I-ის მცხოვრებნი იარაღების დასამზადებელ მასალად უპირატესად ობსიდიანს იყენებდნენ. მაშინ, როდესაც ობსიდიანი დასავლეთ საქართველოში არ მოიპოვება. ზოლო იმავე ანასეულის (II) მცხოვრებნი გვიანეოლითში იარაღებს ძირითადად კაეისაგან ამზადებდნენ.

აღნიშნულ ფაქტს შესაძლოა ორგვარი ახსნა მოეპოვებოდეს: 1. ანასეული I-ის მცხოვრებნი მოსულნი არიან ობსიდიანით მდიდარი რაიონებიდან, სადაც იარაღებს ძირითადად ობსიდიანისაგან ამზადებდნენ და ამ ტრადიციას აგრძელებენ ახალ საცხოვრისზე¹². ან 2. ანასეული I-ის მცხოვრებლებს ღილი ურთიერთობა ჰქონდათ ობსიდიანით მდიდარ რაიონებთან.

¹¹ ლ. ნ ე ბ ი ე ძ ე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, გვ. 53.

¹² ლ. თ უ შ ა ბ რ ა შ ი შ ე ი ლ ი. რეცენზია ლ. ნებერიძის ნაშრომზე „დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი“, 1967, ხელნაბეჭდი.

რომელი ახსნაც არ უნდა იყოს სწორი, ერთი ცხადია, რომ ანასეულ I-ში დადასტურებული ფაქტი მაჩვენებელია ან ტომების მოძრაობისა, ან ურთიერთობისა საკმაოდ მოშორებულ რეგიონებთან. ამასთან დაკავშირებით ისმის საკითხი, რამ გამოიწვია ამ ტომების წამოსვლა თავისი ძველი ადგილსამყოფელიდან, ან რამ აიძულა ანასეულის მცხოვრებლები ურთიერთობა ჰქონოდათ საკმაოდ შორ მანძილზე მდებარე ობსიდიანით მდიდარ რაიონებთან? მაშინ, როდესაც აქვეა საკმაოდ მღალხაჩისხოვანი კაჟის საბადოები, რომლებსაც ანასეული II-ის მცხოვრებნი წარმატებით იყენებდნენ კიდევაც. დასავლეთ საქართველოს ადრემეზოლითური და პალეოლითურ ძეგლებშიც იარაღებს ძირითადად კაჟისაგან ამზადებდნენ.

ჩვენთვის ერთი უეჭველად ცხადია, რომ ამგვარი მოძრაობისა თუ ურთიერთობის მიზეზი უნდა ყოფილიყო მეურნეობის ახალი ფორმები, რასაც, როგორც ჩანს, ადრე ეზიარნენ ეს ტომები. ახალი მეურნეობისათვის საქრო ასპარეზის ძიებამ ან მისმა საქაროებამ ისინი შესაძლოა მოიყვანა კინტრიშის ხეობასა თუ ანასეულის მიდამოებში, ან პირიქით, აიძულა კინტრიშისა თუ ანასეულის მცხოვრებნი კონტაქტი ჰქონოდათ ობსიდიანით მდიდარ შორეულ რაიონებთან ან ყოველ შემთხვევაში ისეთ რაიონებთან, საიდანაც გაცვლის წესით იღებდნენ ობსიდიანს. არ არის გამორიცხული, რომ ტომების ამგვარი წებულების ადგილი ყოფილიყო აჭარის ქედის წყალგამყოფები. მასალების სიმცირის გამო ძნელია ამ ტომების ურთიერთობების მიმართულებისა და გზების დადგენა. საფიქრებელია, რომ ეს ურთიერთობა თუ მოძრაობა ხორციელდებოდა აჭარა-გურიის ქედის გადასასვლელებით, უფრო სავარაუდოა ვოდერძის უღელტეხილით ან ზღვისპირითაც. ყოველ შემთხვევაში თითქმის არ გვეპარება ეჭვი, რომ ეს მოძრაობა და ურთიერთობა განპირობებული იყო მწარმოებლური მეურნეობის ახალი დარგებით, მისი მოთხოვნილებით. მწარმოებლური მეურნეობის ახალი დარგებით უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი ამ ტომების მიერ მთისწინა ბორცვოვანი ზოლისა თუ მდინარეთა ხეობების ნაყოფიერი ტერასების ათვისება.

დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში, რომლებშიც ობსიდიანი ფართოდ იყო გამოყენებული, შეიმჩნევა ობსიდიანის რაოდენობის მატება გარკვეული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით. ამის მკაფიო მაჩვენებელია ამ ძეგლების კაჟისა და ობსიდიანი მასალის % შეფარდების ცხრილი:

ძ ე გ ლ ე ბ ი	მასალის საერთო რაოდენობა	ობსიდიანი	კაჟი	% შეფარდება
კვირიკე გვ. მეზოლითი	294	107	187	36,4
ქობულეთი გარდამავალი	5261	2473	2788	47
ანასეული I ადრ. ნეოლ.	3955	2892	1063	73,12
ანასეული II გვ. ნეოლ.	8342	1090	7252	13,7

იგი ამკარად გვიჩვენებს, რომ ობსიდიანის ფართოდ გამოყენების დასაწყისი გვიანმეზოლითის ემთხვევა (კვირიკე). მეზოლითიდან-ნეოლითზე გარდამავალ ხანაში (ქობულეთი) მისი რაოდენობა თანდათან მატულობდა, ხოლო ადრენეოლითში განსაკუთრებული სიჭარბისათვის მიუღწევია (ანასეული I). გვიან-ნეოლითში კი ობსიდიანის როლი ეცემა.

აღნიშნულს ისიც უნდა დამატოს, რომ საოცარი მსგავსება შეინიშნება კინტრისისა და ანასეული I-ის ნამოსახლარების მასალებისა ეძანის ადრენეოლითურ კომპლექსებთან შედარებისას. მასალის სიმცირის გამო ეს ფაქტი ვერაფრით აუხსნელია.

მოტანილი ფაქტები მკაფიოდ მოწმობენ, რომ დასავლეთ საქართველოსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურული ურთიერთობა გვიანმეზოლითიდან დაწყებული განსაკუთრებული მასშტაბისაა, და თანდათან პროგრესულობს ადრენეოლითში.

აღნიშნული კულტურული კონტაქტების მასშტაბის თანდათანობით ზრდა განპირობებული უნდა ყოფილიყო წარმოებითი მეურნეობის ჩასახვით და მისი შემდგომი ზრდით, მასთან დაკავშირებული კულტურული მიღწევების დიფუზიით. სადღეისოდ მეტად მცირე მასალა გავაჩნია კულტურული მიღწევების ინფილტრაციის მიმართულების დასადგენად.

გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური ტომების ერთი ნაწილი აგრძელებს ცხოვრებას მღვიმეებსა თუ ეხებში და ეს ზელს არ უშლის მათ დაეუფლონ მწარმოებლური მეურნეობის ახალ დარგებს.

თუმცა მღვიმეების მასალების ერთი ნაწილიდან კარგად ჩანს გვიანმეზოლითური ტომების ამოძრავება, ძველი საცხოვრისების მიტოვება და მალაღმთიანი ზონიდან უფრო დაბლა, მდინარეთა ხეობებში ჩამოსვლა. ამის შესანიშნავი მაგალითია წებელდის რაიონის მალაღმთიანი ზოლში მდებარე ქვაპარის მღვიმე. აქ აღმნიანი ცხოვრობს ადრენეოლითში და გვიანმეზოლითისა თუ ადრემეზოლითში. გვიანმეზოლითში კი მასში ცხოვრება წყდება. ასეთივე მდგომარეობაა წონისა და ქვედის მალაღმთიანი მღვიმეებში, აქ აღმნიანის ცხოვრების კვალი ქვედა პალეოლითიდან (წონა) იწყება, გვიან ადრემეზოლითური ფენები, მაგრამ გვიანმეზოლითში აქაც ცხოვრება წყდება. სამაგიეროდ იწყება მდინარეთა ხეობების, მდინარისპირა მღვიმეების, ეხების, მდინარისპირა ტერასებისა თუ მთის წინა ბორცვების უფრო ფართო ათვისება. მალაღმთიანი, მიუვალი მღვიმეებისა და ეხების მიტოვების პროცესი გვიანმეზოლითში უთანაბროა და შესაძლებელია გარკვეული გამოწვევებისათვის ხასიათდებოდეს; მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ეს ფაქტი აშკარად შემჩნევა. გვიანმეზოლითური ტომების ამგვარი ამოძრავება, რომელიც კარგად შემჩნევა როგორც ღია ნამოსახლარების, ასევე მღვიმური მასალების მაგალითზე, მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ცვლილებების მარკენებელი უნდა იყოს. თუმცა აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მეურნეობის ძველი ტრადიციული დარგები (მთავისებითი მეურნეობის სახეები) ისევ ინარჩუნებს წამყვან მნიშვნელობას.

გვიანმეზოლითის მეურნეობაში უკვე შემჩნევა გარკვეული ძვრები, რომლებიც ირეკლება ქვის ინდუსტრიაში. ამ ცვლილებების შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა ლაპარაკი, აქ გვინდა მხოლოდ შევეხოთ გვიანმეზოლითურ და ადრენეოლითზე გარდამავალი ეპოქის ღია ნამოსახლარებზე გეომეტრიული მიკროლითების როლის დროებითი შემცირების საკითხს. როგორც ცნობილია, კერიიკის, ხუცუბნისა და ქობულეთის ნამოსახლარების განვითარებულ მიკროინდუსტრიაში ქრება გეომეტრიული მიკროლითი, ხოლო ადრენეოლითში ისევ ხდება მათი მნიშვნელობის აღდგენა. ეს აღიარებული კანონზომიერებაა, რომელიც რიგ მკვლევართა მიერ შემჩნეული იყო სამხრეთის

ქვეყნების (შუა აზია, კავკასია, წინა აზია) სტრატოგეოგრაფიულ ძეგლებში. ეს მოვლენა ჭეშმარიტად ახსნილი არ არის. შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ გვიანმეზოლითში მომხდარმა ძვრებმა დროებით დაარღვია წონასწორობა მეურნეობის იმ დარგებისა, რომლებსაც მიკროლითები ემსახურებოდა. როგორც ანასეული I-ის მასალები გვიჩვენებენ, ადრენეოლითში ისევ ხდება ამ წონასწორობის აღდგენა. ანასეულ I-ში ისევ ჩნდება გეომეტრიული მიკროლითები. არ არის გამორიცხული, რომ ეს ფაქტი ქვის ინდუსტრიაში იყოს ანარეკლი ცდისა გეომეტრიული მიკროლითების შეცვლისა სწორწახნაგა მიკროლამელებით, რისი ტენდენციაც საერთოდ შეიმჩნევა კავკასიის მეზოლით-ნეოლითის ეპოქის ძეგლებში. ყოველ შემთხვევაში ერთი ცხადია, რომ ეს ცვლილებები ქვის ინდუსტრიაში მეურნეობაში მომხდარი ძვრების ანარეკლი უნდა იყოს.

უკანასკნელ ხანებამდე ამიერკავკასიაში არ იყო აღმოჩენილი ძეგლები, რომლებზედაც დამოწმებული იქნებოდა წარმოებითი მეურნეობის ჩასახვისა და მასზე გადასვლის პროცესი. შავიზღვისპირეთის ადრენეოლითურ ნაშრომ-სახლარებზე არ იყო მიკვლეული წარმოებითი მეურნეობისა და მეცხოველეობის მაჩვენებელი პირდაპირი მასალა. არაპირდაპირი მონაცემები კი საშუალებას იძლეოდა მხოლოდ ვარაუდის გამოთქმისა.

პირველი ნეოლითური ძეგლი, რომელმაც კავკასიის მესაქონლეობის დამადასტურებელი საბუთი მოგვცა, იყო კამენოვისტაიას მღვიმე. აქ უძრავ ნეოლითურ ფენაში გარეული ცხოველების — კეთილშობილი ირმის, შვლის, დათვის, და სხვ. ძვლებთან ერთად ნაპოვნი იყო შინაური ცხოველების — ხარის, თხისა თუ ცხვრის, ღორისა და ძაღლის ძვლები¹³. ამით ამოწურებოდა ჩვენი ცოდნა კავკასიის მწარმოებლური მეურნეობის ამ მეტად მწაშენ-ლოვანი დარგის შესახებ.

დასავლეთ ამიერკავკასიის მესაქონლეობის შესწავლის თვალსაზრისით საყურადღებო მასალები იქნა მოპოვებული ზემო იმერეთის მღვიმეებში. კერძოდ, დარკვეთის მრავალფენიანი ეხის ადრენეოლითურ ფენაში (IV ფენა) გარეული ცხოველების მრავალრიცხოვან ძვლებთან ერთად (კეთილშობილი ირემი, შველი, დათვი, გარეული ტაბი და სხვ) აღმოჩენილ იქნა შინაური ცხოველების ძვლები — ღორი, ცხვარი, ძროხა, ძაღლი. ახალი ოსტეოლოგიური მასალა გვიჩვენებს, რომ დარკვეთის მცხოვრებლებს უკვე ადრენეოლითში მოშინაურებული ჰყავდათ როგორც მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი (ძროხა), ასევე წვრილფეხა რქოსანი საქონელი (ცხვარი). შინაური ცხოველებს შორის უპირატესობა ღორს ენიჭებოდა. ამის მაჩვენებელია ოსტეოლოგიურ მასალაში მათი ძვლების სიმრავლე. ეს სრულიად ბუნებრივი ჩანს მესაქონლეობის განვითარების ადრეულ სტადიაზე. ამ ცხოველს მისი სასარგებლო თვისებების გამო (ადვილად მოსამინაურებელია სხვა ცხოველებთან შედარებით¹⁴, ამასთანავე იოლი გამოსაკვება და აქვს დიდი ნამატი) — გარკვეულ უპირატესობას ანიჭებდნენ. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში კარგად განვითარებულია ტყის მსოვები, რომლებშიც განსაკუთრებულ სიჭარბე შეიმჩნეოდა წიფლისა და მუხის ჭიშებისა, ცხადი ხდება, რომ მათი მოშენება განსაკუთრებით ტენდენტური უნდა ყოფილიყო. ღორის კოლტების

¹³ А. А. Формозов. Каменный век и энеолит прикубанья. 1965, გვ. 57.

¹⁴ Г. П. Адлерберг, К вопросу о происхождении домашних свиней. «Труды лаборатории инст-та геологии АССР», вып. I, А. 1933.

გამოსაკვებად სრულიად საკმარისი იქნებოდა ნამოსახლარების მიკრორაიონებში არსებული ტყის მასივები და მდინარეთა ქალები. რაც შეეხება მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსან საქონელს, მათთვის შესანიშნავი საკვები ბაზა უნდა მოეცა სადგომების მიკრორაიონებში (ზემო იმერეთი) მდებარე ღარკვეთ-ზოდისა და ითხვისის მთისძირა პლატოების საძოვრებს. ამ ვრცელ პლატოებს მტკიცე სამეურნეო ბაზის შექმნა შეეძლო წარმოებითი მეურნეობის საწყის საფეხურზე. როგორც მესაქონლეობისათვის ისე მიწათმოქმედებისათვის. შემდგომ, წარმოებითი მეურნეობის გაფართოებასა და, კერძოდ, მიწათმოქმედების დაწინაურებასთან ერთად ირლევია მეურნეობის დარგების ძველი წონასწორობა, იცვლება მათი ხვედრითი. წონის თანაფარდობა (წარმოებით მეურნეობაში წაყვან როლს მიწათმოქმედება იჭერს). მაგრამ ეს ზღვება ნეოლითის შემდგომ ეპოქაში; სადღესოდ არსებულ მასალებზე დაყრდნობით შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში წარმოებითი მეურნეობა განვითარების ადრეულ ეტაპზე ეწყარებოდა, როგორც მესაქონლეობას, ისე მიწათმოქმედებას.

აღნიშნული მოსაზრება (მესაქონლეობასთან დაკავშირებით) ვარაუდის სახით მქონდა გამოთქმული ჩრდილო კავკასიურ მასალებზე (კაპენოპოსტაკიან) დაყრდნობით¹⁵. ახლად აღმოჩენილი მასალების საფუძველზე აღნიშნული ვარაუდი დადასტურდა. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრენეოლითურ და ენეოლითურ ძეგლებზე აღმოჩნდა შინაური ცხოველების ძვლები. კერძოდ, დარკვეთის ეხის ადრენეოლითური ფენის გარდა, შინაური ცხოველების ძვლები აღმოჩნდა ამავე ეხის ენეოლითურ ფენებშიც¹⁶. შინაური ცხოველების ძვლები აღმოჩნდა აგრეთვე სამელე — კლდისა¹⁷ და ძუძუთა მღვიმეების ენეოლითურ ფენებში¹⁸. სამივე ძეგლის ოსტეოლოგიური მასალა განსაზღვრულია პალეონტოლოგ ო. ბენდუქიძის მიერ. საგვარჯილეს უნეოლითური ფენის ოსტეოლოგიურ მასალაში ნ. ზურჩიჯ — აბრამოვიჩის მიერ განსაზღვრული იყო შინაური ცხოველების ძვლები¹⁹. ამის შესახებ ქვემოთ ვეყენება საუბარი. აქ კი იმის სამტკიცებლად, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში წარმოებითი მეურნეობა განვითარების ადრეულ საფეხურზე ვყრდნობოდა მესაქონლეობასაც. მოტანილი მასალა სრულიად საკმარისია.

ვეთანხმები თ. კიკვიძეს, რომ ჩრდილო კავკასიის ერთადერთი ძეგლის მონაცემებზე დაყრდნობით, დასავლეთ ამიერკავკასიაში ნეოლითის ხანაში მესაქონლეობის ვარაუდი შესაძლებელია არასწორი გამომდგარიყო, მაგრამ მეჩვენება, რომ უფრო მეტი შესაძლებლობა იყო მცდარობისათვის, ოსტეოლოგიური მასალების უქონლობის პირობებში მესაქონლეობის კატეგორიული უარყოფისას. ეს ასეც მოხდა.

ამგვარად, აღნიშნული ახალი მასალების საფუძველზე დაბეჯითებით შეიძლება დავაყენათ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში წარმოებითი მეურნეობა-

¹⁵ დ. ნ ე ბ ი ძ ე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, 1972, გვ. 107.

¹⁶ О. Бендукидзе. დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

¹⁷ ი კ ვ ე.

¹⁸ О. Бендукидзе. Об остатках млекопитающих из пещеры Дзудзуана в западной Грузии. საქართველოს მღვიმეები და გამოკვებულები, № 7.

¹⁹ ნ. ზ უ რ ჩ ი ჯ - ა ბ რ ა მ ო ვ ი ჩ ი. საგვარჯილეს გამოკვებულის (იმერეთი) ხერხემლთან შესწავლისათვის. სპელიოლოგია X სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, 1972, გვ. 9—13.

ზე გადასვლაზედებოდა მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების ბაზაზე. წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლაში მესაქონლეობის გარკვეული როლის შესახებ უკვე მოგვეპოვება პირდაპირი მასალები. ახალი მონაცემების საშუალებით აგრეთვე ირკვევა, რომ ადრენეოლითელი ტომებზე მეურნეობაში წამყვანი ადგილი ნადირობას ეკირა. დარკვევითი ეხის ადრენეოლითური ფენის ოსტეოლოგიურ მასალაში გარკვეული უპირატესობა ენიჭება გარეულ ფაუნას. ნადირობის მთავარი ობიექტი იყო გარეული ჩლიქოსნები — ირემი, შველი, და გარეული ტახი. აღნიშნული მასალები მკაფიო მაჩვენებელია იმისა, რომ მითვისებითი მეურნეობის წიაღში, განვითარებული მონადირეობის ბაზაზე იქმნება საფუძველი ცხოველთა მოწინააღმდეგე და მესაქონლეობაზე გადასვლისა.

ამგვარად დარკვევითი ეხის ადრენეოლითური ფენებში მოპოვებულია მკაფიო მასალები, რომელიც მითვისებითი მეურნეობიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის მაჩვენებელია.

გაირკვა რა, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრენეოლითში მესაქონლეობა უკვე ჩასახული იყო და გარკვეული როლი ჰქონდა მეურნეობაში, მასთან დაკავშირებით ნათელი მოეფინა რიგ საკითხებს, რომლებიც მანამდე არაპირდაპირი მასალებითა და ვარაუდებით იყო ახსნილი²⁰. კერძოდ, ნათელი გახდა, თუ რას იყენებდნენ ნედლეულად დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითელი ტომები რთვა — ქსოვისას ან რამ განაპირობა კვირისტაუების სიკარბე ენეოლითურ ძეგლებზე. ცხადია, მესაქონლეობის არსებობის პირობებში რთვა-ქსოვისათვის ნედლეულად გამოყენებული უნდა ყოფილიყო მატყალი და საქონლის ბეწვი. ხოლო რაც შეეხება ადრენეოლითურ ნამოსახლარებს, სრულად ბუნებრივია, რომ აქ ქსოვასთან დაკავშირებული ნივთები არ ჩანს, რადგან ამ დროს რთვა-ქსოვა შეიძლება მხოლოდ ჩანასახში ყოფილიყო²¹.

ამასთან დაკავშირებით გასაგები ხდება ადრენეოლითში საფხეკების განსაკუთრებული მნიშვნელობის მიზეზი. როგორც ცნობილია, საფხეკების ფუნქცია ტრადიციულად (პალეოლითი, მეზოლითი) უკავშირდებოდა ნანადირეობის პროდუქტის — ტყაყების დამუშავებას. მაგრამ ადრენეოლითში ტყავი უკვე მოიღებოდა, როგორც ნადირობის, ასევე მესაქონლეობის პროდუქტი, ხოლო ქსოვა ჩანასახში იყო ან სულ არ არსებობდა. ასეთ პირობებში გასაგები ხდება საფხეკების სიმრავლისა და მაღალი ხარისხის მიზეზი.

რთვა-ქსოვა, როგორც ჩანს, უფრო მოგვიანებით ჩნდება. მისი მანიშნებელი ნივთები ნაპოვნი არ არის არც ერთ გვიან ნეოლითურ ძეგლზე (ანასეული II, ოღიში, შილოჯკა). მთი დამაღატურებელი საბუთები ჭერჭერაობით მხოლოდ ენეოლითურ ნამოსახლარებზეა ნაპოვნი.

ადრენეოლითელი ტომების მეურნეობაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა შემგროვებლობას. დასავლეთ ამიერკავკასიის გეოკლიმატური პირობები — თბილი და ნოტიო სუბტროპიკული ჰავა, საკვებად გამოსაყენებელი მცენარეთა მრავალრიცხოვანი სახეები, მარცვლადი კულტურების ენდემური ჯიშები, ქმნიდნენ ყოველგვარ პირობებს რთული შემგროვებლობის განვითარებისათვის. ამასვე შეტყველებს ცივი — მღვიმის (N1 ფენა) ადრე-

²⁰ გ. ქ ა ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამწომოქმედო კულტურის ოსტეოლოგიისათვის, საკანდიდატო დისერტაცია, 1971, გვ. 73; ი. კ ო კ ე ო მ ე, მიწათმოქმედება და სა-მიწათმოქმედო კულტო ძველ საქართველოში. თბ., 1967, გვ. 17.

²¹ ი. კ ო კ ე ო მ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 17.

ნეოლითურ ფენაში გარეული ღომის დანახშირებული მარცვლების აღმოჩენა²². ნამოხაზლარ ფენებში ამ მარცვლეულის პოვნა აქ მოსახლეთა მეურნეობაში მისი განსაკუთრებული მნიშვნელობის მაჩვენებელი უნდა იყოს. როგორც ჩანს, ამ მცენარის კულტივირება ადრენეოლითის ხანაზე მოდის. უნდა ვიფიქროთ, რომ ნეოლითში იგი უკვე დაწყებულია, რადგან, როგორც ცნობილია, იმისათვის, რომ მან მორფოლოგიური ცვლილებები განიცადოს, საჭიროა ხანგრძლივი დრო და მისი მრავალი თაობის გამოყვანა. ენეოლითში²³ (არუხლო I) იგი უკვე კულტივირებული ჩანს. ადრენეოლითში მის დამუშავებაზე უნდა მიუთითებდეს ცივი — მღვიმის ამავე ფენაში ნაპოვნი ხელსაფეკვები და სახეხები²⁴. სწორი უნდა იყოს ნ. ბერძენიშვილი²⁵ და ი. კიკიძე²⁶, რომლებიც თვლიან, რომ ღომი უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი იმ კულტურათაგანი, რომელიც სათავეს უდებს მიწათმოქმედებას დასავლეთ ამიერკავკასიაში. მისი მნიშვნელობა არქეოლოგიურად მოწმდება ადრენეოლითში. ცივი მღვიმის მასალების საფუძველზე ლ. სოლოვიოვი სამართლიანად შენიშნავს, რომ ამ დროს შესაძლოა ადგილი ჰქონოდა მიწათმოქმედების პირველ ცდებსა და რომ ამ მასალებში შეიძლება დავინახოთ მითითება მითვისებითი მეურნეობიდან მწარმოებლურზე გადასვლა²⁷.

/ დარკვეთის ეხში აღმოჩენილი ხელსაფეკვავის ქვა და სახეხები შესაძლოა უკვე ემსახურებოდა, როგორც შემჭრავებლობის, ისე პირველი სამიწათმოქმედო პროდუქტების დამუშავებას.

მიწათმოქმედების უტყუარი მოწმე უნდა იყოს გვიანნეოლითურ ძეგლების მრავალრიცხოვანი სამიწათმოქმედო იარაღები და, რაც მთავარია, კისტრიკის ნეოლითური ნამოხაზლარის ორმოში აღმოჩენილი დანახშირებული მარცვლები, რომლის სახეობის განსაზღვრა არ მოხერხდა²⁷.

ამგვარად, ცივი — მღვიმისა და დარკვეთის ეხის ადრენეოლითურ ფენების მასალები ასახავენ დასავლეთ ამიერკავკასიაში მითვისებითი მეურნეობის წიაღში მწარმოებლური მეურნეობის — მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების — ჩასახვისა და მასზე გადასვლის პროცესს.

²² Л. Н. Соловьев. Об итогах..., с. 194.

²³ ტ. ჩუბენაშვილი. ახალი მასალები ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის. «ძეგლის მეგობარი», № 33, 1973, გვ. 19.

²⁴ Л. Н. Соловьев, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

²⁵ ნ. კიკიძე (ბერძენიშვილი), პრეავლფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი «საგვარჯილე», საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XIV, № 9, 1953, გვ. 563—566.

²⁶ ი. კიკიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 18.

²⁷ Л. Н. Соловьев, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

²⁸ Л. Н. Соловьев. Неолитические поселения черноморского побережья Кавказа. Нижне-Шилловское и Кистрик. 1967, с. 27.

ენოლოტი

ენოლოტის ეპოქა — თავისებურად ახალი მოვლენაა პირველყოფილი საზოგადოების ისტორიაში. მისი სიახლე არ მდგომარეობს მარტო მის ტრადიციულად მიჩნეულ სიახლეში — ლითონის გაჩენაში. პირველ რიგში ეს არის ეპოქა ენოლოტის ძირეული გარდაქმნების შედეგებს დამკვიდრებლად — წარმოებითი მეურნეობის ხვედრითი წონის განუხრელი ზრდისა. ამ ეკონომიკურმა პროგრესმა, განვითარების გარკვეულმა დონემ, შეაპირობა ლითონის გაჩენა. თავის მხრივ, ეს ახალი ფაქტორი გავლენას ახდენდა საზოგადოების კულტურულ — ეკონომიკურ განვითარებაზე. ეს მოვლენები ერთმანეთთან ურთიერთგანპირობებულობაშია.

აღნიშნული არსებითი ცვლილებების მიუხედავად, ენოლოტიური კომპლექსები ზეარად დიდ სიახლოვეს იჩენენ ნეოლითურთან მათი ქრონოლოგიური და კულტურული სიახლოვის გამო. ლითონი კომპლექსებში ან თითქმის არ გვხვდება, ან ძალიან იშვიათად. შრომის იარაღები კვლავინდებურად ქვისაგან მზადდებოდა. ამიტომ ნეოლითისა და ენოლოტის შესწავლის ადრეულ საფეხურზე, როდესაც გამოვლენილი ძეგლების რაოდენობა მცირე იყო. მსგავსი ნათიერი მასალის მქონე კომპლექსებში ძნელი იყო ამ ეპოქის დამახასიათებელი და დამათარიღებელი ნიშნების გამოყოფა. ამის გამო, ჩრდილო კავკასიის (დოლინკოვო, აგუბეკოვო, ნაღიკას ნაპოსახლო) და დასავლეთ ამიერკავკასიის (ახშთირის ზედა ფენა, „ოჩაენი“, თეთრამიწა და საგვარჯილე II) რიგი ენოლოტიური ძეგლებისა ნეოლითისადმი იყო მიკუთვნებული. ხოლო „მტკვარ-არაქსისა“ და მაიკოპის კულტურები მთლიანად მოქცეული იყო ენოლოტის ეპოქაში.

უკანასკნელ წლებში მიმდინარე ინტენსიური კვლევა-ძიების შედეგად, ამიერკავკასიაში გამოვლინდა ერთმანეთისაგან განსხვავებული ენოლოტიური კულტურები: შომუთეფე-შულავრის (აღმ. და ცენტრ. ამიერკავკასია) და დასავლეთ ამიერკავკასიის ენოლოტიური კულტურა.

როგორც წინა თავში იყო აღნიშნული, დარკვეთის ეხის ზედა ფენები (III—II) ენოლოტის ეპოქას განეკუთვნება. ამავე რეგიონში არის აღმოჩენილი მისი ანალოგიური ძეგლები — სამეღე კლდე, ძუძუნა და სამერცხლე (ზედა ფენები). აღნიშნული ძეგლების სახით გამოიკვეთა მეტად თავისებური და ერთგვაროვანი კულტურა, რომელსაც მრავალრიცხოვანი პარალელები მოეძებნება, როგორც დასავლეთ ამიერკავკასიაში ისე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში. ამ ძეგლების რიცხვი სადღეისოდ ძალიან გაიზარდა, თუმცა მათი შესწავლისა და გამოქვეყნების ხარისხი საგრძნობლად ჩამორჩება. მათი დიდი

ნაწილი გამოუქვეყნებელია, მცირე ნაწილი კი შესწავლის პროცესშია¹. კულტურის დახასიათებისა და თავისებურების გამოვლენის მიზნით, შევეცდებით ზოგადად ნიმოვიხილოთ ეს ძეგლები, ზოგ შემთხვევაში კი ჩამოთვლითაც დაკმაყოფილდეთ.

აღნიშნული კულტურის პირველი ძეგლი იყო თეთრამიწა, რომელიც 1924 წელს ადგილობრივი მხარეთმცოდნის პ. ჰაბუციანის მიერ იქნა აღმოჩენილი მდ. რიონის მარჯვენა ნაპირზე, ქ. ქუთაისის მიდამოებში. მის მიერ ზედამართული მასალის მრავალწლიანი (1924—1932 წწ.) შეგროვების შედეგად მოპოვებულია მრავალრიცხოვანი კოლექცია. იგი შესწავლილ და გამოქვეყნებულ იქნა ნ. ბერძენიშვილის (კილაძე) მიერ². მასალის გამოქვეყნებამდე ძეგლებზე გათხრები არ ჩატარებულა. ამიტომ მისი სტრატეგრაფია გაურკვეველი იყო; თეთრამიწის კოლექციის მასალა აშკარად მოწმობს, რომ ძეგლი მრავალფენიანა და შეიცავს სხვადასხვა ეპოქის მასალებს (მუსტიდთან — ანტიკურ ხანამდე). მუხებდავად ძეგლის მრავალფენიანობისა, გამოქვეყნებული კოლექცია ძირითადად ერთგვაროვანია და ფნეოლითის ეპოქის დამახასიათებელ მასალას შეიცავს. იგი წარმოდგენილია შრომის მრავალრიცხოვანი იარაღებით. მათ დასამზადებლად გამოიყენებოდა ძირითადად კაყისა და ქვის სხვა ქანები. შედარებით ნაკლებად იყენებდნენ ობსიდიანს. კოლექციაში მზა იარაღების გარდა წარმოდგენილია ნამზადები, ნახევარფაბრიკატები და წარმოების ნარჩენები — ნუკლეუსებისა, ლამელებისა და ანატკეც-ანატეხების სახით. კაყის ნაწარმში უპირატესობა ენიჭება მასიურ ანატკეცებსა და ლამელისებურ ანატკეცებზე დამზადებულ კიდურა საფხეკებს ოვალური ან ირიბი სამუშაო პირით³. შედარებით მცირე რაოდენობითაა საჭრისები, სახვრეტები და კომბინირებული იარაღები. გეომეტრიული ფორმის იარაღები და მიკროლითური ტექნიკა ამ კომპლექსისათვის დამახასიათებელი არ არის. ყველაზე მკაფიოდ მასში წარმოდგენილია მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღები⁴. პირფარითა და წვეწარმატებული დიდი ზომის წერაქვისებური და თოხისებური მაკროლითები მცნის სათხრელ იარაღებს უნდა წარმოადგენდნენ. აქვე გვხვდება თოხი „სოკი — აღღერის“ ტიპისა. მისი გავრცელების უკიდურესი აღმოსავლეთის საზღვარი ჭერაჭერობით თეთრამიწაა. განსაკუთრებული სიკარბეა ზელსაფქვავეებისა (30 ფრაგმენტი). ისინი მოგროძო, ოვალური ფორმისაა, ბრტყელი, ნახები ზედაპირით. ნაპოვნია ქვიჯები, საბეგველები და ცალპირა, დაკბილული ნამგლის ჩასართები. აღნიშნული მასალა მეტყველი საბუთია მიწათმოქმედების განსაკუთრებული როლისა ამ ტომების მეურნეობაში. განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა სჭეროდა აგრეთვე ნადირობას. კოლექციაში დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი შუბისა და ისრისპირები (34 ცალი). მათში გამოიყოფა ყუზწყიანი, სწორფრთიანი და ფრთამოღებული ცალები, არის სამკუთხა მოყვანილობის ფუძემოლოარული შუბისპირებიც⁵.

¹ სამერცხლე-კლდისა და ქუჩანის მღვიმეების ზედა ფენების მასალები ისწავლება საქ. სახ. მუზეუმის უმცროსი მეცნ. თანაშრომლის ლ. გორგიცაშვილის მიერ.

² ნ. კ ი ლ ა ძ ე (ბერძენიშვილი), ხალა ქვის ხანის ძეგლები თეთრამიწიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. 29. 1951.

³ ნ. კ ი ლ ა ძ ე, დსახ. ნაშრ., ტაბ. I.

⁴ ი ქ ვ ე. გვ. 246. სურ. 7; ტაბ. VI, VIII.

⁵ ი ქ ვ ე. ტაბ. IX, X.

ქვის იარაღებიდან ყველაზე ჭარბადაა წარმოდგენილი გახეხილ-გაპრი-
ლებული იარაღები — სოლისებური ცულები, სათლელ-საქრეთლები და
სატეხები⁶.

სამაქულები წარმოდგენილია მუქი, ნაცრისფერი ფიქალისაგან დამ-
ზადებული სამაჭურის ფრაგმენტებით. მათში ვხვდებით ნახევარწრიულ,
მოგრძო, ოვალური და სამკუთხა განიკვეთის მქონე ცულებს⁷.

ნ. ბერძენიშვილის (ცილაძე) მიერ გამოთქმული იყო ეკვი ამ სამაჭურების
ძირითადი კომპლექსისადმი კუთვნილების შესახებ⁸. მაშინ ანალოგიურად
კომპლექსები საქართველოდან უცნობი იყო. უკანასკნელ წლებში ახალი
ძეგლების აღმოჩენის შემდეგ, სადაც სამაჭურები თანაარსებობენ ზემოთ
მოტანილ ქვის ინვენტართან ერთად, მათი კუთვნილება ამ კომპლექსისადმი
ეკვი აღარ იწვევს.

კერამიკა კოლექციაში მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი და ისიც
იმდენად ფრაგმენტული სახით, რომ არ ზერხდება მსჯელობა მათ ფორმებზე.
ნატეხებიდან ჩანს, რომ იგი უხეში, სქელკეციანი და ცუდად გამოშვარი
ყოფილა. თიხა შეიცავდა კვარცის მინარევებს.

კომპლექსის დახასიათებიდან ჩანს, რომ მისი სახით საქმე გვაქვს
ნეოლითის შენდგომ ეპოქასთან, თუმცა კავშირი ნეოლითთან ძალიან მჭიდროა.
ამავე კულტურის ანალოგიური ძეგლი ვათხრილ იქნა ნ. ბერძენიშვილის
(ცილაძე) მიერ მდ. ძეგრულას მარცხენა ნაპირზე მდებარე საგვარჯილეს
მღვიმეში (II ფენა)⁹. აქ კაეისა, ქვისა და ძელის იარაღებთან ერთად დიდი
რაოდენობით იყო მოპოვებული კერამიკა. საგვარჯილეს კაეის მასალა წარმო-
დგენილია მრავალრიცხოვანი საფხეკებით, საჭრისებრ, სახვრეტებით და
კოპინირებული იარაღებით. კაეის ინდუსტრიას თეთრამიწის მსგავსად
მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმები არ ახასიათებს. დიდი
რაოდენობითაა აქ წარმოდგენილი ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან დამზადებულ
გახეხილ-გაპრიალელებული სოლისებური ცულები, ტრაპეციის მოყვანილობის
სათლელ-საქრეთლები და სატეხები. საყურადღებოა ქვისა და თიხის სხვადა-
სხვა მოყვანილობის და განიკვეთის მქონე სამაჭურის ნატეხები. დიდი რაო-
დენობითაა ნაპოვნი კაეის სხვადასხვა სახის ყუნწიანი და უყუნწო შუბისპირები.
ჭარბადაა ძელისა (ნეშტები, სადგარები, საპრიალელები და სხვა და რქის
იარაღები. რქის იარაღების დიდ ნაწილს ნ. ბერძენიშვილი მიწათმოქმედებას
უკავშირებს¹⁰.

კერამიკა აქ ძირითადად ორი განსხვავებული ჯგუფითაა წარმოდგენილი.
მონაცრისფროდ გამოშვარი, ბრტყელძირა, მუცელგამობერილი, ძაბრისებურ-
ყელიანი ჭურჭლებით და წითელპირილა, მრგვალძირიანი, სფერულმუცლიანი,
დაბალყელიანი ჭურჭლებით. ბევრია კვირისტაყები.

თეთრამიწისა და საგვარჯილეს კომპლექსების შედარებისას პირველ რიგში
თვალში საცემია თეთრამიწაზე სამიწათმოქმედლო იარაღების სიმრავლე, რაც

⁶ ი ქ ვ ე. ტაბ. IV, V; გვ. 245; სურ. 5—6, სურ. 8.

⁷ ნ. ც ი ლ ა ძ ე (ბერძენიშვილი), დასახ. ნაშრ., ტაბ. II.

⁸ ი ქ ვ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 260.

⁹ ნ. ც ი ლ ა ძ ე (ბერძენიშვილი), მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „საგვარჯილე“. საქ. მეცნ. აკად. შიკამბე, ტ. 14, 9, 1953, გვ. 56.

¹⁰ ნ. ც ი ლ ა ძ ე (ბერძენიშვილი), დასახ. ნაშრ., გვ. 57. მ ი ს ი ვ ე. პირველყოფილი მი-
წათმოქმედების ისტორიისათვის საქართველოში. გვ. 275.

შედარებით სუსტადაა წარმოდგენილი საგვარჯილეში და, პირიქით, თეთრამიწაზე არ არის კვირისტავეები. ეს მეტად არსებითი თავისებურებაა ამ ძეგლებისა. საგვარჯილეს II ფენაში ნაპოვნია ლითონის ნივთები: ბრინჯაოსა თუ სპილენძის ლერო (1,60 მ. სიღრმეზე), ლითონის ნემსი (2,25 მ. სიღრმეზე) და ორი პატარა ანკესი (2,20—2,60 მ. სიღრმეზე). საგვარჯილეს II ფენაში დიდი როლდენობითაა აღმოჩენილი ფაუნას ნაშთები. წ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩის¹¹ მიერ ოსტეოლოგიური მასალის შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ძვალთა საერთო რაოდენობის 56% ეკუთვნის გარეულ ფაუნას, ხოლო 34% — შინაური ცხოველების ძვლებს.

„საგვარჯილეს“ ოსტეოლოგიურ მასალაში შინაური ცხოველების ძვლების აღმოჩენა მნიშვნელოვანი ფაქტია, იგი მკაფიოდ მეტყველებს ენეოლითელი ტომების მეურნეობაში მესაქონლეობის განსაკუთრებულ როლზე.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრეაღმოჩენილი თითქმის ყველა ენეოლითური ძეგლი ნეოლითისადმი იყო მიკუთვნებული. ასეთი ძეგლების რიცხვს ეკუთვნოდა ახშთირი I, „ოჩაქნი“, თეთრამიწა, საგვარჯილე, სადგომები „სოჭი — ადღერის“ ტიპის თოხებით და სხვა. აღნიშნული ძეგლების თარიღის გამო დავა დიდხანს გრძელდებოდა. დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითური კულტურა კი ხასიათდებოდა ბრინჯაოს ხანის მასალებით.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ზემო იმერეთში უკანაკნელ წლებში აღმოჩენილ მღვიმურ ენეოლითს. აქ გათხრილ იქნა საგვარჯილეს (II) ანალოგიური სტრატოციკირებული ძეგლები დაურღვეველი ფენებით (ძუძუანა, საპირცხლე — კლდე, დაჩყვეთი) და სამეღვე — კლდე ნაწილობრივ დარღვეული ფენებით. მათგან შედარებით არქაულ მასალას სამეღვე — კლდე შეიცავდა. აქ დადგენილი იყო სამი ჰორიზონტი. ფენების საერთო სიმაღლე 3.5 მ უდრიდა. გ. ჭავჭავაძის¹² ამ ჰორიზონტებს ერთ კულტურულ ფენას აკუთვნებს. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სამეღვე — კლდის ფენების დიდი ნაწილი დაზღვეულია. უძრავ მდგომარეობაში გადარჩენილია მხოლოდ მცირე ნაწილი. მასალას ჰორიზონტებს მისხედვით დავახასიათებთ დაურღვეველი ღონეების მიხედვით.

I ჰორიზონტის (ზედა) ქვის ინვენტარი წარმოდგენილია სხვადასხვა ფორმის ნუკლეუსებით (პრიზმული, კონუსური), ანატკეც-ანატენებით, დანისებური ლამელებით, ორმხრივდამუშავებული შუბისპირებით, კიდურა საფხეკებით, ცალმხრივ და ორმხრივლესილი სათლელებით და სატენებით. ნაპოვნია ხელსაფეკეები. ძვლის იარაღები წარმოდგენილია მახათებით, სადგისებით და რქის იარაღებით.

ბევრია უორნამენტო და ორნამენტირებული კვირისტავეები. ორნამენტი წარმოდგენილია წერტილებიანი, წიწვიანი და სხვიისებური ქდებით. ეს ჰორიზონტი კერამიკის მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. კურკლების მთლიანი აღდგენა არ ხერხდება, მაგრამ ფორმის წარმოდგენა შესაძლებელია. კურკელი ძირითადად ქილისებურია, თიხა უხეშადაა ნაწელი, შეიცავს ქარსისა და

¹¹ წ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩი. საგვარჯილეს გამოკვამულის (იმერეთი) ხერხემლოანთა შესწავლისათვის. სპელოლოგია X სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, 1972, გვ. 9—13.

¹² გ. ჭავჭავაძის ი. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმკმელო კულტურის ისტორიისათვის. საკანდიდატო დისერტაცია. 1971, თბ., გვ. 50.

კვარცის წვრილ მინარეკებს. გვხვდება ორნავ გამობერილმუცლიანებიც. ყურადღებას იქცევს დაქედულპირიანი, პირთან ნახერტებმემოვლებული, ბრტყელძირა და აგრეთვე მრგვალიძირა კურკლის ნატეხები. გვხვდება, ბრტყელძირა, დაბალქუსლიანი კურკლის ძირებიც, ოდნავ გადაშლილიპირიანი, მომრგვალო ძირიანი დერჯისებური კურკლის ნატეხები. არის სქელკეციანი, სარჩულიანი და ასევე თხელკეციანი თიხის კურკლის ნ.ტეხები. გვხვდება გაპირიანობის მქონე პირველი პორიზონტი იწყება სული ხანიდან 1,3 მ-დან და გრძელდება 2,25 მ-მდე. მისი ქვედა დონე წარმოდგენილი იყო ბზუნაჩევი, გადალესილი, საკმაოდ მკვრივი, 7—8 სმ-ის სისქის თიხის იატაკით.

II პორიზონტი იწყება დაახლ. 2,25 მ და გრძელდებოდა 3,1 მ-მდე. პირველთან შედარებით აქ გაცილებით მეტია კაჟის, ქვისა, ძვლის, რქისა და კერამიკული მასალა. კლებულობს კვირისტავების რაოდენობა.

კაჟის იარაღები წარმოდგენილია ლამელებით, კიდურა საფხეკებით და წარმოების ნარჩენებით (ნუკლეუსებით და ანატეცე-ანატეხებით). საყურადღებოა აქ გეო-მეტრიული მიკროლითების — ტრაპეციების პოვნა. ეს პორიზონტი ხესიათდება ორმხრივდამუშავებული ყუნწიანი შუბისპირებით. მრავლადაა ძვლის იარაღები — სადგისები, მახათები, სახერტები, საპირიანობები, რქისაგან ნაკეთებია — მრავალნაირი მიწის საჩიჩქნები.

ამ პორიზონტის კერამიკული მასალა ანალოგიურია I პორიზონტისა იმ განსხვავებით, რომ აქ მეტია თხელკეციანი წითელპირიანა სხვადასხვა ზომის კურკლის ფრაგმენტები, ქარსის მინარეკებით. აქ გვხვდება მომრგვალო ძირიანი და ქუსლიანი კურკლებიც. კურკლისპირი ხშირ შემთხვევაში სწორაა, იშვიათად გადაშლილი. გვხვდება კურკლისპირის დაქვევის შემთხვევებით ტეხილზოლიანი ორნამენტით.

ამავე პორიზონტში 2,60 მ-ს სიღრმეზე აღმოჩნდა ტიველი (?), ხოლო 2,50 მ სპილენძის ოთხკუთხა განაკვეთის ისრისპირი. II პორიზონტის ქვედა დონე პირველის მსგავსად წარმოდგენილია თიხით მოღესილი იატაკით.

III პორიზონტი (3,1—3,5 მ) სტრუქტურულად არ განსხვავდება მეორისაგან. აქ განსაკუთრებული სიჭარბეა კაჟისა და ძვლის მასალის. ზღსაფქვაკები და კვირისტავები თითქმის ქრება. ეს დონე არაქალის მასალის შემცველია, მასში ვხვდებით ქვიშა ფენის მასალებსაც. კაჟის მასალა აქ ზედა ფენის ანალოგიურია და ემატება ტრაპეციები და ბლაგვზურგა ლამელები. ქვის მასალა წარმოდგენილია სოლისებური იარაღით. ძვლის იარაღებიდან გვხვდება სადგისები, რქისა და ძვლისღარიანი იარაღები. კერამიკა ხასიათდება დაბალქუსლიანი, ბრტყელძირიანი ქილისებური კურკლის ფრაგმენტებით. სამეულე — კლდის სამეულე პორიზონტში დიდი რაოდენობითაა ნაპოვნი ფაუნის-ტური მასალა. პალეონტოლოგ ო. ბენდუქიძის განსაზღვრით, მათი ნაწილი ეკუთვნოდა შინაური ცხოველების ძვლებს (იხ. ცხრილი).

სამეულე — კლდის I პორიზონტს გ. ჯავახიშვილი აღრებრინჯაოს ხანას აკუთვნებს, სულ ქვედა მესამეს კი ნეოლითიდან აღრევენოლითზე გარდამავალ ხანას¹³.

ამავე კულტურის ძეგლი ნაპოვნი იყო ძუძუნას მღვიმეში ს. მღვიმევის მახლობლად (ვიათურის რ-ნი), ნიკრისის ღელის კანიონის მარჯვენა მხარეს.

¹³ გ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასაბ. ნაშრ., გვ. 96.

მღვიმე კარსტულია და მრავალფენიანი, მისი პირველი ფენა ენეოლით-ადრებრინჯაოს მასალებს შეიცავს¹⁴.

ძუძუანას ზედა ფენაში დიდი რაოდენობით იქნა აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, კეისა და ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან დამზადებული იარაღ-ხელსაწყოები. აღნიშნული მასალები გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს დარკვეთის ზედა ფენების (III—II) მასალებთან.

ძუძუანას კერამიკა ძირითადად წარმოდგენილია ორი განსხვავებული ჯგუფის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებით. სკარბობს გაუპრიალებელი, ცილინდრულუცელიანი, მრგვალძირიანი ჭურჭლის ნატეხები, ორნამენტის ერთადერთი სახეა „მეკეკები“, ერთ შემთხვევაში შეინიშნება რელიეფური მინამერწი ვიწრო ზოლის სახით. მეკეკიანი ორნამენტით შემკული ჭურჭლები გაპრიალებული ყოფილა. ამ ნიშნით ეს კერამიკა ჰგავს დარკვეთისა და სამერცხლუკლის კერამიკას. ძუძუანის მეკეკიანი ორნამენტის მქონე ზოგიერთ ნატეხს ჰარბად ურევია ქარსი.

მეკეკიანი ორნამენტი გაცილებით უფრო ხშირია ძუძუანაში, ვიდრე დარკვეთში. დარკვეთის III ფენაში სულ სამი შემთხვევაა მეკეკიანი ორნამენტისა, დარკვეთის II ფენაში კი მეკეკები საერთოდ არ გვხვდება.

საინტერესო ფაქტია ნეოლითური ტრადიციის გადმონაშთი — ჭურჭლის-პირის დაქდევა, რომლის შემთხვევები ძუძუანაში უფრო ხშირია, ვიდრე დარკვეთში. დარკვეთის III ფენაში ოთხიოდე ამგვარი შემთხვევა გვაქვს, II ფენაში კი ერთადერთი. აღსანიშნავია ძუძუანაში პირის დაქდევნა და მეკეკიანი ორნამენტის შერწყმის შემთხვევები. ამგვარი ჭურჭლები გაპრიალებული ყოფილა. ძირების უმეტესობა მრგვალია ან მ.მ.რგვალო-მომრტყელი. იშვიათია ბრტყელი ძირები, ისინი მრგვალად გადადის კედლებზე. ძირები, მკაფიო კუთხოვანი გადასვლით კედლებზე, თითქმის არ არის. ჭურჭლების აღნიშნულ ჯგუფზე გვხვდება ამოკაწრული ორნამენტი და ღრუბლებისმაგვარი ნაქდევები.

კერამიკის მეორე ჯგუფი ეკუთვნოდა წითელპირიან, თხელკეციან ჭურჭლებს დაბალი გადაშლილი ყელით, მრგვალი ძირითა და გამობერილი მუცლით.

ძუძუანას წითელპირიან ჭურჭლებიდან აღსანიშნავია სურისებური ჭურჭელი. ერთადერთი მთელი ჭურჭელი მრგვალი ძირით, მაღალი ცილინდრული ყელით და მომრგვალო მუცლით. მეორე წითელპირიან ჭურჭელი წარმოდგენილია დაბალი ცილინდრული ყელით და საჭმოდ სწორად გაშლილი მხრებით.

ძუძუანას კერამიკაზე შეიმჩნევა ანგობის კვალი. აქ ამგვარი შემთხვევები გაცილებით მეტია. მაგრამ ანგობა აქ უფრო ცუდი ხარისხისაა და უარესადაა შენახული. შესაძლოა ეს აქ მოქმედი კარსტის ბრალიც იყოს. ანგობა უმეტესად შეიმჩნევა ვარდისფრად გამოშვარ შავსარჩულიან ჭურჭლებზე. თუმცა არის აგრეთვე მთლიანად მოყვითალო ჭურჭლების ანგობირების შემთხვევებიც. ანგობა მოყვითალო-მოთეთროა.

დარკვეთის მსგავსად აქაც ჭურჭლებს შიგნიდან ჩხირად წითელი საღებავის კვალი აქვს. არის აგრეთვე ჭურჭლის ორივე მხრიდან წითლად შეღებვის შემთხვევები.

¹⁴ დ. თ უ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციების ანგარიშები, ტ. I, II, III, IV, V, 1969—1977 წწ.

ძუძუნაში დიდი სიჭარბეა ქვის იარაღებისა. ისინი ძირითადად დამზადებულია ბაზალტისა და სერპანტინისაგან. ეს იარაღები ძირითადად წარმოდგენილია ცალპირალესილი, ტრაპეციისა ან სამკუთხეა განივკვეთის მქონე ცულებითა და სათლელ-სატეხებით. იარაღები კარგადაა გახეხილ-გაპირალეული. მათში კარგად გამოირჩევა დიდი ზომის, ცალპირალესილი სათლელები და მცირე ზომის, მინიატურული, ტრაპეციის განივკვეთის მქონე სათლელები. სათლელებს მუცლის მხარე ბრტყელი აქვს, ზურგი კი ამობურცული. ეს იარაღები ჰკვანან დარკვეთის სათლელებს. ძუძუნას შუბისპირები ორმხრივ დამუშავებულია, დამზადებული ანატეცებზე, მათი ძირითადი ფორმა ფოთლისებური მოყვანილობის ყუნწიანი შუბისპირებია. არის აგრეთვე სამკუთხედის-ზაგვარი ყუნწიანი შუბისპირები, ფუძე ამოღარული, სწორფუძიანი და გვერდებამოღარული ცალებიც.

ძუძუნას საფეხკეები წარმოადგენენ მასიურ იარაღებს, რომლებიც დამზადებულია განიერ ლამელისებურ ანატეცებზე. სამუშაო პირები დამუშავებულია მსხვილფაქტიანი რეტუშით. ცხვდებზე დანისებური იარაღები მოგრძოლამელებზე დამზადებული, არის ერთი კირქვის მაკროლითი. ცოტაა ძელოვანი მასალა. სქარბობს სადგისები. სამაჭურები ოდნავ უფრო მასიურია და განიერია ვიდრე დარკვეთისა. აქ არ არის ნაპოვნი მათი ნახევარფაბრიკატები. კვირისტალები აქ უფრო უხვია. ძუძუნას ზედა ფენაში მრავლად იყო ნაპოვნი ოსტეოლოგიური მასალა. იგი განსაზღვრა პალეონტოლოგმა ო. ბენდუქიძემ¹⁵, მის მიერ ძელოვან მასალაში გამოყოფილი იყო როგორც გარეული, ისე შინაური ცხოველების ძელები (იხ. ცხრილი 3).

სამერცხლე — კლდე მდებარეობს მდ. ჭრუჭულის მარჯვენა ნაპირზე, ქვემო ზოდის მახლობლად. სამერცხლე — კლდის ზედა ფენა ახლო მსგავსებას აქვდავენებს იმერეთის მღვიმეების ენეოლითურ ძეგლებთან.

სამერცხლე — კლდის ზედა ფენაში აღმოჩენილ იქნა მრავალრიცხოვანი კერამიკისა, ქვისა და ძვლის იარაღები^{15ა}.

კერამიკაში ძირითადად ორი მკაფიო ჯგუფი გამოიყოფა: 1) წითელპირალია, თხელკეციანი. მუცელგამობერილი, მრგვალძირიანი. ძაბრისებურყელიანი ჭურჭლები, რომლებიც მაიკოპის ჭურჭლებთან გარკვეულ მსგავსებას იჩენენ და ბრტყელძირა, ცილინდრულყელიანი ჭურჭლები მოშავო-მონაცისფროდ გამომწვარი.

სამერცხლე — კლდის ფიალისებური თუ ჯამისებური, მრგვალძირიანი ჭურჭელი მსგავსებას პოულობს კამენომოსტკოეს მღვიმის ჭურჭელთან. სამერცხლე — კლდის ჭურჭლებზე არ შეიმჩნევა ყურები. პირის დაქდვის საბე შემთხვევაა დადასტურებული. არის ზერალიანი ფრაგმენტები, პირის ნატიწე (ბადის?) დატანებულია ორი ნახვრეტი. ალბათ საკიდად იყო გამოყენებული. ჭურჭლების უმრავლესობა ბრტყელძირაა, ძირიდან კედლებზე კუთხიანი გადასვლით. ძირებზე შეიმჩნევა სპირალისებური წითელი ხაზების ანაბეჭდები. ორნამენტიდან აღსანიშნავია მექეკები, მათი რაოდენობა აქ გაცილებით მეტია, ვიდრე დარკვეთში და სამელე — კლდეში. ფაქტიურად ეს

¹⁵ Бендукдзе О. Г. Об остатках млекопитающих из пещеры Дзудзуана в западной Грузии. საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, № 7.

15ა. იხ. ს. კანაშვილის სახელმწიფო მუზეუმის ფონდები.

კერამიკა ემსგავსება დარკვეთისა და ძუძუნანა კერამიკას. კუროკლების ნაწილი ანგობიარებული ყოფილა. სამერცხლუ — კლდის მასალაში დიდი ადგილი უკირავს ქვის სხვადასხვა ქანისაგან დამზადებულ ცულებს, სათლელებსა და სატეხებს. იარაღები კარგადაა გახეხილ-გაპრიალებული. ისინი განიკვეთში ან ტრაპეციის მაგვარია ან ოვალური. აქვე ნაპოვნია მათი ნახევარ-ფაბრიკატები. იარაღებიდან სქარბობს კაეის ორმხრივდამუშავებული შუბისპირები, ზომით ისინი უფრო დიდია, ვიდრე ძუძუნანისი, უმრავლესობის ფორმა წაგრძელებულ სამკუთხედს უახლოვდება. შუბისპირები უყუნწიანია. არის უყუნწო, სამკუთხედის მოყვანილობის, ორმხრივდამუშავებული. ჩნდება ფუძემოლარული დიდი ზომის შუბისპირიც. ფორმებით ესენი უფრო მოგვიანოა, ვიდრე ძუძუნანის და დარკვეთის.

კვირისტავეები აქ ცოტაა, უორნამენტოა და დიდი ზომისაა. ამ მასალებში არის მასიურ ანატკეცებზე ჩამოყალიბებული ბოლოკიდურა საფხეკები. არ არის გამორიცხული ამ ფენაში ქვედა ფენიდან მათი შემორევის შესაძლებლობა.

მიკროლითური ტექნიკა მთლიანად წყვეტს აქ არსებობას. სამერცხლეს ზედა ფენაში აღმოჩნდა ტიგელი და ყალიბი. ფაუნისტური მასალა ჭერჭერობით განსაზღვრული არ არის.

ენეოლითური კულტურის ნაშთები აღმოჩენილია გალის რაიონშიც, მდ. ოქუმის კანიონის მარჯვენა მხარეს, კასტრულ მღვიმეში, ლუმურიშის ნეოლითური ნამოსახლარის მახლობლად. გათხრებს ოქუმის მღვიმეში აწარმოებდა ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგური ექსპედიცია ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით. კლდოვან იატაკამდე დაყვანილ საძიებო თხრილში დადგინდა 1,5 მ სისქის კულტურული ფენები, რომლებშიც გამოიყო 8 ჰორიზონტი. ზედაპალეოლითური ფენის თავზე აქ აღმოჩნდა ბრექჩიის ორ ფენას შორის მოქცეული უძრავი ენეოლითური ფენა. იგი წარმოდგენილია ჰუმუსოვანი ფენით და ენეოლითის ნაშთებს შეიცავს. მისი სისქე დაახლოებით 10—20 სმ-ია და მღვიმეში ნაწილობრივია შემორჩენილი. ოქუმის მღვიმის ენეოლითური ფენის მასალა მცირერიცხოვანია, მაგრამ იგი საინტერესოა სტრატოგრაფიული თვალსაზრისით. აქ გვაქვს უძრავი, სუფთა ფენა. ოქუმის ენეოლითური ფენის მასალები შესწავლილია გ. ფხაკაძის მიერ¹⁸.

მასალა ძირითადად წარმოდგენილია კაეის ინდუსტრიით და მცირეოდენი კერამიკის ფრაგმენტებით. რიყის ქვის იარაღები აქ თითქმის არ არის. ნაპოვნია მხოლოდ საპრიალბელო და სათლელის ნაშთები. კაეის მასალა წარმოდგენილია პრიზმული ნუკლეუსით, უხეშ და უწყნო ანატკეცებზე დამზადებული არატიპური საფხეკებით, ორმაგი საფხეკებით და კომბინირებული იარაღით. მთელი სერიისაა ლამელებისა, მათ შორის არის თავსწორი და თავიბრებულშირებულიც. მიკროლითური ტექნიკის ნაწარმი წარმოდგენილია ორი ტრაპეციით, მათგან ერთი სამფერდამუშავებულია, ერთი სეგმენტით და ერთი ბლაგვკვერდა ლამელით. აღნიშნული კაეის მასალაში გვხვდება მუსტიეური იგრის მასალა. ფენათა არევა აქ გამორიცხულია. ჭერ ერთი, იმის გამო, რომ ეს ფენა ბრექჩიებს შორის იყო ჩაკირული, მეორეც იმის გამო, რომ ამ ფენას ქვეშ ზედაპალეოლითური ფენა უძევს და არა მუსტიეური. სწორი უნდა იყოს

¹⁸ გ. ფხაკაძე. ოქუმის მღვიმის ენეოლითური ნაშთები.

გ. ფხაკაძის დასკვნა, რომ ეს მასალა თვით ენეოლითელი ადამიანის მიერ იყო მოტანილი უფრო ადრეული ძეგლებიდან.

კერამიკის ერთი ნაწილი წარმოდგენილია უხეში, მსხვილკეციანი ფრაგმენტებით, რომლებსაც უკარბად ურევია ქარსისა და კვარცის მინარევეები, ასევე სილა. ნატეხების მეორე ჯგუფი თხელკეციანია, თიხა უკეთესადაა ნახელი და ურევია ქარსი და სილა. თიხის ჭურჭლების უმეტესობა, როგორც ჩანს, მოვარდისფროდ ყოფილა გამომწვარი. მცირე რაოდენობითაა იონაგომ-მონაცრისფროდ გამომწვარი ჭურჭლის ფრაგმენტები. გვხვდება, როგორც ვარდისფერი, ისე მონაცრისფროსარჩულიანი ნატეხები. კეცის გადანატეხში შეიმჩნევა რამდენიმე ღენა. კერამიკა სუსტადაა გამომწვარი, ფხვიერია, კარგად შეიმჩნევა ანგობა და გამარიალებს კვალიც. ზოგჯერ ზელაპირს მოლესვის კვალიც ეტყობა. ფორმების აღდგენა ჭირს. სულ რამდენიმე ძირისა და ყელ-პირის ნატეხია. ძირები ბრტყელია, კედლებზე ჭუსლიანი გადასვლით. ჭურჭლების ყელი ცილინდრული უნდა ყოფილიყო ორნამენტი ამოკაწრულაა, ქმნის წიწვისებურ სახეს, არის წერტილოვანიც. თიხის ცოლის შემადგენლობით, ფორმით და ორნამენტით (წიწვისებურ-ამოლარული და ღრმულებიანი სახეები) ემსგავსება იმერეთისა და აფხაზეთის მღვიმეების ენეოლითური ფენების მასალებს (ახშთარი I, დარკვეთი, სამელე-კლდე)¹⁷.

აღნიშნული კულტურის შესწავლის თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მღვიმე „ოჩენი“. იგი მდებარეობს ადღერის რაიონში მ. ჯ. კუდუმატას სათავეებთან, ვორონცოვის ორიარუსიანი მღვიმის ქვედა მწკრივში. მის მიმართ განსაკუთრებული ყურადღება განპირობებულია მისი გეოგრაფიული მდებარეობით, სიახლოვით ბელორეჩენსკის უღელტეხილთან და მისი ახლო ანალოგებით კავკასიონის გადაღმა, მდ. ბელაის სათავეებთან მდებარე ძეგლებთან. მღვიმე „ოჩენი“ ითხრობდა 1953—1954 წწ. ლ. ს. როვიოვის მიერ¹⁸.

ვორონცოვის მღვიმის კომპლექსებს შორის „ოჩენი“ ყველაზე არქაულია. ამავე კულტურის უფრო მოგვიანო ეტაპის ძეგლები „კოლოკოლინი“ და „ზალოენი“ მდებარეობენ ვორონცოვს მღვიმის მეორე იარუსში.

„ოჩენის“ ქვის კომპლექსი ხასიათდება კაციყუნწიანი ისრისპირებით, საფხეკებით, ქვის სხედასხვა ქანებისაგან დამზადებული გახეხულ — გაპრიალებული ცულებით, სათლულებით და სატეხებით, ქვის სამაჭურებით, მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები კომპლექსს არ ახასიათებს.

კერამიკა მრგვალიძირიანია, ძაბრისებურყელიანი, კვერცხისებური ფორმის, მკვეთრად გადმოღულული პირით. ჭურჭელი სქელკეციანია, გაუპრიალებელი. ამ კერამიკის რამდენიმე ფრაგმენტს აქვს მეჭეჭებიანი ორნამენტი. აქვე არის ყელის ფრაგმენტები ღრმულანი ორნამენტით.

„ოჩენის“ სამაჭურები ანალოგებს პოულობენ მეშოკოს, იასენოვა პოლიანასა, ვესიოლისა და სკალას ნამონახლარებზე.¹⁹

¹⁷ გ. ფხაკაძე და სხ. ნშრ.

¹⁸ Л. Н. Соловьев. Новый памятник Культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху Неолита и бронзы-стоянки Воронцовской пещеры. Труды Абх. ИЯЛИ, т. XXIX, Сухуми, 1958.

¹⁹ იქვე, ტ. I, II, . V.

„ოჩაენიში“ დარკვეთის მსგავსად მექეკიანი ორნამენტი ცოტაა და ამათანავე იგი განლაგებულია ჭურჭლის ყელზე და არა მხრებზე, როგორც ეს ახალათებს მდ. ბელაიას ნაპოსახლარების ანალოგიურ კერამიკას. აღნიშნულ განსხვავებას ა. ფორმოზოვი ლოკალურ თავისებურებად მიიჩნევს და ამ ძეგლებს სინქრონულად თვლის²⁰. მექეკიანი ორნამენტი ჭურჭლის ყელზეა განლაგებული აგრეთვე სამერცხლე — კლდისა და ძუძუანის ჭურჭლებზეც ამავე ძეგლებში, ისევე, როგორც „ოჩაენიში“, ბევრია ქვის იარაღი. როგორც ვხედავთ, კერამიკის და ქვის ინვენტარის ზოგი თავისებურებით „ოჩაენი“ მეტ სიანხლოვნი იჩენს დასავლეთ საქართველოს ძეგლებთან, კერძოდ დარკვეთთან, სამერცხლე — კლდისა და ძუძუანას ზედა ფენებთან. განსხვავება იმაშია, რომ ამ უქანას ძეგლებში ჩნდება უკვე გაპრიალბული კერამიკა და „წითელპირალა“ ე. წ. იმპორტული კერამიკა. ანალოგიური კერამიკა ჩნდება ვორონცოვის მღვიმის მოგვიანო ძეგლებშიც — კოლოკოლისა და ზალოყენის მღვიმეებში. ეს, რა თქმა უნდა, ქრონოლოგიური ნიშანია, რის გამოც „ოჩაენის“ ძირითად ფენას ი. სოლოვიოვი ნეოლითურად მიიჩნევდა. შემდეგ ა. ფორმოზოვმა მდ. ბელაიანზე ჩატარებული გათხრების საფუძველზე იგი გადაათაროდა და აღრემაიკობის ეტაჟს მიაკუთვნა²¹. იგი თვლის, რომ „ოჩაენის“ ძირითადი ფენა, მიუხედავად იმისა, რომ მასში მექეკიანი ორნამენტი ცოტაა, მეშოკოს ზედა ფენისა და სკალას თანადროულია. ა. ფორმოზოვი ამ ძეგლებს ერთ ქრონოლოგიურ ჯგუფში, კერძოდ შუა ჯგუფში ათავსებს. „ოჩაენის“ ზედა ფენაში ნაპოვია ოქროს სპირალისებური საკიდი, მას ა. ფორმოზოვი ნოვოსვობოდნასა და კონსტრომსკაიას საკიდებს უკავშირებს. ამ უქანას ძეგლებთან ერთად იგი „ოჩაენის“ ზედა ფენას მაიკობის კულტურის პერიოდიზაციის მესამე ჯგუფში ათავსებს.

აღნიშნულ კულტურას ეკუთვნის მდ. მზიმთას ნაპირზე, ანშტირის მღვიმეში აღმოჩენილი ნასახლარი. გათხრილია 1938 წ. ს. ზამიატნიჩის მიერ²² ანშტირში სამი ფენა იქნა დადასტურებული, ზედა ფენა ს. ზამიატნიჩის მიერ ჯერ ნეოლითურად იყო მიჩნეული, ხოლო შემდეგ მის მიერვე იყო ენეოლითურად გადათარილებული²³. ზედა ფენა მეშოკოს ზედა პორიზონტის ასაკისაა, ქვედა კი უფრო ადრეული და შესაძლოა ენეოლითის ადრეულ საჯეხურს მიეკუთვნებოდეს. ქვის მასალა ამ ფენაში უფრო არქაულია, გვხვდება ტრაპეციები. თავრეტუშირებული ლამელები და წარმოების ნარჩენები. კერამიკაზე ორნამენტი-ამოკაწრული წიწვისებური სახეებია დადასტურებული. ეს მასალა გამოუქვეყნებელია და ამიტომ ჰირს მასზე მსჯელობა.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მესხეთ-ჯავახეთის ტერიტორიაზე, მდ. ოცხეს მარჯვენა პირველ ტერასზე, ყანობილის მთის ძირში აღმოჩენილი ნაპოსახლარი²⁴, რომელიც აღნიშნულ კულტურას უნდა ეკუთვნოდეს. ნაპოსახლარი ზღვის დონიდან 1300 მ-ის სიმაღლეზე მდებარეობს. სადღეისოდ კულტურული ფენები აქ ძალიან ღრმად, 2 მ-ის სისქის ნალექების ქვეშაა მოქცეული. აქ იყო დადასტურებული ნაშალი კლდისაგან ნაგები (მშრალი წყობა) მოგრძო,

²⁰ А. А. Формозов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 83.

²¹ იქვე, გვ. 83.

²² ლენინგრადის ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმის კოლექციები № 4699, 5580.

²³ МАЭ-ს ამავე კოლექციის დაფორები და კრალი.

²⁴ კ. კალანდიაძე. *ადრემიწითომქმედი ტომების კულტურის ნაშთები აბასთუმანში, საისტორიო კრებული*, V, 1976, გვ. 371—381.

სწორკუთხა ნაგებობის ნაშთი, დამწვარი ძელების ანაბეჭდიანი ბათქაშით. კ. კალანდაძე ვარაუდობს, რომ ამ ნაგებობას ბანური გაღახურვა უნდა ჰქონოდა. ნაგებობის ცენტრში ნაპოვნი იყო კერის ნაშთი. მასალა წარმოდგენილი იყო კაუის, ქვისა და ძვლის იარაღებითა და კერამიკით. ნაპოვნი იყო მოგრძო, ოვალური ფორმის ხელსაფქვაევი, ყუნწიანი და ფოთლის ფორმის ორმხრივდამუშავებული ისრისპირები, საფხეკი, დანები, სახოკები, დანა-სახოკები, სახვრეტები, დაკბილული იარაღები, დისკოსებური საჩეხი იარაღი (ბაზალტისა), რიყის ქვის საჩიჩქნი იარაღი, არკელიტის სათლელ-სატეხი ტრაპეციის ფორმის, შურდულის ქვა²⁵ და სხვ. ნასახლარზე დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ნატეხები (642 ფრ.). ისინი წარმოდგენილია ქილისებური, ქოთნისებური, დერგისებური, ჭამისებური და სხვ. ფორმებით. ჭურჭელი მორუხო-მონაცრისფროა, ცუდადაა გამომწვარი, შეიცავს ქვიშის, კვარცისა და ქარსის მინარევეებს, ზოგჯერ ეტყობა ჭილოფის ანაბეჭდი. ჰარბობს ბრტყელძირა ჭურჭლები ძირიდან კედლებზე კუთხოვანი გაღასკლით. იშვიათია ქუსლიანძირიანი და მრგვალიძირიანი ჭურჭლები. მათში არის სწორპირიანი, პირმოყრილი და პირგადაშლილი ჭურჭლებიც. ორნამენტი არ გვხვდება. ჭურჭლების უმეტესობა დაბალყელიანია, გამონაკლისია ერთი ცილინდრულყელიანი²⁶.

განსხვავებულად გამოიყურება სფერულტანიანი, მრგვალიძირიანი, წითელპირიანი, თხელყეციანი, კარგად გამომწვარი, დაბალყელიანი და პირგადაშლილი ჭურჭელი. მსგავსი ჭურჭლები ცნობილია დარკვეთის, სამელე-კლდის, სამერცხლე-კლდის და ძუძუანას ზედა ფენებიდან²⁷.

ამგვარად, დავახასიათოთ რა ეს ძეგლები ცალ-ცალკე, ნათლად გამოჩნდა, რომ მათი კომპლექსების შემადგენელი ელემენტები ძირითადად ერთგვაროვანია, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითურ კულტურას ახასიათებს საკმაოდ მკაფიო და მყარი ნიშნები. მისი მატერიალური კულტურა ზოგადად ხასიათდება შემდეგი ნიშნებით: ქვის სხვადასხვა ქანებისაგან დამზადებული (სერპანტინი, ბაზალტი) გახეხილ-გაპრიალეზული, ტრაპეციის ფორმისა და განივკვეთის ბრტყელი ცულებით, სათლელ-სატეხებით, რომლებშიც აგრეთვე სქარბობენ ტრაპეციის ფორმისანი, იარაღები უმეტეს შემთხვევაში მაღალ ხარისხშია ნაპრიალეზი. ზომებში დიდი ვარიაციებია.

საბრძოლო-სანადირო იარაღები წარმოდგენილია კაუის ორმხრივდამუშავებული შუბისპირებითა და ისრისპირებით, მათ ფორმების საოცარი მრავალფეროვნება ახასიათებს. აქ გვხვდება ძირითადად ყუნწიანი და უყუნწო, სწორფრთიანი, მრავალფრთიანი, ფრთადაშვებული, ფრთაამოღარული შუბისა და ისრისპირები, იარაღის ღერო მრავალნაირი ფორმებით ხასიათდება. ხშირია გვერდამოღარულები. საკმაოდ ბევრია უყუნწო სამკუთხედის ფორმის სწორფუძიანი და ფუძეამოღებულო ცალები.

მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებით იარაღები წარმოდგენილია მოგრძო, ოვალური ხელსაფქვაეებით. ღია ნამოსახლარებზე გვხვდება მაკროლითები, მღვიმეებში კი ძვლისა და რქის იარაღები, რომლებსაც მიწათმოქმედებას

²⁵ კ. კალანდაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 375—378.

²⁶ იქვე, გვ. 374.

²⁷ იქვე.

უკავშირებენ. ნამგლის ჩასართები — შესაძლოა მეურნეობის ორივე დარქს მიწათმოქმედებას და მესაქონლობასაც უკავშირდებოდეს.

მესაქონლეობასთან დაკავშირებული მასალა (ოსტეოლოგიურის გარდა) წარმოდგენილია კვირისტავეებით. ძეგლებში ისინი ათეულობითაა ნაპოვნი. საპკაულების ყველაზე გავრცელებული სახეა ფიქალისაგან დამზადებული სამაჭურები, იშვიათად გვხვდება ქვის სხვა ქანისაგან დამზადებულებიც.

აღნიშნულ ძეგლებში კაქის ნაწარმი და მისი დამუშავების ტექნიკა საკმაოდ დეგრადირებულია. გვხვდება საფხეკები, საჭრისები, სახვრეტები, კომბინირებული იარაღები, რეტუშორები, დანები და სხვა იარაღები. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმები კაქის ინდუსტრიას აღარ ახასიათებს. მხოლოდ ზოგჯერ გადმონაშთის სახით გვხვდება ერთეული გეომეტრიული მაკროლითები. კომპლექსებში დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი ძვლისა და რქის იარაღები (სადგისები, მახათები, სახვრეტები, საპრიალბლები, მიწის საჩიჩნები და სხვა).

ქვის დანარჩენი იარაღი წარმოდგენილია შურდულის ქვებით, ჩაქუჩებით. უროებით, ჭრდებლებით და სხვ.

განსაკუთრებული, მეტად მკაფიო სახე აქვს კერამიკას. ამ ძეგლებში იგი წარმოდგენილია ორი განსხვავებული ჯგუფით: 1 მოვარდისფრო-მონაცრისფროდ გამოიწვარი, სქელკეციანი, უხეში, კვარცისა და ქარსის ქარბი მინარევებით, ბრტყელძარა, ძაბრისებურყელიანი, პირგადაშლილი და ჭუცელგაბერილი თიხის ქურჭლები და 2. თხელკეციანი, წითელპირილა, მკვავალძირიანი, სფერულმეტლიანი, დაბალყელიანი, პირგადაშლილი ქურჭლები. თიხა უკეთესადაა ნაზელი და შეიცავს ქარსისა და მდინარის სილის მინარევებს. ზემოთ ჩამოთვლილი კულტურის ელემენტებს თითქმის საყოველთაო გავრცელება აქვს ამ ძეგლებში.

ძეგლების დახასიათებიდან ჩანს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში გავრცელებული იყო მეტად მკაფიო და ერთგვაროვანი კულტურა. მისი გავრცელების საზღვრები საკმაოდ ფართოა. მართალია, იგი ჯერ კარგად არაა შესწავლილი, მაგრამ არსებული მასალები აშკარად მოწმობენ, რომ მისი გავრცელების აღმოსავლეთი საზღვარი ებჯინება ლიხის ქედს, ჭერჭერობით მისი უკიდურესი აღმოსავლეთი საზღვარი კიათურა-საჩხერის რაიონები (თუმცა სწორედ ამ რაიონებიდან არის მოსალოდნელი მისი გავრცელება შიდა ქართლში). იგი მოიცავს მთელ ზემო იმერეთს (თერჯოლის, წყალტუბოს, ქუთაისის რაიონები), მისი კულტურის ძეგლები აღმოჩენილია კოლხეთის დაბლობზე ღია ნასახლარების სახით, ვრცელდება შავიზღვისპირეთში (სოჭი-ადღერის რაიონები). უკანასკნელ ზანებში აღნიშნული კულტურის ძეგლი აღმოჩნდა ჩრდილო შავიზღვისპირეთში, ნოვოროსიისკის მახლობლად (მისხაკო). ამავდროულ კულტურის ძეგლი აღმოჩენილ იქნა მესხეთ-ჯავახეთში (აბასთუმანი). ამგვარად, აღნიშნული კულტურა ჩრდილო შავიზღვისპირეთიდან მოყოლებული ვრცელდებოდა მთელს დასავლეთ ამიერკავკასიაში და მოიცავდა სამხრეთ საქართველოს რაიონებს.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლით-ადრებრინჯაოს (ადრეული ეტაპი) კულტურისა და მაიკოპის კულტურის ძეგლების დეტალურმა შედარებამ საყურადღებო შედეგები მოგვცა. ნაშრომის მოცულობის სიმცირისა და მიზანდასახულობის გამო აქ არ ზერხდება ამ მასალების ანალიზის მთლიანი მოტანა. ეს ცალკე ნაშრომის საგანი იქნება. აქ მხოლოდ დასავლეთ ამიერკავკასიის

ენეოლითური კულტურის დასასიათებლად დაკავშირებული მინდა ზოგიერთი აღნიშნული ანალიზის შედეგები: 1. კერძოდ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლით-ადრებრინჯაოს (ადრეული ეტაპი) კულტურა და მაიკოპის კულტურა ძირითადად მსგავსია და ერთგვაროვანია (ა.ფორმოზოვი, დ. თუშაბრაშიშვილი). თუმცა ამ ერთგვაროვნების შიგნით მათ გააჩნია ლოკალური თავისებურებები.

2. დასავლეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში (ადრეული ეტაპი) გავრცელებული ყოფილა ერთიანი, მეტად თავისებური არქეოლოგიური კულტურა, რომლის ლოკალური ვარიანტები წარმოდგენილია მაიკოპისა და დასავლეთ ამიერკავკასიური კულტურის სახით.

3. დასავლეთ კავკასიური ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის კულტურა მოიცავს მთელ დასავლეთ ამიერკავკასიას, სამხრეთ საქართველოს (არ არის გამორიცხებული მისი კულტურის ძეგლების უფრო სამხრეთით აღმოჩენა) და მთლიანად მაიკოპის კულტურის არეალად მიჩნეულ ტერიტორიას, ე. ი. ჩრდ. დასავლეთ კავკასიას, მათ შორის შავზღვისპირა რაიონებს, ყაბარდოსა და ჩეჩენეთ-ინგუშეთს (მაიკოპის კულტურის არეალი რ. მუხნაევუს მიხედვით), ტამანის ნახევარკუნძულიდან დაღესტნამდე²⁸.

მაიკოპის კულტურის ძეგლების კვლევას დიდი ხნის ისტორია აქვს. განსაკუთრებით გაცხოველდა იგი უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე. ამ კულტურას მიეძღვნა რიგი მონოგრაფიებისა, რომლებშიაც იგი ამოწურავადა დასასიათებელი და მოცემულია მისი ძეგლების პერიოდოზაცია. მაგრამ ამის მოუხედავად, მაიკოპის კულტურის მრავალი საკითხი ჭრჭერობით მაინც ბუნდოვანია. კერძოდ, მისი ყველაზე მთავარი საკითხი — წარმომავლობის საკითხი გადაუჭრელია.

რაც შეეხება დასავლეთ ამიერკავკასიის აღნიშნულ კულტურას, გადაჭარბებული არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ მისი შესწავლა მხოლოდ ახლა იწყება.

დასავლეთ ამიერკავკასიის მღვიმეებში აღმოჩენილი ენეოლითური ნასახლარების მეურნეობის საკითხი დიდხანს ბუნდოვანი იყო. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული კულტურის ძეგლები უკვე კარგა ხანია, რაც აღმოჩენილია. უკანასკნელს ართულებდა ამ ნასახლარებზე მოპოვებული მრავალრიცხოვანი ოსტეოლოგიური ნაშთების შეუსწავლელობა. სამელე-კლდიდან თვდობრივლად განსაზღვრული იყო მხოლოდ საცდელი გათხრის დროს მოპოვებული მცირერიცხოვანი მასალა, რომელშიც შემთხვევით გარეულნი იყვნენ და მხოლოდ ერთი შინაური საქონლის ძვლი მოხვდა. ეს მასალა გამოქვეყნებული იყო ი. ბურჩაკ-აბრამოვიჩისა და ო. ბენდუქიძის მიერ²⁹. ავტორები აღნიშნავენ, რომ ყურადღებას იქცევს სამელე-კლდის მასალაში თითქმის სრული არარსებობა შინაური ცხოველების ძვლებსა. თუმცა გამოთქვამდნენ იმედს, რომ მღვიმის შემდგომი გათხრისას მოსალოდნელი იყო შინაური ცხოველების ოსტეოლოგიური მასალის მოპოვება და ცხოველთა სახეების საბოლოო დადგენა. აღნიშნულ სტატიაზე დაყრდნობით საჩუქ-

²⁸ P. M. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века, 1975, с. 199.

²⁹ Н. И. Бурчак-Абрамович, О. Г. Бендукидзе. К изучению фауны позвоночных раннего энеолита, найденных в пещере Самеле-К. тд. საქ. მეცნ. აკად. შობე, ტ. 53, № 2, 1969, გვ. 493.

კლდეში მცხოვრებ ტომთა მეურნეობიდან გამოირიცხა მესაქონლეობა. მათი მეურნეობის ძირითად დარგად მიჩნეულ იქნა მიწათმოქმედება და ნადირობა³⁰. ეს მოსაზრება უკანასკნელ ხანებამდე ძალაში იყო. მასზე დაყრდნობით ი. კიკვიძემ კატეგორიულად უარყო მესაქონლეობა დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითელი ტომების მეურნეობაში³¹. სამელე-კლდის შემდგომი გათხრების შედეგად მართლაც აღმოჩენილი იყო შინაური ცხოველების ძვლები³².

შინაური ცხოველების ძვლები აღმოჩენილი იქნა სამელე-კლდის შემდეგ გათხრილ ძეგლებში — დარკვეთის ეხის ნეოლითისა და ენეოლითის ფენებში, ძუძუნის³³ მღვიმის ენეოლითურ ფენებში. აღმოჩენილ მღვიმეებში დაღასტურდა, როგორც მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის, ისე წვრილფეხა რქოსანი საქონლის არსებობა. დიდი რაოდენობით იქნა აღმოჩენილი შინაური ღორის ძვლები. მათი რაოდენობა სჭარბობდა ყველა დანარჩენი ცხოველების ძვლებს ცალკე ალებულს (იხ. ცხრილი 3). ნაპოვნი იყო აგრეთვე ძაღლის ძვლები.

უკანასკნელ წლებში დამუშავდა ნ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩის³⁴ მიერ საგვარჯილეს მღვიმის ენოლითურ ფენებში მოპოვებული მრავალრიცხოვანი ოსტეოლოგიური კოლექცია. მისი მონაცემების თანახმად, საგვარჯილეს ნეოლით-ენეოლითური ფენის (II ფენა) ოსტეოლოგიურ მასალაში ძვალთა საერთო რაოდენობა 56 % -ს შეადგენს გარეული ფაუნის წარმომადგენლები, ხოლო 34 % ეკუთვნის შინაური ცხოველების ძვლებს, 10% გაურკვეველია. ველური ფაუნის ინდივიდთა შესაძლებელი მინიმალური რიცხვია 69, შინაურისა — 40 (იხ. ცხრილი 3). სანადირო მნიშვნელობის ცხოველთა შემადგენლობაში სჭარბობენ გარეული ჩლიქოსნები: მაგ., ღორს გარეული ცხოველების ძვლების რაოდენობის 32,5% ეკუთვნის და ძვლების საერთო რაოდენობის 18,4%; კეთილშობილ ირემს — 28,1%, 16,8%; კავკასიის შველს — 10%, 6,2%; კავკასიურ ღომბას 3,6%, 2%. კავკასიურ ჭიხვს 2,3%, 1,3% და სხვ. ანგვარად. ნადირობის მთავარ ობიექტს წარმოადგენდა ჩლიქოსანთა სამი სახე — ღორი, ირემი და შველი, რომელთა ძვლებიც, ძვალთა საერთო რაოდენობის 41,1% შეადგენდნენ, ხოლო გარეული ფაუნის საერთო რაოდენობის 72% -ს³⁵. სხვა ცხოველები — დათვი, ჭიხვი და ღომბა, როგორც ჩანს, დიდი ნადირობის ხეივანს არ წარმოადგენდნენ. შინაურ ცხოველთაგან უმთავრესი სამეურნეო მნიშვნელობა მსხვილფეხა რქოსან საქონელს ჰქონდა. მათ ეკუთვნოდა შინაურ ცხოველთა ძვლების 49,8%, ცხოველების საერთო რაოდენობის 26,5%. ძვლების რაოდენობით იგი სჭარბობდა ცალკე ალებულ შინაურ და გარეულ ცხოველთა რაოდენობას. მაგრამ სანადირო მნიშვნელობის გარეულ ჩლიქოსანთა სამი სახე (ღორი, ირემი, შველი) სჭარბობდა მას³⁶.

³⁰ გ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 71—75.

³¹ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 16, 17.

³² О. Г. Бендукидзе. Голоценовая фауна позвоночных из пещеры Западной Грузии (рукопись).

³³ О. Г. Бендукидзе. Об остатках млекопитающих из пещеры дзудзуана в западной Грузии. საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, № 7.

³⁴ ნ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩი. დასახ. ნაშრ., გვ. 10—12.

³⁵ იქვე, გვ. 10—12.

³⁶ ნ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩი. დასახ. ნაშრ., გვ. 11—12.

ამგვარად, მოტანილი მონაცემები ცხადად მოწმობენ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითელი ტომების მეურნეობაში უკვე გარკვეული როლი ეკუთვნოდა მესაქონლეობას. თუმცა მეურნეობის ტრადიციულ დარგს, ნადირობას ჯერ კიდევ დიდი როლი ეჭირა. მას ენეოლითელი ტომების მეურნეობაში საკმაოდ დიდი ხვედრითი წონა ჰქონდა.

გაირკვა რა, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითელი ტომების მეურნეობაში დიდი ადგილი ეჭირა ნადირობას, და მესაქონლეობას, ნაწილობრივ გასაგები ხდება მათი მღვიმური დასახლების ხასიათი. საფიქრებელია, რომ სწორედ მეურნეობის ამ თავისებურებამ განაპირობა მათი დასახლება მღვიმეებში.

რაც შეეხება მიწათმოქმედებას ამ ტომების მეურნეობაში, მას მესაქონლეობასა და ნადირობაზე შედარებით ნაკლები ხვედრითა წონა უნდა ჰქონოდა. როგორც ჩანს, ამ ტომების მიერ მთლიანად ჯერ კიდევ არ იყო გამოყენებული მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელი ზემო იმერეთის გეოკლიმატური პირობებზე. სამელე-კლდისა და სავგარჯილეთი ალმოჩენილი მაწის საჩიქნი იარაღები, შესაძლოა ჯერ კიდევ ვერ უზრუნველყოფდნენ აქ მოსახლე ტომებს საარსებო საშუალებებს. დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითის ხანის ღია ნამოსახლარები (თეთრაშიწა) გვაფარაუდებენ, რომ ამ კულტურის მატარებელ ტომებში მეურნეობის თავლასობრივად აღსებობდა გარკვეული დიფერენცია. ყერძოდ, ამავე კულტურის ღია ნამოსახლარებზე მიწათმოქმედებას უფრო დიდი ხვედრითი წონა უნდა ჰქონოდა, ხოლო მღვიმეებში მცხოვრებთა მეურნეობაში შედარებით ნაკლები. აღნიშნულ მოსახლეობას მხარს უნდა უჭერდეს ამ ძეგლების კომპლექსებში წარმოდგენილი მასალა. თეთრაშიწის ნამოსახლარზე განალუთებული სიჭარბე შეიძლება სამიწათმოქმედო იარაღებისა. 30 ხელსაფეხავის ფრაგმენტი — ძალიან დიდი რიცხვია ამ დროის ძეგლებისათვის. აღსანიშნავია ისიც, რომ აქ უკვე გვაქვს დაკბრული ნამგლის ჩააართები. მიწის დასაქმებად გამოიყენებოდა მაკროლითები და „სოკო-ადღერის“ ტიპის თოხებიც კი. ამგვარი რამ არ შეიძინევა მღვიმურ დასახლებებში. სანავეიროდ, აქ თვალში საცემია კვირისტავეებისა, ძვლისა და რქის იარაღების სიწარვე.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია მღვიმეების ენეოლითურ ფენებში მოპოვებული ლითონის ნაწარმი (ოთხწახნავა სადგისები, ანკისი, ხვია) და მის დამუშავებასთან დაკავშირებული ნივთები — ტიველი, ყალიბი. როგორც ჩანს, დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითელი ტომები უკვე დაუფლებულები იყვნენ ლითონის დამუშავებას. ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებით ჯერჯერობით მრავალი საკითხი ბუნდოვანია და შემდგომ კვლევას მოითხოვს. არსებული მასალები გვაფიქრებინებს, რომ შეშთხვევითი არ არის, რომ ზემო იმერეთის ამ რეგიონის ტომთა კულტურაში ასეთ ადრეულ ხანაში უკვე გვხვდება ლითონის ნაწარმი და, რაც მთავარია, ეს ლითონის ნივთები გარედან შემოტანილი არ უნდა ყოფილიყო, მისი წარმოება ადგილზე უნდა არსებობდა. საფიქრებელია, რომ ლითონის წარმოება იყო აგრეთვე ერთ-ერთი ფაქტორი, რომელიც განაპირობებდა მღვიმეებში ცხოვრებას. უნდა ვიფიქროთ, რომ მეურნეობის ძირითადმა დარგებმა — ნადირობამ, მესაქონლეობამ და მასთან ერთად ლითონის წარმოებამ განაპირობა ამ ტომების დასახლება მღვიმეებში. არ არის გამორიცხული ამავე კულტურის ღია ნამოსახლარების აღმოჩენა

დარკვეთ-ზოდისა და ითხვიანის პლატოებზე, რომელთა მეურნეობაში დიდი ხვედრითი წონა ჰქონდა მიწათმოქმედებას.

ამგვარად, დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითური კულტურის ნაშთა-ხლარების მეურნეობა ძირითადად ემყარებოდა მიწათმოქმედებასა და მესა-ქონლეობას. თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ მეურნეობის ეს დარგები ერთნაირ თანაფარდობაში არ იყვნენ. კერძოდ, ღია ნაშოსახლარებზე მიწათმოქმედებას უფრო დიდი ხვედრითი წონა უნდა ჰქონოდა, ვიდრე მესაქონლეობას. ხოლო მღვიმური დასახლებების მეურნეობაში, როგორც ჩანს, სკარბობდა მესაქონ-ლეობის ხვედრითი წონა. რაც შეეხება მეურნეობის ტრადიციულ დარგს — ნადირობას, მას ორივე ტიპის ნაშოსახლარების მეურნეობაში ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანი ადგილი უნდა სჭეოდა.

ამგვარად, დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითელი ტომების მეურნეობა თავისი ხასიათით შერეული იყო. მასში, წარმოებითი მეურნეობის განვითარების მიუხედავად, საკმაოდ დიდი ხვედრითი წონა გააჩნდა მითვისებით მეურნეობა-საც.

დასკვნა

დაარკვეთის ები წარმოადგენს დასავლეთ ამერკავკასიის პირველ გამოქვეყნებულ მრავალფენიან არქეოლოგიურ ძეგლს, რომელშიც გამოვლინდა ოთხი სხვადასხვა ეპოქის კულტურული ფენები დაწყებული გვიანი მეზოლითიდან — ადრებრინჯაოს ხანის ჩათვლით. ამასთანავე ენეოლითური ფენა აქ ორი პერიონტითაა წარმოდგენილი. აღნიშნული ძეგლის შესწავლამ და უკვე აღსებულ ძეგლთა მონაცემებს შეჭერებამ მომავალში მყარი საფუძველი უნდა შექმნას ნეოლით-ენეოლითური ხანის კულტურების პერიოდიზაციასათვის.

განსაკუთრებით საინტერესო გამოდგა გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური კულტურული ფენების მასალა მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვისა და მასზე გადასვლის ეპოქის ხასიათის გასაგებად. გვიანმეზოლით-ადრენეოლითური ფენებიდან მომდინარე ნაშთებმა საშუალება მოგვცა თვალს გვედევნებინა მოთვისებითი მეურნეობის წიაღში მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვისა და განვითარების პროცესისათვის, კერძოდ, დას. ამერკავკასიაში მანამდე უცნობი, მწარმოებლური მეურნეობის ერთ-ერთ ძირითად დაარსებულ — ცხოველთა მოშინაუროებაზე და მეცხოველეობაზე გადასვლასათვის.

დას. ამერკავკასიის პალეონტოლოგიური მონაცემების და დარკვეთის ების მეზოლით-ენეოლითური ფენის ფაუნის შეჭერებამ მიგვიყვანა დასკვნამდე, რომ დასავლეთ საქართველოს ადრენეოლითული ტომები უკვე მისდევდნენ ცხოველთა მოშინაუროებას და პრიმიტიულ მეცხოველეობას. რომ მეცხოველეობა, როგორც მწარმოებლური მეურნეობის ერთ-ერთი დარგი წარმოიშვა და განვითარდა გვიანმეზოლითის განვითარებული მონადირეობის წიაღში. დას. ამერკავკასიის ცხოველთა ენდემური ჯიშების ბაზაზე. განვითარების ადრეულ ეტაპზე მეცხოველეობა დამყარებული იყო ძირითადად მელორეობასა და მსხვილფეხა საქონლის მოშენებაზე. |

დაარკვეთის ების მასალები გვიჩვენებენ, რომ მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლა ხდებოდა პრიმიტიული მეცხოველეობისა და მიწათმოქმედების ბაზაზე, მოთვისებითი მეურნეობის დარგების (ნადირობა, შემგროვებლობა, მეთუხეობა) დიდი ხვედრითი წონის პირობებში. |

დაარკვეთის ების ენეოლითური ფენების შესწავლამ დას. ამერკავკასიის ენეოლითურ ძეგლებთან კავშირში გამოავლინა მეტად თავისებური და ერთგვაროვანი ენეოლითური კულტურა, რომელიც დიდ სიახლოვეს იჩენს მაიკოპის კულტურის ძეგლებთან. აღნიშნული კულტურის ძეგლების შედარების საფუძველზე მივედით დასკვნამდე, რომ დას. კავკასიაში ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში გავრცელებული ყოფილა დიდი, მეტად თავისებური არქეოლოგიური კულტურა, რომლის ლოკალურ ვარიანტებს უნდა წარმოადგენდეს მაიკოპისა და დასავლეთ ამერკავკასიური კულტურები. აქვე უნდა

აღნიშნათ, რომ მოსალოდნელია დას. ამიერკავკასიური და მაიკოპის კულტურების დეტალურმა შესწავლამ გამოავლინოს ლოკალური ვარიანტები თვით ამ კულტურის შიგნით.

დასავლეთ კავკასიური ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის (ადრეული ეტაპი) კულტურა მოიცავს მთელ დასავლეთ ამიერკავკასიას, სამხრეთ საქართველოს და მთლიანად ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიას — მათ შორის ჩრდილო შავი-ზღვისპირა რაიონებს. ყაბარდოსა და ჩეჩნეთ-ინგუშეთს, ე. ი. ტერიტორიას ტამანის ნაპეარკუნძულიდან დაღესტნამდე (მაიკოპის კულტურის არეალი რ. მუნჩაიევის მიხედვით).

დას. ამიერკავკასიის ენეოლით-ადრებრინჯაოს (ადრეული ეტაპი) ხანის ტრიაზა მეურნეობაში უკვე ხდებოდა მწარმოებლური დარგების-მოწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის შემდგომი განვითარება. ახალი მასალებით ირკვევა, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითელი ტომების მეურნეობა თავისი ხასიათით შერეული იყო. მასში უკვე გარკვეული ზვედრითი წონა გააჩნდა მწარმოებლურ მეურნეობას, რომელიც აღმავალი გზით ვითარდებოდა. მაგრამ ამასთანავე ჭერ კიდევ დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მითვისებითი მეურნეობის დარგებს. I

მღვიმური ენეოლითური ძეგლების შესწავლა გარკვეულ მასალას იძლევა მეტალურგიის ადრეული საფეხურების შესასწავლად. ირკვევა, რომ ზემო იმერეთის რეგიონში მოსახლე ენეოლითური ტომები ადრე გაეცნენ ლითონს, ხოლო ამ ეპოქის გვიან საფეხურზე უკვე მის დნობაზედაც გადასულან.

უნდა ვიფიქროთ, რომ მღ. ყვირილასა და მისი შენაკადებში (ქრუჭულას) ტეობებში მოსახლე ენეოლით-ადრებრინჯაოს (ადრეული ეტაპი) ხანის ტომებს კულტურამ, რომლებიც უკვე ამზადებდნენ ლითონს, შექმნა საფუძველი მეტალურგიის შემდგომი აყვავებისათვის, რაც კარგად დასტურდება საჩხერეში აღმოჩენილი მეტალურგიის ბრწყინვალე ნიმუშებით. ამ რეგიონის განვითარებული მეტალურგიის ფესვები უნდა ვეძებოთ ყვირილის ზემო წელის ენეოლითურ კულტურაში.

სტრატეგოგრაფიული თვალსაზრისით საინტერესო გამოდგა დარკვეთის ეხის რამდენიმე კვადრატში „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ადრეული ეტაპის ჩამოყალიბებული სამარხების მასალა. მან გარკვეული მასალები მოგვცა დარკვეთის ეხის ზედა ფენების (I—III) და მათი ანალოგიური ზემო იმერეთის ძეგლების შედარებითი ანალიზის დადგენისათვის.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ენეოლითური კულტურის შესწავლა მხოლოდ ახლა იწყება. რიგი ძეგლების კვლევის პროცესშია. ახალი ძეგლების აღმოჩენა და უკვე არსებულის მრავალმხრივი შესწავლა გაარკვევს როგორც ამ ძეგლების ზუსტ ქრონოლოგიურ ადგილს ენეოლითური კულტურის ჩარჩოებს შიგნით, ისე ამ კულტურის მრავალ საინტერესო საკითხს .

დაკავშირების არამოლოგიური მასალა

	ნ ი კ თ ე ბ ი	ფუნქცია				
		V	IV	III	II	I
1	ნაკლები დანქონებური					
2	ნაკლები პიონირული	—	—	2	—	—
3	ნაკლები კონსერვირი	—	—	6	1	—
4	ნაკლები ნატივები და ნალეები	—	—	26	6	—
5	ნაკლები განვი სურში და ანატეები	—	—	—	3	—
6	ღარიბი პალიოლოგიური იურის	15	10	—	—	—
7	ღარიბი რამები	204	204	129	45	11
8	ფორმული	14	—	—	—	—
9	ბრუნული მკროლონი	4	—	—	—	—
10	ბრუნული სემელბედი	8	—	—	—	—
11	ტრაპეზი	2	16	2	1	—
12	სემენტები					
13	სემენტები	10	6	17	5	1
14	სემენტები	17	5	1	—	—
15	სახლი	1	—	5	—	—
16	სახლი-ბინები	3	6	—	—	—
17	დაკავშირებული იარაღი	4	2	—	—	—
18	დაკავშირებული იარაღი	1	1	—	—	—
19	კონსერვირი იარაღი	1	—	—	—	—
20	დაკავშირებული					
21	დაკავშირებული					
22	იონორული მკროლონი იარაღები	—	—	10	2	2
23	სახლი იარაღი	1	—	—	—	—
24	სახლი, სემენტები, სახლი	—	—	2	—	—
25	სახლი	1	—	—	—	—
26	მკროლონი	1	—	12	—	—
27	ბრუნული	—	—	3	2	—
28	ფორმული იარაღი და ნივთები					
29	ფორმული იარაღი					
30	კონსერვირი მკროლონი იონორული	—	—	3	—	—
31	კონსერვირი იონორული					
32	კონსერვირი					
33	სახლი	—	—	—	10	—
34	ანატე-სემენტები	—	—	925	550	70
35	გარეული დანიშნულების იარაღები	—	—	16	—	—
36	სახლი	—	—	8	—	7

დაკავშირების არამოლოგიური მასალა

	ცხოველთა სახეები	გვიან-მეზოლითი	ადრინული	კენო-ლითი
	შინაური ცხოველები			
1	ძროხა — <i>Bos taurus</i>	—	5/2	2/2
2	ლორი — <i>Sus domesticus</i>	—	47/5	46/4
3	წერილფეხა რქოსანი საქონელი — <i>Ovis aut capra</i>	—	17/3	8/2
4	ძაღვი — <i>Canis familiaris</i>	—	1/1	1/1
	გარეული ცხოველები			
	ჩლიქოსნები — <i>Ungulata</i>			
5	შველი — <i>Capreolu capreolus</i>	4/1	179 8	155 7
6	ბრუნული — <i>Cervus elaphu</i>	7/1	66/2	41/2
7	გარეული ლორი — <i>Sus scrofa</i>	1/1	53/1	38 2
8	ბრუნული — <i>Rupicapra rupicapra</i>	—	3/1	2/1

	ცხოველთა სახეები	ვეიან-მე- ზოლითი	აღრუნეთ- ლითი	ენეთ- ლითი
9	გარეული თხა — Capre sp. მტაცებლები — Carnivora	1/1	1/1	—
10	ტურა — Canis aureus	—	—	1/1
11	მელა — Vulpes vulpes	—	—	6/1
12	დათვი — Ursus arctos	1/1	8/2	1/1
13	ტყის კატა — Felis silvestris	—	2/1	—
14	მაჩვი — Meles meles	—	2/1	—
	მღრღნელები — Rodentia			
15	მეშინდერია — Microtus sp.	—	1/1	—
16	წყვი — Lutra lutra	—	4/1	—
17	ყვარა — Martes sp.	—	14/3	1/1
18	ზღარბი — Erinaceus europaeus	1/1	3/2	5/2
19	მდინარის თახვი — Castor fiber	1/1	1/1	—
20	ძიღჭელა — Glis glis	—	3/1	—
21	ტყის ღნავი — Duromus nitidula	—	2/1	—
	ფრინველები			
22	იხვები სხედასხვა სახისა — Anas strepera	—	—	1/1
23	Anas penelope	—	—	1/1
24	Anas elipeata	—	—	1/1
25	Querquedula querquedula	—	1/1	—
26	Aythya marila	—	—	1/1
27	ყურყურმელა — Aythya ferina	—	1/1	1/1
28	კაკაბა — luteo buteo	—	—	4/3
29	ხოხობი — Phasianus colchicus	—	—	1/1
30	კაკაბი — Alectoris raeca	—	1/1	—
31	რუხი წერი — Grus grus	—	1/1	—
32	კაკაბი — Pica pica	—	2/1	—
33	ყვავი — Corvus corone	—	1/1	—

ცხრილი 3

დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი მებღაბის ფაუნისტური ნაშთები

1	2	მ ლ ვ ი მ ე ე ბ ი					
		3	4	5	სამეღე-კლე		
					I პოპოზიტი	II პოპოზიტი	III პოპო-ზიტი
	შინაური ცხოველები						
1	ბროხა — Bos taurus	5/2	300	64 2	13/2	12/3	—
2	ლორი — Sus domestica	47/5	—	10 2	45/8	44/10	6/2
3	წერილფეხა რქოსანი საქონელი — Ovis aut. Capra	17/3	—	16/2	5/1	11/3	—
4	ძაღვი — Canis familiaris	1/1	—	—	—	1/1	—
	გარეული ფაუნა						
5	ყვითლშობილი ირემი — Cervus elaphus	41/2	181/20	—	73/4	55/6	20 2
6	მგელი — Capreolus capreolus	155/7	71/10	2 1	141/17	149/27	45/4
7	გარეული ღორი — Lus scrofa	38/2	188/5	—	198/12	166/11	74/6
8	ცხვირი — Ovis sp. :	—	—	—	—	—	1/1
9	არჩვი — Rupicapra rupicapra	2/1	10/1	—	1/1	2/1	1/1
10	ტურა — Canis aureus	1/1	—	—	—	—	—
11	მელა — Vulpes vulpes	6/1	—	—	—	—	1/1
12	დათვი — Ursus arctos	1/1	14 2	1/1	9/1	7/2	1/1
13	ტყის კატა — Felis silvestri	—	2/1	2/1	—	—	—
14	მაჩვი — Meles meles	—	1/1	—	—	—	4/4

1	2	3	4	5	6	7	8
15	კვერნა — Martes sp.	1/1	3/1	—	15.3	9.3	12/2
16	ჭიჭი — Felis pardus	—	2/1	1/1	1/1	—	—
17	ცხენი — Equus caballus	—	6/1	6,1	—	—	—
18	გარეული ცხვარი — Ovis cf. ophion	—	2/1	—	—	—	—
19	ჭიხვი — Capra severtzovi	—	15,5	—	—	—	1/1
20	ღამბა — Bison bonasus	—	23/5	—	—	—	1/1
21	ფოცხვერი — Iuxtlunx	—	—	—	—	—	1/1
22	შველი — Canis sp.	—	—	—	—	—	1/1
23	ნიაშორი — Capra aegagrus	—	—	—	2/1	—	—
24	მშინდერია — Microtus sp.	—	—	2 1	—	—	—
25	ტყის თაგვი — Apodemus sp.	—	—	4 1	—	—	—
26	სახლის თაგვი — Mus aff. musculus	—	—	1/1	—	—	—
27	თიღვედა — Glis sglis	—	—	10,2	—	—	—
28	თახვი — Castor fiber	—	1/1	1/1	—	—	—
29	ზღაობი — Erinaceus europaeus	5 2	—	—	—	—	—
30	ხველეთის ქუ — Testudo graeca Pall.	—	—	—	—	—	1/1
31	კობის ქუ — Emus orbicularis	2,2	—	—	—	—	—
32	კავკასიური ჭიხვი — Capra caucasica	—	—	8,1	—	—	—
ფ რ ი ნ ე ე ლ ე ბ ი							
33	იხეები — Anas strepear	1/1	—	—	—	—	—
34	სხვადასხვა Anas peneloep	1/1	—	—	—	—	—
35	სახს Anas clipeatra	1/1	—	—	—	—	—
36	უფრუდშენი — Authia ferina	1/1	—	—	—	—	—
37	Authia marila	1 1	—	—	—	—	—
38	კაიჩა — Buteo buteo	4 3	—	—	1/1	—	1 1
39	ხოხობი — Phasianus coleschicus	1/1	—	—	—	—	—
40	რუხი წიროი — Grus grus	—	1/1	—	—	—	—
41	ჩხიფი — Garrulus glanda	—	—	2 1	—	—	—
42	შამი — Turdus viscivorus	2 1	—	—	—	—	—
43	Fringilla coelebs	—	—	1,1	—	—	—
44	წითელცხვილი უფრუდშენი — Netta rufina	—	—	—	—	—	1 1
45	Sturnus sturnus	—	3 2	—	—	—	—

1 წილადის მორცხველი აღნიშნავს იქლებს რაოდენობას, მნიშვნელი კი ინტეგრების რაოდენობას.

Л. Д. НЕБИЕРИДЗЕ

ДАРКВЕТСКИЙ МНОГОСЛОЙНЫЙ НАВЕС

Резюме

Даркветский многослойный навес является первым опубликованным многослойным памятником Западного Закавказья, содержащий нетронутые культурные наслоения четырех эпох — начиная с позднего мезолита — кончая ранней бронзой. Причем наслоения эпохи энеолита представлены двумя горизонтами, а в нескольких квадратах навеса, имеются впускные погребения «Куро-Аракской» культуры.

Даркветский навес, находится на левом берегу известнякового каньона р. Квирила, напротив даркветской железнодорожной платформы (Чиатурский р-он), на высоте 5 м от уровня рска. Во время прокладки Чиатуро-Сачхерской узкоколейки передняя часть навеса была обрезана, а бока обрушены. В навесе сохранилась нетронутая площадка длиной 15 м, а шириной 5 м. Навес был вполне пригоден для жилья, он обращен на северо-восток, хорошо освещен и сухой, по близости имеются родники.

В результате раскопок в навесе было обнаружено пять культурных слоев. Ниже дается характеристика слоев и добытых материалов:

I слой, верхний, зольный с примесями мелкой щебенки. Толщина его от 9 до 14 см. Сохранился он только в центральной части навеса, в квадратах у стены он почти не встречался. Этот слой непосредственно лежал на глинобитном полу толщиной 8 см, который у стенки навеса выклинивался. Среди слоев навеса этот слой самый тонкий, поэтому в нем добытый материал малочислен по сравнению с другими слоями. В основном он представлен кремневым инвентарем и керамикой. Кремневый материал представлен отщепами, осколками, довольно узкими и правильными пластинами (встречается несколько экземпляров из обсидиана), массивными концевыми скребками и наконечниками копий с двусторонней обработкой. Найден обломок сланцевого браслета.

Керамика представлена фрагментами, восстановить которую не удается. На поверхности слоя и в слое были обнаружены черепки глиняной посуды розовато-желтоватого цвета с лощеной поверхностью и паркетным орнаментом. Также были найдены черепки разной толщины, структуры и обжига. Глина содержит примеси кварца и слюды. Посуда изготовлялась вручную.

Даркветский навес был открыт археологической экспедицией Каприльского ущелья Тбилисского Гос. музея Грузии им. С. Джанашия, под руководством Д. М. Тушабрамишвили. Раскопки велись в 1968—1972 гг. отрядом института истории, археологии и этнографии АН ГССР (рук. Л. Небиеридзе).

Для датировки I слоя определенный интерес представляет керамика с паркетным орнаментом встречающаяся также в энеолитических слоях пещер Причерноморья (верхний слой Ахштыри, Окуми). Также особое значение имеют для определения верхних слоев навеса впускные погребения, относящиеся к раннему этапу «Куро-Аракской» культуре. Надо предполагать, что образование этого слоя, предшествовало раннему этапу «Куро-Аракской» культуры, хотя не исключена и возможность в какой то отрезок времени сосуществование этих двух культур. На основе учета этих данных и типологического анализа материала до приобавления новых материалов относящихся к указанному времени, I слой следует отнести ко времени позднего энеолитической бронзы.

II слой желтовато-серый, рыхлый суглинок с примесями золы. Мощность слоя колеблется от 30 до 35 см. Нижняя часть этого слоя переходила в тоненькую прослойку угля (5 см.), подстилающую эту прослойку, отделяющую этот слой от глинобитного пола толщиной в 5 см. Кремневый инвентарь II слоя представлен множеством отщепов, осколками, обломками нуклеусов, ножевидными пластинками концевыми и двойными скребками, есть одна равнобедренная трапеция. Полированные орудия представлены клиновидным топором и теслом. Много обломков сланцевых браслетов и пряслиц, найдены фрагменты овальных зернотерок и костяные орудия-шилья, иглы, проколки.

Керамика в этом слое представлена черепками сосудов, восстановление которых не удастся. Найдено дно черной посуды со слабо профилированным поддоном. Частично было восстановлено выпуклое тулово остродонного сосуда, красного обжига. Также были найдены черепки с примесью слюды. Особо следует отметить маленькую группу черепков тонкостенных, краснолощенных сосудов из хорошо отмученной глины. На глинобитном полу второго слоя были обнаружены маленькие, круглые ямочки, надо предполагать предназначенные для укрепления плетеньки.

III слой, золыный, толщина 30—32 см. В верхней части слой плотный, а нижняя часть сравнительно рыхлая.

Кремневый материал здесь разнообразный. Он представлен наконечниками копий, скребками, резцами, проколками, пластинами и отходами производства, найден примитивный вкладыш серпа и две трапеции с двумя обработанными краями. Увеличивается количество костяных орудий — шилья, проколки, иглы, ложила. Полированные орудия представлены серпентиновыми и базальтовыми долотами и теслами. Встречаются глиняные пряслицы и обломки сланцевых браслетов, хотя их количество уменьшается.

Большая часть керамики розовато-сероватого обжига, хорошего лощения с примесями кварца и слюды. Увеличивается количество фрагментов, краснолощенной, тонкостенной керамики. Встречается также большая группа черепков со следами красной краски с внутренней стороны. Особо надо отметить появление фрагментов с роговидными налепами и фрагмент горла сосуда с жемчужноподобным орнаментом.

Материал II и III слоев по составу почти однородный. Незначительная разница замечается только в количественном соотношении материала. II и III слои Дарквети проявляют большую близость к энеолитическим слоям пещер этого района (Самеле-кльде, Самерцхлекльде, Дзудзуана), а также к материалу II слоя Сагварджиле. Указанные слои должны относиться к позднеэнеолитической культуре.

Энеолитическая культура пещер Квирильского ущелья проявляет определенную близость к поселениям Майкопской культуры (А. Формозов, Д. Тушабрамишвили).

IV слой зольный, с примесями щебня, толщина слоя колеблется от 25 до 27 см. В нижней части этого слоя количество щебня увеличивается и постепенно переходит в чистый щебень. В средней части был очаг в виде зольной линзы. В слое было найдено много тонких и правильных пластинок, среди них и микролитических, пластинки с ретушированными концами, концевые и округлые скребки, резцы на узких пластинках, сверла и буравчики. По сравнению с предыдущими слоями резко увеличивается число трапеций с двумя обработанными краями, много было найдено орудий из рога, проколки, нуклеусы конусовидные и карандашевидные, полированный топор, пращевидные камни и зернотерка овальной формы. Керамика в этом слое не встречается.

Указанный комплекс имеет аналогии в материалах ранненеолитических поселений (Анасеули I, Мелоурн, Холодный грот, Б₁ слой). На основе сравнительно типологического анализа, этот комплекс следует отнести к раннему неолиту.

V слой, щебенчатый, с включениями больших скальных глыб. Культурных остатков в нем не было обнаружено. Толщина слоя 1 м.

VI слой, зольный, толщина 30 см. Верхняя часть слоя сероватая, плотная, которая постепенно переходит в розовый обгорелый зольный слой с примесями глины.

Этот слой содержит концевые скребки, асимметричные треугольники, пластинки с притупленной спинкой, отщепы и осколки, тонкие и узкие пластинки, часто микролитические. Каменный материал представлен грузилом и пращевыми камнями. Керамики и полированных орудий нет.

Материал этого слоя близкие аналогии находит в западно-грузинских позднемезолитических памятниках (Холодный грот—слой Б₂, Апянча, Квирике, Чолоки, Джиханджури), эпохальную близость проявляет к кавказским позднемезолитическим памятникам (Эдзани, Чохи I—II, Сосруко I—II). На основании типологического и стратиграфического анализа материал VI слоя относится к позднему мезолиту.

Все культурные слои Даркветского навеса содержали множество костей диких животных, среди которых преобладали кости благородного оленя, косули, дикого кабана, медведя, дикого барана и козы.

Во II, III и IV слоях, кроме дикой фауны были обнаружены кости домашних животных — корова, свинья, коза, собака (см. табл. 2). Среди костей домашних животных преобладали кости свиньи.

Таким образом, новые данные Даркветского навеса, проливают свет на вопросы перехода неолитического общества от присваивающего хозяйства к производящему.

На основании комплексов Даркветского навеса и синхронных им памятников Кавказа, дается характеристика отдельных этапов развития первобытного общества (поздний мезолит, ранний неолит, энеолит).

Зарождение и становление производящей экономики, переход к качественно новому этапу первобытного общества на территории Грузии приходится на эпоху позднего мезолита — раннего неолита.

Явные следы производящего хозяйства на территории Грузии прослеживаются с эпохи раннего неолита, корни которого зародились в

нодрах высокоразвитой присваивающей экономики позднемезолитического общества.

В изучении процесса зарождения и перехода к производящему хозяйству особое значение имеют многослойные памятники с хорошей стратиграфией (холодный грот, Дарквети, Апянча) содержащие позднемезолитические и раниснеолитические культурные слои и памятники переходной эпохи от мезолита к неолиту (поселения Книришского ущелья — Хуцубани, Кобулети).

Неолитические поселения характеризуются различной топографией. Они представлены как поселения открытого типа, в прибрежной зоне Черного моря, на предгорных холмах и речных террасах, так и в пещерах-навесах.

Явные следы жилищ на неолитических поселениях не сохранились, но фрагментарный материал дает возможность предположить, что эти поселения характеризовались прямоугольными плетеными строениями легкого типа с глиняной обмазкой, внутри которого проживала родовая группа объединения очагом.

Позднемезолитическая кремневая индустрия Грузии характеризуется высокоразвитой микровкладышевой техникой, часто имеющая геометрические очертания. Развитие вкладышевой техники находится в прямой связи с развитием техники ножевидных пластин. Развитие микролитической техники в позднем мезолите Грузии проходило путем усовершенствования микроорудий. Увеличивается число асимметричных треугольников, появляются трапеции с двумя обработанными краями. Среди призматических и конусовидных нуклеусов появляются новые формы карандашевидных и конусовидных микро-нуклеусов, характерной формой являются концевые скребки на коротких отщепках с овальным рабочим краем, резы представлены на углу или по бокам сломанной пластинки. Многочисленность резов является характерной чертой кремневой индустрии позднего мезолита — раннего неолита Грузии. Остальной набор представлен проколками, стамесковидными орудиями, зубчатыми и ножевидными ретушированными пластинками. В позднемезолитических комплексах Грузии в единичных экземплярах в виде пережитков предыдущей эпохи встречаются грубые рубящие орудия, острия и ножи типа гравет.

Костяной набор немногочисленен. Он представлен шильями, проколками, ложилами, гарпунами и роговыми землекопалками. Для этой эпохи характерно начало употребления галечного материала для грубых, неполированных орудий (песты, терочники, молоты, прашевые камни, грузила и т. д.).

В эпоху позднего мезолита по всей Грузии наблюдается генетическая связь с кремневой индустрией предыдущей эпохи.

В индустрии раннеолитической эпохи главной характерной чертой по-прежнему остается микролитическая и чрезвычайно развитая пластинчатая техника. Возрастающее значение ножевидных пластин обусловило развитие и усовершенствование техники подготовки нуклеуса и отщепление пластин. В памятниках этой эпохи Грузии геометрические микролиты представлены только трапециями. Раннеолитические комплексы характеризуются многочисленностью и разнообразием скребков. Распространенными формами являются концевые скребки с овальным рабочим краем на коротких и пластинчатых отщепках и округлые скребки, часто микролитические. Рабочий край скребков часто оформлялся высокой отжимной ретушью. Сравнительно реже встречаются проколки сверла, зубчатые стамесковидные орудия, ножи и др.

Костяной инвентарь представлен шильями, проколками, иглами, лощилами, широко применялись роговые орудия (землекопалки). В обработке кремня появляются новые приемы, улучшается вторичная обработка орудий, развивается и утончается форма орудий. Вместе с позднемезолитическими формами появляются и новыс. Для оформления рабочего края орудий широко применяется отжимная ретушь.

Эпохальными признаками являются шлифованные и полированные орудия из разных пород камня. Они представлены топорами, теслами и долото-образными орудиями, полировальниками, терочниками, зернотеркам.

Ранненеолитический материал Грузии проявляет генетическую связь с позднемезолитической кремневой индустрией. В Грузии пока что известны только безкерамические ранненеолитические памятники.

Археологические и палеонтологические находки свидетельствуют, что хозяйство эпохи позднего мезолита в основном было основано на различных отраслях присваивающего хозяйства. Особенно большую роль играла охота. На это указывают множество костей диких животных. Главным объектом охоты был дикий кабан, благородный олень, косуля, баран и медведь. Вначале голоцена по всему Кавказу повсеместно был распространен кабан, благородный олень и другие лесные животные, которые также встречались в южной Грузии в сравнительно безлесных районах.

Последние экологические изменения, рост населения в эпоху мезолита-неолита, антропические факторы, сократили количество и ареал крупных стадных животных, что в свою очередь вызвало сокращение возможности охоты. Поэтому охота на крупных стадных животных заменилась охотой на мелких стадных животных, что часто имело индивидуальный характер.

Обзор фаунистических остатков верхнепалеолитических памятников западной Грузии, показывает что преобладающее количество их приходилось на крупных копытных, в частности на думбу, благородного оленя, лошади и тура. Сравнительно редко встречаются кости косули, лани и дикого кабана, среди хищников преобладают медведь и волк. Сравнение фаунистических остатков мезолитических памятников западной Грузии с верхнепалеолитическими, явно указывает на изменения объекта охоты. Если в верхнем палеолите большой процент добычи приходится на крупных копытных, то в позднем мезолите увеличивается процент добычи мелких копытных. Остатки думбы почти не встречаются. Особое значение приобретает дикая лошадь, благородный олень, косуля и баран. В мезолитических памятниках западной Грузии среди костей мелкокопытных преобладают кости дикого кабана. Интересен факт, что распространение ксерофитной фауны почти не коснулось западной Грузии, где по данным палипнологического анализа наблюдалась определенная консервативность ландшафтных условий, что в свою очередь способствовало стабильности местной позвоночной фауны.

На основе палеонтологических и геологических данных выясняется, что в раннем голоцене Кавказа был сравнительно теплый климат и была распространена фауна близкая к современной.

Палеозоологические данные утверждают, что виды этих животных начиная с позднего мезолита бытуют по сегодняшний день в этих регионах или прекратили существование только недавно благодаря человеческой деятельности.

Развитие индивидуальной охоты в позднем мезолите создало своеобразные предпосылки для перехода к приручению животных в после-

дующую эпоху. Указанные изменения имели определенное влияние на охотничье хозяйство. Сократились возможности охоты, которые не удовлетворяли требования растущего населения. Нарушилось равновесие между требованием и возможностью охоты.

Это обусловило своеобразный кризис охоты. Выход из этого положения начали искать внутри охотничьего хозяйства. Вылов живых зверей и доставка их на территории поселения возможно породила идею о своеобразном живом запасе мяса, что в свою очередь привело к попыткам приручению некоторых эндемных видов животных. В позднем мезолите охота уже создавала своеобразные предпосылки к одомашниванию животных в последующей эпохе.

В раннем неолите охота по-прежнему остается ведущей отраслью хозяйства. Главным объектом охоты опять остается благородный олень, косуля, баран, кабан и медведь. Здесь также как и в позднем мезолите преобладал дикий кабан.

Несмотря на большую роль охоты в раннем неолите Грузии (Дарквети IV) уже имеется первый остеологический материал указывающий на наличие животноводства. Среди костей домашних животных имеются кости коровы, свиньи, барана и собаки. Следует предполагать, что предпосылки одомашнивания этого длительного и сложного процесса зародились в позднем мезолите.

Новый остеологический материал указывает, что в раннем неолите Грузии (Дарквети IV) одомашнен бык как крупный рогатый скот (корова), так и мелкий. Среди домашних животных преобладала свинья. На что указывает множество костей этого животного. На ранней ступени развития животноводства преобладание свиньи кажется вполне естественным в условиях больших лесных массивов западной Грузии, где было множество дубовых и буковых пород. Кроме этого поймы рек, а также свойства этого животного (легко приручается и выкармливается, чрезвычайная плодовитость) в совокупности все это должны были способствовать развитию этой отрасли животноводства. Кроме того для крупного и мелкого рогатого скота хорошей кормовой базой могли служить пастбища предгорных плато. Эти обширные плато могли создать прочную хозяйственную базу на начальной ступени производящей экономики, как для животноводства, так и для земледелия.

Указанный материал является явным доказательством того, что в недрах присваивающей экономики, на базе развитого охотничьего хозяйства создается основа к переходу к приручению и одомашниванию животных.

В хозяйстве позднемезолитических и раннеэнеолитических племен большую роль играло собирательство. Особенно оно развилось в западной Грузии, где геоклиматические условия — теплый и влажный субтропический климат, множество видов съедобных плодов, эндемные виды злаковых растений, создавали благоприятные условия для развития собирательства.

В Западном Закавказье большое предпочтение уделялось сбору злаков дикого проса. Находки злаков дикого проса в культурных слоях раннеэнеолитических поселений (холодный грот Б₁ слой), указывают на особое значение этой культуры. Надо предполагать, что процесс культивации этого растения уже начинается с эпохи раннего неолита. Так как для морфологических изменений растений требуется длительное время, а в энеолите Грузии (Арухло I) эта культура уже культивирована.

На ранненеолитических поселениях Грузии (Дарквети IV, Холодный грот) найденные многочисленные вкладыши жатвенных ножей, зернотерки и терочники должны были служить для сбора и обработки злаков проса. Указанные орудия могли служить как для обработки продуктов собирательства, также и для первых продуктов земледелия. Тут же следует отметить, что просо является исторически засвидетельствованной культурой в западной Грузии.

Правдоподобным должно быть предположение Н. З. Бердзенишвили и И. А. Киквидзе, что просо является одной из тех культур, которое положило начало земледелию в западном Закавказье.

Приведенный материал указывает, что в недрах присваивающего хозяйства, на основе собирательства происходит переход к земледелию.

В хозяйстве позднемезолитических и ранненеолитических племен определенную роль играло рыболовство. Большинство этих поселений расположено на речных террасах и приречных пещерах и навесах. Как видно эти поселения широко использовали речные ресурсы. На это указывают находки большого количества костей лосося и мелких рыб, а также гарпунов (холодный грот), и грузил (Дарквети V, Хуцубани). К рыболовным орудиям должны относиться асимметричные треугольники найденные в позднемезолитических слоях (Эдзани, Дарквети V, холодный грот). Найденные вещественные доказательства относящиеся к рыболовству указывают на развитие и дифференциацию этой отрасли хозяйства. Ловля рыбы происходила гарпунами, удочкообразными орудиями и сетями.

На основе новых материалов можно заключить, что переход к производящей экономике на территории Грузии осуществился в раннем неолите на базе животноводства и земледелия. В этих сдвигах определенную роль должны были сыграть связи с южными областями. Импорт обсидиана определенную роль начал играть с позднего мезолита, а в раннем неолите достигает большого удельного веса. Зародившееся производящее хозяйство начало развиваться медленно по восходящей линии и уже в позднем неолите имеем яркие памятники с развивающейся производящей экономикой.

Эпоха неолита является новым явлением в истории первобытного общества. Ее новшество не заключается только в традиционно принятой новизне-появление металла. Первым долгом это эпоха в которой утверждаются коренные сдвиги неолита-непрерывное увеличение удельного веса производящего хозяйства. Этот экономический прогресс, определенный уровень развития обуславливает появление металла. В свою очередь этот новый фактор, оказал свое влияние на культурно-экономическое развитие общества. Эти явления взаимно обусловлены. За последнее десятилетие в Закавказье, вследствие интенсивного исследования были выявлены две разные энеолитические культуры: Шомутепе-Шулаверская (вост. и центр. Закавказье) и западно Закавказская энеолитическая культура. Западно-Закавказская энеолитическая культура представлена следующими памятниками: Тетрахица, Сагварджиле II, Самеле-Клде, Дзудзуана, Самерцхле-Клде, Дарквети, Тетримгвие, Окуми, Очажный грот, Ахштырь. Особый интерес представляет поселение этой же эпохи в Абастумани.

Из анализа комплексов этих памятников ясно видно, что составные элементы этой культуры однородны. Западно-Закавказская энеолитическая культура характеризуется яркими и устойчивыми признаками. Материальная культура этих памятников характеризуется в общем следующими компонентами. Полированные орудия представлены

плоскими, в редких случаях клиновидными топорами, трапециевидными теслами и долотами, преимущественно малых размеров. Обращает на себя внимание разнообразие кремневых наконечников копий. В указанных памятниках кремневая индустрия по сравнению с неолитической деградирует. Орудия представлены скребками, резцами, сверлами, проколками, комбинированными орудиями, ножами и др. Микролитическая техника и геометрические микролиты не характерны для кремневой индустрии. Геометрические формы иногда встречаются в виде пережитка в единичных случаях.

Орудия связанные с земледелием, представлены продолговатояйцевидными зернотерками. На открытых поселениях встречаются макролиты, а в пещерах костяные и роговые орудия, которые связывают с земледелием. Вкладыши серпов возможно были связаны как с земледелием, так и с животноводством. В пещерных комплексах встречается множество пряслиц. Украшения представлены сланцевыми браслетами. Форма их стандартная. В пещерных поселениях много костяных и роговых орудий — шилья, проколки, землекопалки, лошила и др. Каменные орудия представлены прашевыми камнями, молотками, наковальнями. Комплексы характеризуются своеобразной керамикой. Она представлена двумя разнообразными группами. Сосуды первой группы серовато-розоватого обжига, плоскодонные с выпуклым туловом и отогнутым воронкообразным венчиком, без ушек, часто лощенные, а в тесте с примесями кварца и слюды. Вторая группа — тонкостенная, красно-розоватого лощения до блеска с округлым дном, шаровидным туловом, низким отогнутым венчиком без ушек, из хорошо отмученной глины с примесями слюды.

На указанных памятниках было обнаружено множество костей диких животных, в которых преобладали кости благородного оленя, косули, медведя, дикого кабана, дикого барана и др. Также были найдены, кости домашних животных. Среди них крупный и мелкий рогатый скот, собака, преобладали кости домашней свиньи.

Характеристика памятников показывает, что в Западном Закавказье была распространена однородная культура. Границы ее распространения достаточно большие. Материалы указывают, что восточная граница доходит до Лихского хребта, до Чнатура-Сачхерского района. Она охватывает всю Имеретию, памятники этой культуры обнаружены на Колхидской низменности в виде открытых поселений, распространяются в Причерноморье (Сочи-Адлерский р-ны) и дальше доходят до Новороссийска (Мисхако). На юг она распространяется в Месхети (Абастумани).

Таким образом, указанная культура, начиная с северного Причерноморья, распространялась по всему западному Закавказью и охватывала южные районы Грузии.

Интересные результаты были получены во время сравнения Западно-Закавказской и Майкопской культур. Анализ материала показал, что эти культуры в основном сходны и однообразны. Хотя внутри этого единства они имеют локальные своеобразия. На Западном Кавказе в эпоху энеолита ранней бронзы (ранний этап), была распространена единая, своеобразная археологическая культура, локальные варианты которой представлены Майкопской и Западно-Закавказской культурами.

Западно-Кавказская культура эпохи энеолита ранней бронзы охватывает все западное Закавказье, южную Грузию и целиком ареал Майкопской культуры т. е. Северо-Западный Кавказ, в том числе прибрежные районы Черного моря, Кабарду и Чечено-Ингушетию, с

Таманского полуострова до Дагестана (ареал майкопской культуры по Р. М. Мунчаеву).

Изучение Майкопской культуры имеет длительную историю, хотя ее главный вопрос — происхождение этой культуры остается нерешенным. Что касается Западнозакавказской энеолитической культуры, ее изучение только начинается.

Материалы показывают, что хозяйство Зап. Закавказской энеолитической культуры было основано на земледелии и животноводстве. Хотя надо отметить, что эти отдельные отрасли не имели одинакового значения в хозяйстве этих племен.

На открытых поселениях удельный вес земледелия преобладал животноводства, а в хозяйстве обитателей пещер как видно преобладало животноводство. Что касается охоты, эта отрасль имела большое значение в хозяйстве обоих типов поселений.

Большая роль животноводства и охоты надо полагать обусловила заселение этих племен в пещерах.

Таким образом хозяйство энеолитических племен Зап. Закавказья своим характером было смешанным. Несмотря на возрастающее развитие производящего хозяйства, еще довольно большое значение имела заселение этих племен в пещерах.

Особо надо отметить металлические изделия из пещерных энеолитических слесей (четырегрannое шило, рыболовный крючок, спираль) и связанные с их изготовлением предметы-тигель, форма. Как видно западно-закавказские энеолитические племена уже были знакомы с металлом и изготовляли его. Вопросы связанные с производством металла пока специально неизучались. Существующий материал указывает на то, что производство металлических изделий было местным.

Надо предполагать, что культура племен (энеолит-ранняя бронза) квирильского ущелья, которые уже изготовляли металл, создала предпосылки для последующего расцвета металлургии в этом регионе (Сачхере). Корни развитой металлургии этого региона надо искать в энеолитической культуре верховьях р. Квирила.

ტაბულების აღწერილობა

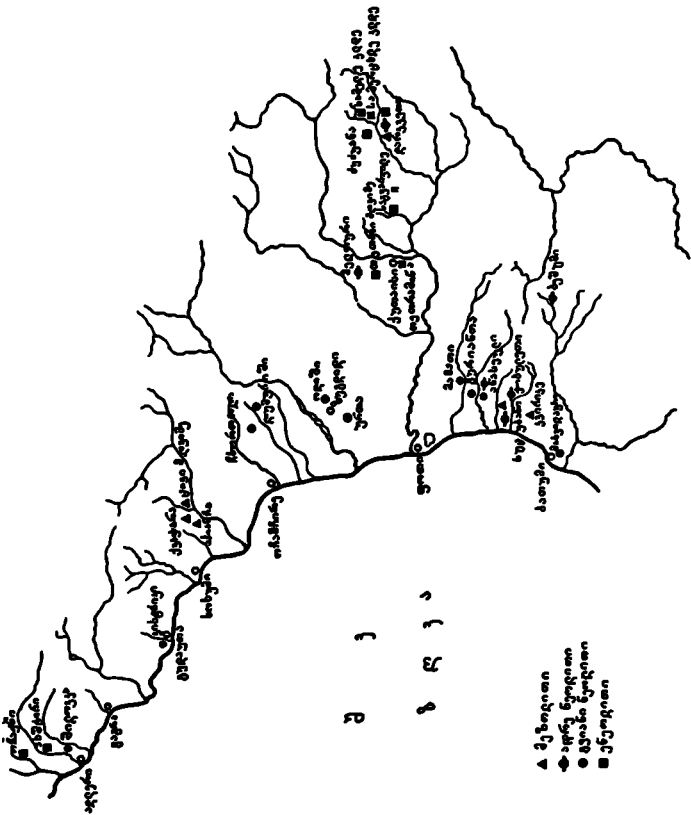
- ტაბ. I. დას. ამიერკავკასიის მეზოლითეოლითის ხანის ძეგლების გავრცელების რუკა.
- ტაბ. II. დარკვეთის ეზოს ფენა V. (გვიანი მეზოლითი). 1 — ნუკლეუსი, 2—4 — 6ა—საფხეკები, 5—6—ტრაპეციები, 7—4, 20—22—საქრისები, 23—32, 35—36—სამკეთხედები, 28—29 — ბლაგვზურგა ლამელები, 33—34 — გვერდრეტეშირებული მიკროლამელები.
- ტაბ. III. ფენა V. 1—3—დაკბილული ლამელები, 2—სახვრეტი, 4— ბურღი, 5 — გვერდრეტეშირებული მიკროლამელები, 6 — ასტამისებური იარაღი, 7—11 — თავრეტეშირებული ლამელები, 12 — საჩეხი იარაღი, 13—17 — ძვლის ნივთები, 18 — საწაფი.
- ტაბ. IV. ფენა IV. 1 (აღრეოლითი). 1—4—საფხეკები, 5—6— იარაღები, 7— სახვრეტი, 8 — დაკბილული ლამელები, 9 — რეტეშირებული ლამელები, 10—11 — ბურღები, 12—17 — ლამელები, 18—21, 34 — 38—საქრისები, 22—27 — იარაღები, 30—33 — თავრეტეშირებული ლამელები.
- ტაბ. V. ფენა IV. 1 — ცული, 2—4, 8—10, 15 — ძვლის იარაღები, 5—7, 11—14 — ნუკლეუსები, 16—19 ტრაპეციები, 20—22 — იარაღები, 23 — ჩასართი.
- ტაბ. VI. ფენა III. (ენეოლითი). 1—4, 11—12—საფხეკისებური იარაღები, 5—6 — შუბისპირები, 7—9—ლამელები, 10—საქრისი, 13—ნუკლეუსი, 14—სახოკი, 15—დანისებრი ლამელები, 16 — ჩასართი, 17—19—საფხეკები, 20—25 — ძვლის იარაღები, 26—29 — კვრისტალები, 30 — ცული.
- ტაბ. VII. ფენა III. თიხის კურკლის ფრაგმენტები.
- ტაბ. VIII. ფენა III. თიხის კურკლის ფრაგმენტები.
- ტაბ. IX. ფენა II. (ენეოლითი). 1—2 — საფხეკები, 3, 6 — შუბისპირები, 4 — ნუკლეუსი, 5, 7 — საფხეკისებური იარაღები, 8 — ნუკლეუსი, 9—17 — ძვლის იარაღები, 18—22 — თიხის კურკლის ფრაგმენტები.
- ტაბ. X. ფენა II. 1 — ცული, 3 — სახვრეტი, 5—12 — სამაჭრის ფრაგმენტები, 13 — საფხეკი, 14 — ნუკლეუსის ნატეხი, 15—დანა, 16 — ჩასართი, 17—22 — ლამელები, 20 — კვირის-ტაფი.
- ტაბ. XI. ფენა I. (გვიანეოლითი—აღრეობრივად). 1 — საფხეკი, 2 — შუბისპირი, 3 — სამაჭრის ფრაგმენტი, 4—6 — თიხის კურკლის ფრაგმენტები.
- ტაბ. XII. „მტკვარ-არაქისი“ კულტურის ჩამოყალიბების თიხის კურკლის ფრაგმენტები.

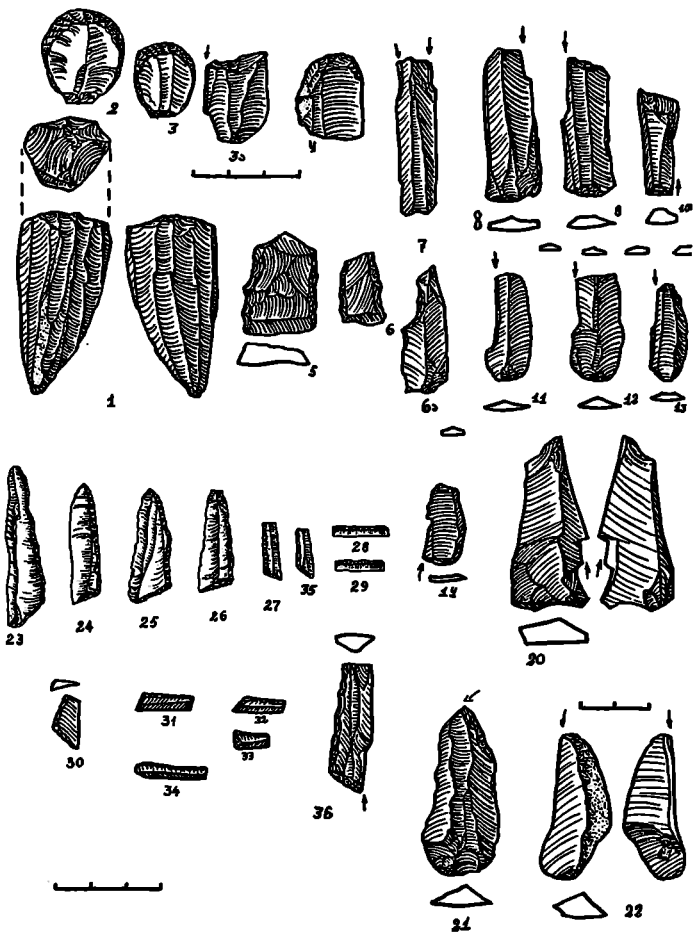
ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

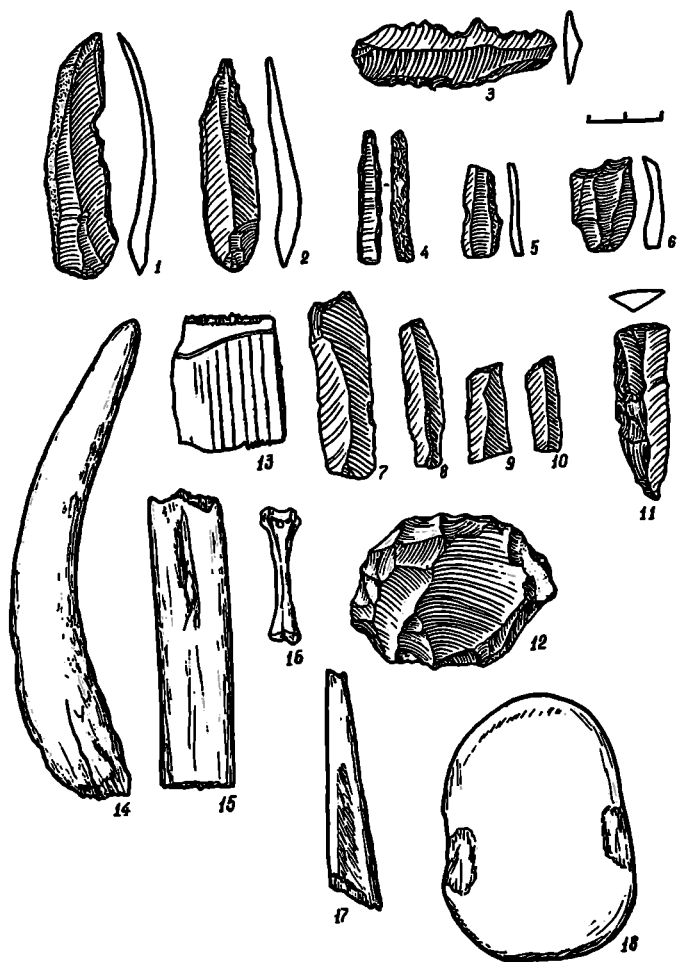
- Таб. I. Карта распространения мезолит-Энеолитических памятников западного Закавказья.
- Табл. II. V слой Даркветского навеса (поздний мезолит). 1 — нуклеус, 2—4—6а — скребки, 5—6 — трапеции, 7—14, 20—22—резцы, 23—32, 35—36 — трехугольники, 28—29 — пластинки с притупленной спинкой, 33—34 — микропластинки с рет. краем
- Табл. III. V слой. 1—3—зубчатые пластинки, 2 — проколки, 4 — сверла, 5 — пластинка с рет. краем, 6 — стамесковидное орудие, 7—11 — пластинки с рет. концом, 12 — рубящее орудие, 13—17 — костяные предметы, 18 — грузило.
- Табл. IV. IV слой. (ранний неолит). 1—4 — скребки, 5—6 — орудия, 7—проколки, 8—зубчатая пластинка, 9—пластинка с ретушью, 10—11—сверла, 12—17—пластинки, 18—21, 34—38 — резцы, 22—27 — орудия, 30—33 — пластинки с рет. концами.

- Табл. V. IV слой. 1 — топор, 2—4, 8—10, 15 — костяные орудия, 5—7, 11—14 — нуклеусы, 16—19 — трапеции, 20—22 — орудия. 23—вкладыш.
- табл. VI. III слой (энеолит). 1—4, 11—12 скребковидные орудия. 5—6 — наконечники копий, 7—9 — пластинки, 10 — резец, 13 — нуклеус, 14 — скребло, 15 — ножевидная пластинка, 16 — вкладыш, 17—19 — скребки, 20—25 — костяные орудия, 26—29 — пряслиц, 30 — топор.
- Табл. VII. III слой. фрагменты сосудов.
- табл. VIII. III слой. фрагменты сосудов.
- табл. IX. II слой. (энеолит). 1—2 — скребки, 3, 6 — наконечники копий, 4 — обломок нуклеуса, 5, 7 — скребковидные орудия, 8 — нуклеус, 9—17—костяные орудия, 18—22 — фрагменты керамики.
- табл. X. II слой. 1 — топор, 3 — Заменный предмет, 5—12 — фрагменты браслетов, 13 — скребок, 14 — обломок нуклеуса, 15 — нож, 16 — вкладыш, 17 — 22 — пластинки, 20 — пряслиц.
- табл. XI. I слой (поздний энеолит — ранняя бронза), 1 — скребок, 2 — наконечник копья, 3 — фрагмент браслета, 4—6 — фрагменты керамики.
- табл. XII. фрагменты керамики впускных погребений «куро-аракской» культуры.
-

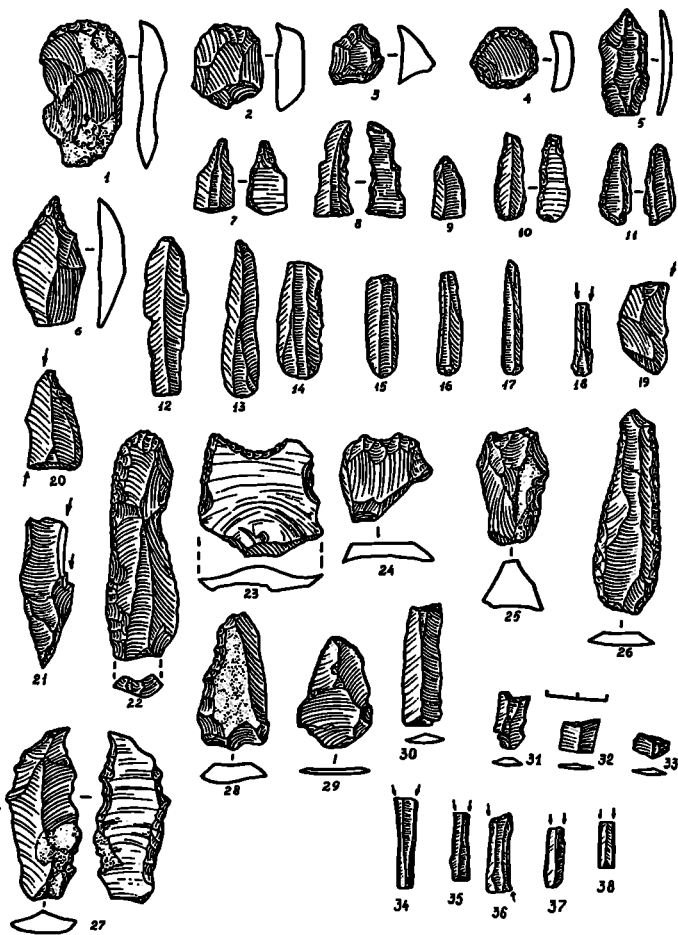
**ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი
ტ ა ბ ლ ი ც ე რ ა**

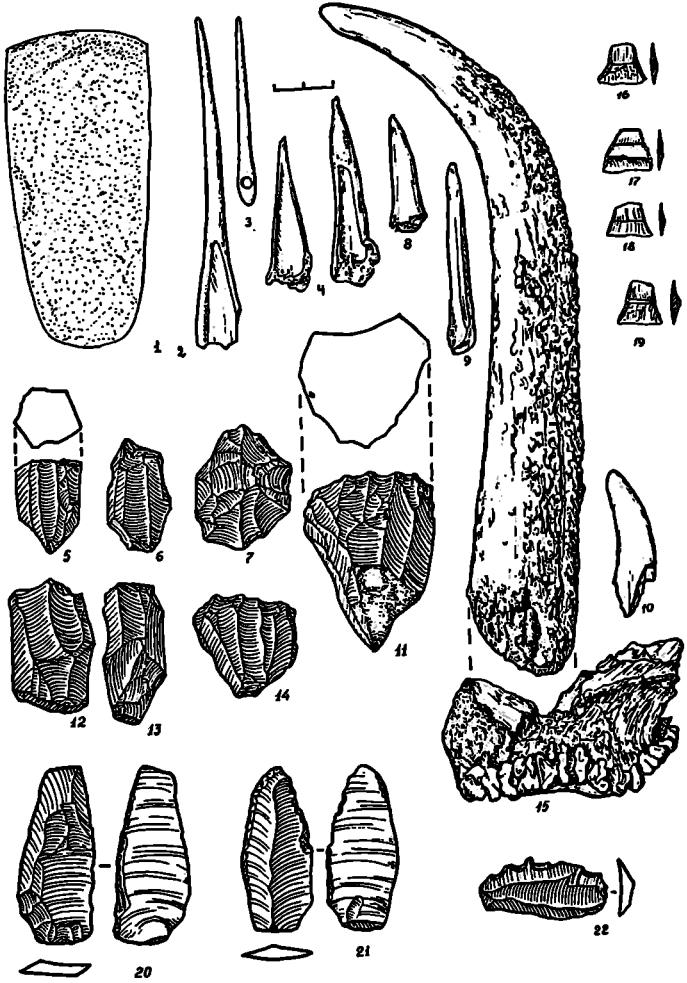

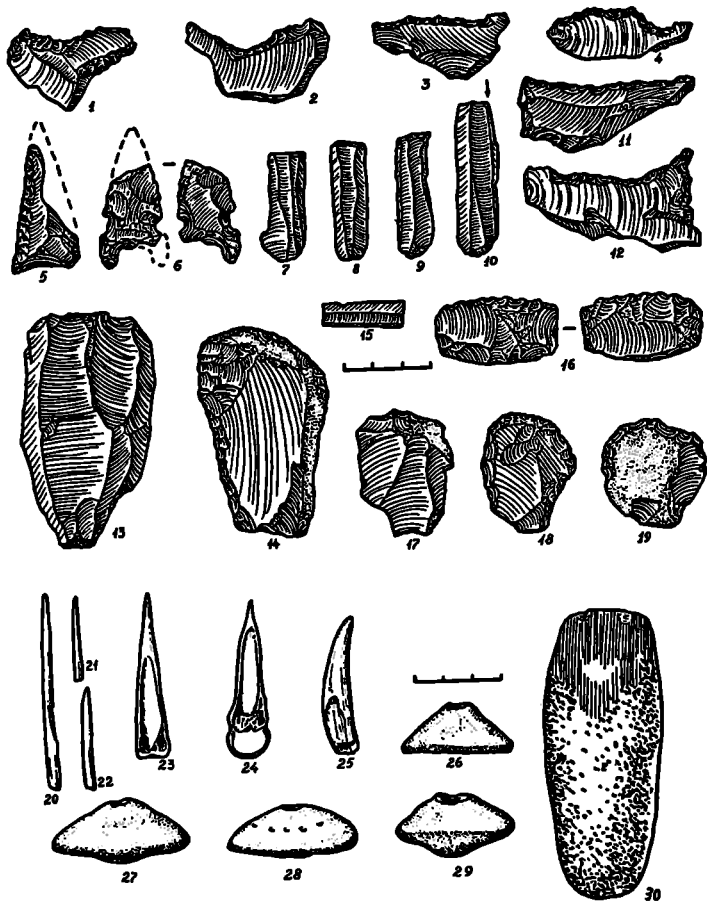
IV

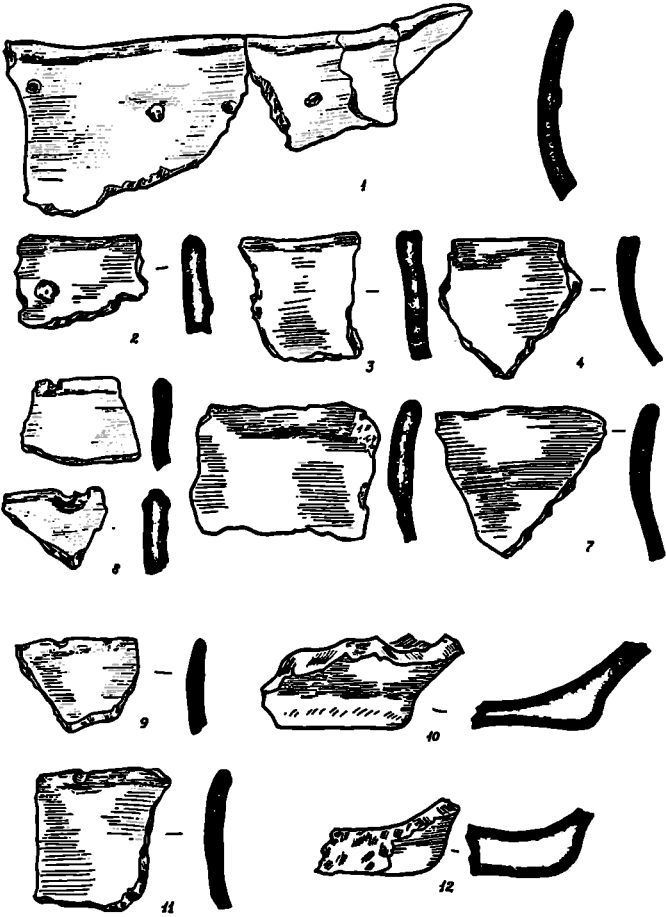

V

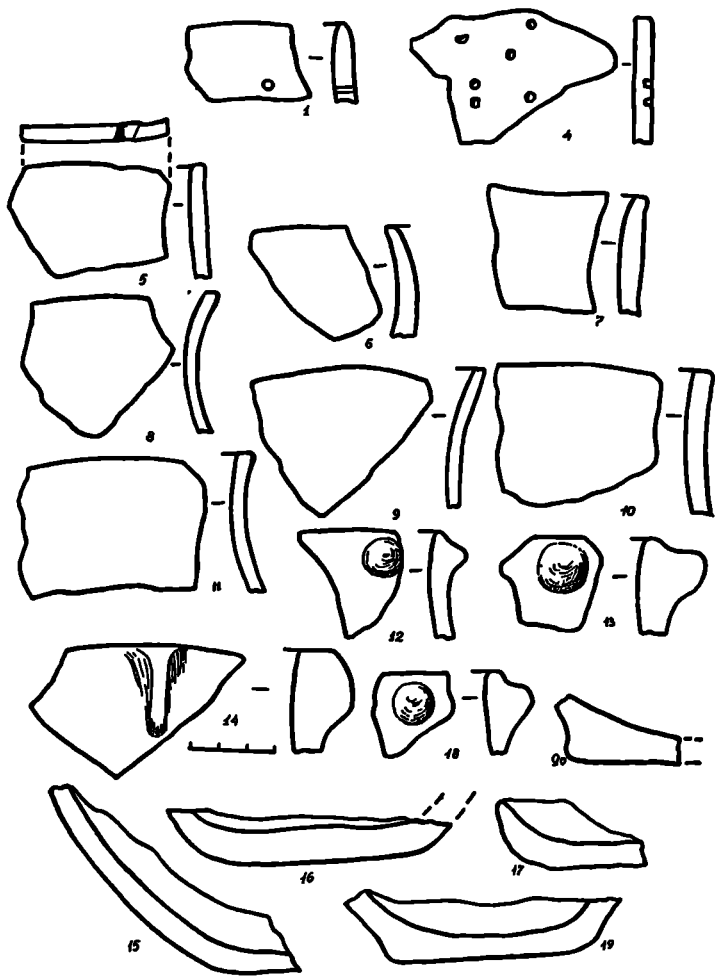

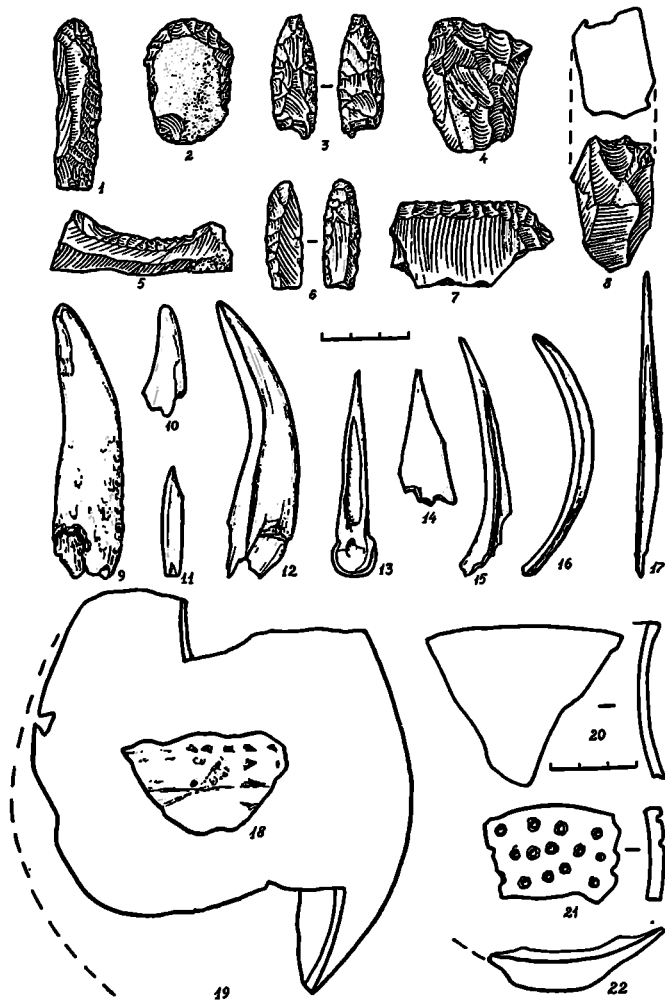
VI

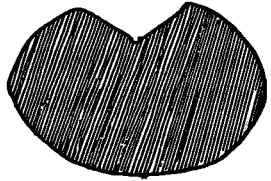
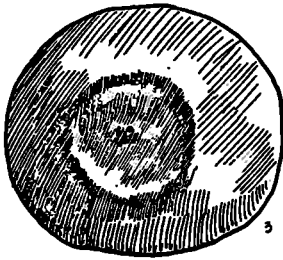

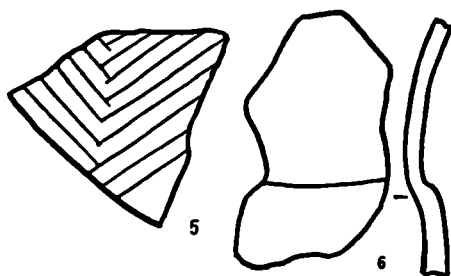
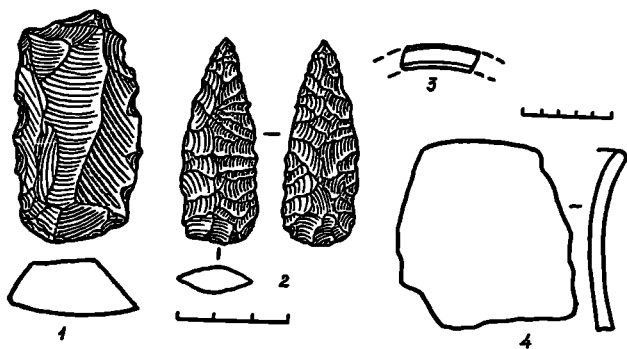
VIII

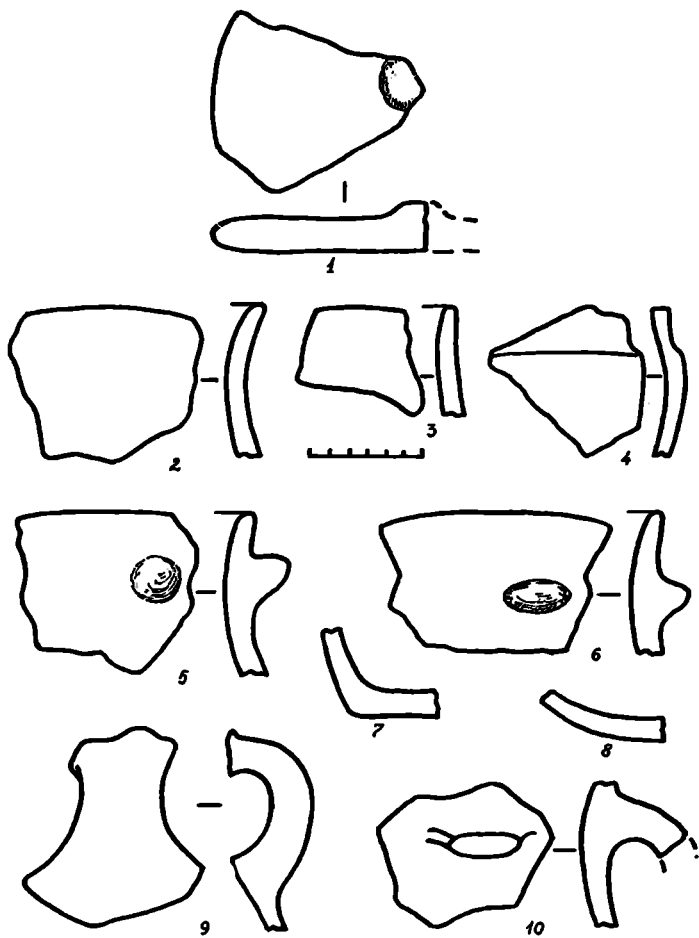

X

ზინაარსი

წინასიტყვაობა	3
შესავალი	5
თავი I	
დარკვეთის ეხის კულტურული ფენების სტრატოგრაფია	9
თავი II	
ნიეთიერი მასალა	19
§ 1. დარკვეთის ეხის კულტურული ფენების ასაკი	33
თავი III	
გვიანმეზოლითი	40
თავი IV	
ადრეწეოლითი	60
თავი V	
ენეოლითი	73
დასკენა	89
რეზიუმე	94
ტაბელების აღწერილობა	. 103

